

बहिष्करणमा पारिएका समुदायको दृष्टिमा
संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपालको संविधान
२०६७

आदिवासी जनजाति, दलित, मुस्लिम समुदायको तर्फबाट
जातीय भेदभाव विरुद्ध राष्ट्रिय मञ्च
(NCARD)

संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपालको संविधान २०६७
प्रथम संस्करण ४००० प्रति

मुल्य : रु ५०/-

ISBN : 978-9937-2-3186-2

मुद्रण : कञ्चन प्रिण्टिङ्ग प्रेस
बागबजार, काठमाण्डौ,

कम्प्युटर सज्जा : रविन्द्र पाछै

सर्वाधिकार : प्रकाशक

प्रकाशक : जातीय भेदभाव विरुद्ध राष्ट्रिय मञ्च (NCARD)

फोन : ४९०२५७

फ्याक्स : ९७७-९-४९०२६०५

इमेल : ncard@mos.com.np

वेब : www.ncard.org.np

परियोजना सहयोग : समावेशी संविधानका लागि संवाद अभिवृद्धि परियोजना
संयुक्त राष्ट्र संघीय लोकतान्त्रिक कोष

भूमिका

राज्यसत्ताद्वारा विभेदमा पारिएका सामाजिक, साँस्कृतिक बहिष्करणमा पारिएका समुदायहरूको सवाल जातीय विभेद विरुद्धराष्ट्रिय मञ्चको सरोकारका क्षेत्र हुन् । यीनै सवालर क्षेत्रमा यस मञ्च आफ्नो प्रारम्भकालदेखि क्रियाशिलरहेकोछ । सम्बन्धित समुदायमाथी लाडिएका विभेदको अन्त्यर त्यसको क्षतिपूर्ति सहित उनीहरूकोराजनीतिक, आर्थिक तथा सामाजिक सशक्तिकरण मञ्चको लक्षरहेकोछ । यीनै अभिष्ट सहित जनवकालत, सार्वजनिक दवाव तथा सचेतनाका विभिन्न कार्यक्रमहरूमा यो मञ्च संलग्नरहदै आएको छ ।

संविधान सभामार्फत लोकतान्त्रिक संविधान निर्माणर त्यसै प्रक्रिया मार्फत संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र सहित समावेशीराज्य बनाउनेराष्ट्रियराजनीतिक प्रयत्न भइरहेको यस क्षणमा मञ्चको भूमिकार सक्रियता अझ बढी प्रभाकारी आवश्यक छ । यसै क्रममा समावेशी **‘संविधानका लागि संवाद अभिवृद्धि’** परियोजना परिचालनमा यस मञ्च संलग्न छ । राष्ट्र संघीय लोकतान्त्रिक कोषको सहयोगमा परिचालित यस परियोजनाको एउटा मुख्य लक्ष बहिष्करणमा पारिएका समुदायहरूको दृष्टिकोणबाट संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपालको नयाँ संविधान जनस्तरबाट निर्माण गरिनु हो । त्यसै परियोजनाको उपलब्धी स्वरूप यो संविधान यहाँहरूको समक्ष प्रस्तुत गरिएकोछ ।

अब पुनःसंरचित हुन गइरहेको नयाँ नेपालकोराज्यस्वरूप संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रका साथै समावेशीय स्वरूपको समेत हुने सैद्धान्तिक आधारमा यो संविधानको खाका कोरिएकोछ । अवश्य पनि, यसमा मुलतःराजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक रूपमा बहिष्करणमा पारिएका समुदायहरूको दृष्टिकोणलाई प्राथमिकता दिइएकोछ । मुलुकलाई समावेशी स्वरूपमा रुपान्तरित गरिदा हिजो बहिष्करणमा पारिएका सवालहरूका सही संवोधन गर्न सकिएनर उनहरूलाईराजनीतिक, आर्थिक तथा सामाजिक रूपमा सशक्तिकरण गरिने कुरा संवैधानिक रूपमा सुनिश्चित गर्न सकिएन भने त्यस्तो संविधान जुनसुकै प्रक्रियाबाट जारी गरिएको भए पनि त्यसमा ती समुदायहरूको स्वामित्व कायम हुन्न । अनि जनताको स्वामित्व नभएको संविधानले स्थायीत्व पनि हासिल गर्न सक्दैन ।

मुलतः बहिष्करणमा पारिएका समुदायहरूको उत्पीडनको अन्त्यका साथै उनीहरूमाथी विगतमा गरिएका भेदभावर अन्यायको क्षतिपूर्ति सहितराज्यको सबै तह तथा संयन्त्रमा समावेशीका साथैराजनीतिक, आर्थिकर साँस्कृतिक रूपमा सशक्तिकरणको

संवैधानिक सुनिश्चितता अहिलेको प्रमुखराजनीतिक मुद्दारहदैं आएको कुरालाई दृष्टिगत गर्दै यस संविधान निर्माण गर्ने प्रयत्न भएको हो । तसर्थ, यसको आरम्भमै प्रस्तावना अन्तर्गत विगतमा गरिएका भेदभाव, पक्षपातर अन्यायको पश्चातापर भत्सर्ना गरिन्छ । नेपाली जनतामा सम्पूर्णराजकीयसत्ताको श्रोत तथा सार्वभौमसत्ता निहितरहेको कुरालाई आत्मसात गर्दै जनताको आत्मनिर्णयको अधिकारका साथै स्वायत्ततार स्वशासनका आधारमा संघीय क्लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपालको नयाँ संरचनाको एउटा युक्तिसंगत खाका प्रस्ताव गरिएको छ । जस अन्तर्गत नेपालमा उल्लेख्य संख्यामा भएर पनि आफ्नो पहिचान सहितको थाक थलो नभएका दलित र मुस्लिम समुदायको लागि छुट्टा छुट्टै गैरभौगोलिक प्रान्तहरूको निर्माणका सन्दर्भ यस संविधानले सुझाएको छ ।

एउटा असल लोकतान्त्रिक प्रणाली अन्तर्गत व्यक्ति, नागरिक तथा समुदायको मानवअधिकारका सम्वन्धमा बेग्लाबेग्लै प्रावधानहरू सुनिश्चित गरिनु पर्दछ भन्ने मान्यतामा यस संविधानभित्र विशेषतः महिला, दलित, मुस्लिम, आदिवासी जनजातिर यौनिक तथा लैङ्गिकर अन्य अल्पसंख्यकहरूका लागि अन्तरराष्ट्रिय मामन्यता अनुसार उनीहरूको मौलिक अधिकारहरू सुस्पष्टसंग किटान गरिएकोछ ।

कार्यपालिकार व्यवस्थापिकाको गठन गर्दा यसमा प्रतिनिधित्वर नेतृत्वका सवालमा मुलुकको सामाजिक, सांस्कृतिक, भौगोलिक विविधता अनुसार सकेसम्म समावेश होस भनेर क्षतीपुर्तिय समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीर प्रमुखहरूको चयनमा समावेशीय चक्रिय प्रणाली जस्तो नौलो प्रावधान यसमाराखिएको छ । जसमा लैङ्गिक सन्तुलनका कुरालाई पनि त्यसरी नै व्यवस्था गरिएकोछ ।

न्यायीक क्षेत्रमा बृहल न्याय प्रणाली तथा प्रान्तीय तहमा स्वायत्तताको अधिकार सक्दो वढी प्रयोग गर्न सकियोस भनेर एकात्मक न्यायपालिका भन्दा पृथक व्यवस्थाको परिकल्पना गरिएको छ । यस अतिरिक्त प्रथाजन्य न्यायीक प्रणालीको लागि पनि उचित स्थान दिइएको छ । संवैधानिक विवादहरूको निरुपणका लागि शक्तिशाली संवैधानिक अदालतको प्रावधान अगाडी सारेको छ ।

राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगलाई सबै समुदायगत संवैधानिक आयोगहरूको संयोजनकारी तथा समावेशीय मञ्चको रूपमा अधिकारयुक्त बनाउनु पर्ने कुरा यस संविधानमा छ ।

एनकार्डले समावेशीय लोकतन्त्र, संघीयता, गणतन्त्रतका पक्षमा गर्दै आइरहेको जनवकालतको निरन्तरताको यो एउटा नयाँ खुडिकिलो मात्र हो । तर, आशा छ, नयाँ संविधान निर्माणमा संलग्न माननीय सभासदहरू, राजनीतिक दलका नेतागण तथा अन्य विज्ञहरूका लागि पनि यो एउटा उपयोगी सन्दर्भ सामाग्री बन्नेछ । साथै, बहिष्करणको

विरुद्ध लामो समयदेखि लागिपरेका आन्दोलनकारीहरूका लागि पनि वर्तमान परिप्रेक्षमा संविधान निर्माणका सवालमा जनपैरवी गर्न यो संविधान एउटाराम्रो टेको बन्ने छ ।

यसलाई पुस्ताकारको रूपमा यहाँसम्म पुऱ्याउन विभिन्न समयमा योगदान दिनेराष्ट्रिय तथा अन्तरराष्ट्रिय विज्ञहरू, श्रोत व्यक्तिहरू, सहजकर्ताका साथै शुरुदेखिको हालसम्मको प्रक्रियामा सहभागी हुनु भएका समुदायगत संगठनहरूको प्रतिनिधिहरू, देसका चौबीस वटा जिल्लामा गठन गरिएका जिल्लास्तरीय, क्षेत्रीयस्तरीयरराष्ट्रियस्तरीय दलित तथा बहिष्करणमा पारिएका समुदायहरूको संयोजन समितिका संयोजकदेखि सम्पूर्ण सदस्यहरूप्रति मर एनकार्डका सम्पूर्ण परिवार कृतज्ञ छ । यस परियोजनाका लागि सहयोगी दातृसंस्था संयुक्तराष्ट्रसंघीय लोकतान्त्रिक कोष प्रति विशेष आभारी प्रकट गर्दछु । साथै, परियोजनालाई सार्थक बनाउन निरन्तर क्रियाशिल परियोजना संयोजक लगायत सम्पूर्ण कर्मचारीको सहयोगको हृदयदेखि प्रसंशा गर्दछु । साथै, छपाई जिम्मा लिने प्रेसका सबै साथीहरूलाई धन्यवाद ।

डा. सुमित्रा मानन्धर गुरुङ्ग

अध्यक्ष

जातीय भेदभाव विरुद्धराष्ट्रिय मञ्च

२० फेब्रुवरी २०११

प्रस्तावना

हामी सार्वभौमसत्ता र राजकीयसत्ता सम्पन्न नेपाली जनता ,

भाषिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, सामुदायिक, लैंगिक, जातीय छुवाछुत जस्ता विभेदको पहिचान गर्दै त्यसप्रति पश्चाताप र भर्त्सना गर्दै;

हाम्रो भूमिमा न्याय र स्वतन्त्रताको लागि शहादत प्राप्त ज्ञात अज्ञातहरू प्रति सम्मान गर्दै;

नेपाली जनताले २००७ साल अगाडिदेखि आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनैतिक, नागरिक अधिकारकालागि गर्दै आएका ऐतिहासिक संघर्ष तथा जनआन्दोलन र सामाजिक अभियान मार्फत लोकतन्त्र, शान्ति र अग्रगमनका पक्षमा प्रकट गरेका जनादेशको कदर गर्दै;

देशमा विद्यमान जातीय, क्षेत्रीय, वर्गीय तथा सामुदायिक, धार्मिक, भाषिक तथा लैङ्गिक विभेदको अन्त्य गर्दै राज्यको अग्रगामी पुनर्संरचना गर्न;

प्रतिस्पर्धात्मक संघीय लोकतान्त्रिक बहुदलीय शासन व्यवस्था, जातीय स्वायत्तता र स्वशासन सहित, नागरिक स्वतन्त्रता, मौलिक अधिकार, मानवअधिकार, सामाजिक न्याय, बालिग मताधिकार, आवधिक निर्वाचन, पूर्ण प्रेस स्वतन्त्रता, स्वतन्त्र न्यायपालिका तथा कानूनी राज्यको अवधारणा लगायत लोकतान्त्रिक मूल्य र मान्यताप्रतिको पूर्ण प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दै;

लोकतन्त्र, शान्ति, समृद्धि, अग्रगामी आर्थिक-सामाजिक प्रगतिशील रुपान्तरण तथा देशको सार्वभौमिकता, धर्मनिरपेक्षता, सामुदायिक तथा सांस्कृतिक विविधतामा राष्ट्रिय एकता, अखण्डता, स्वतन्त्रता र स्वाभिमानलाई केन्द्रमा राख्दै;

आजसम्मका क्रान्ति र आन्दोलनबाट प्राप्त उपलब्धीहरूलाई संस्थागत गर्न सामुदायिक र राजनैतिक सहमतिबाट तयार भएको यो **संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपालको संविधान, २०६७** नेपाली जनताले आफ्नो संविधान आफैले बनाई जारी गरेका छौं ।

भाग १ प्रारम्भिक

१. **संविधान मूल कानून :** (१) यो संविधान नेपालको मूल कानून हो । यस संविधानसंग बाकिने कानून बाकिएको हदसम्म अमान्य हुनेछ ।
(२) यस संविधानको पालना गर्नु नेपाल राज्यका प्रत्येक अङ्गहरू र पदाधिकारीहरू लगायत अन्य सम्पूर्ण नेपाली नागरिक तथा व्यक्तिहरूको कर्तव्य हुनेछ ।
२. **सार्वभौमसत्ता र राजकीय सत्ता :** नेपालको सार्वभौमसत्ता र राजकीयसत्ता नेपाली जनतामा निहित रहनेछ ।
३. **राष्ट्र :** नेपाल राष्ट्र विभिन्न जाति, भाषा, संस्कृति, समुदाय र क्षेत्रको आधारमा बनेका विशेष स्वायत्त तथा स्वशासित क्षेत्रहरू सहितको देहायका स्वशासित प्रान्तहरूको सामुहिक संघीय चरित्र, सहअस्तित्व, सहिष्णुता, सहचारिता, स्वतन्त्रता, अखण्डता र राष्ट्रहित तथा समृद्धिप्रति आस्थावान् रही विविधता बीचको एकताको सूत्रमा बाँधिएका जातीय छुवाछुत तथा सबै प्रकारका विभेद मुक्त नेपाली जनताको समष्टि रूप राष्ट्र हो ।
क) खप्तड-द्रविड स्वायत्त प्रान्त
ख) जडान स्वायत्त प्रान्त
ग) कर्णाली स्वायत्त प्रान्त
घ) लुम्बिनी अवध थारुवान स्वायत्त प्रान्त
ङ) मगरात स्वायत्त प्रान्त
च) तमुवान स्वायत्त प्रान्त
छ) नारायणी स्वायत्त प्रान्त
ज) तामाङसालिङ स्वायत्त प्रान्त
झ)नेवा: स्वायत्त प्रान्त
ञ) सुनकोशी स्वायत्त प्रान्त
ट) शेर्पा स्वायत्त प्रान्त
ठ) किरात स्वायत्त प्रान्त
ड) लिम्बुवान स्वायत्त प्रान्त
ढ) सल्लेश स्वायत्त प्रान्त
ण) गैरभौगोलिक दलित प्रान्त
त) गैरभौगोलिक मुस्लिम प्रान्त

४. **नेपाल राज्य :** (१) नेपाल एक स्वतन्त्र, अविभाज्य, सार्वभौमसत्ता सम्पन्न, धर्मनिरपेक्ष र जातीय छुवाछुत तथा सबै प्रकारको विभेद मुक्त संघीय लोकतान्त्रिक गणतान्त्रिक राज्य हो ।
- नेपालको क्षेत्र देहाय बमोजिम हुनेछः-
- (क) यो संविधान प्रारम्भ हुँदाको बखतको क्षेत्र, र
- (ख) यो संविधानपब प्रारम्भ भएपछि प्राप्त हुने क्षेत्र ।
५. **भण्डा :** सबै स्वायत्त प्रान्तहरूको प्रतिनिधित्व भल्कने गरी राष्ट्रिय भण्डा निर्माण गरिनेछ । राष्ट्रिय भण्डाको ढाचा अनुसुचि ११ अनुसार हुनेछ । प्रान्तीय सरकारको आफ्नो छुट्टै भण्डा हुनेछ । प्रान्तीय भण्डा प्रान्तीय कानूनले निर्धारण गर्नेछ । ।
६. **राष्ट्रिय गान तथा निशाना छाप:** नेपालको राष्ट्रिय गान अनुसूची .. बमोजिम हुनेछ र निशाना छाप संघीय नेपाल सरकारले निर्धारण गरे बमोजिम हुनेछ । प्रान्तीय सरकारले कानून बनाई आ-आफ्नो निशाना छाप बनाउन सक्नेछ ।

भाग २ नागरिकता

७. **संविधान प्रारम्भ हुँदाका बखतको नागरिकता :** (१) यो संविधान प्रारम्भ हुँदाका बखत नेपालको नागरिकता प्राप्त गरेको र यस भाग बमोजिम नागरिकता प्राप्त गर्न योग्य व्यक्तिहरू नेपालका नागरिक हुनेछन् ।
- (२) यो संविधान प्रारम्भ हुँदाका बखत नेपालमा स्थायी बसोबास भएको देहायको व्यक्ति वंशजको आधारमा नेपालको नागरिक ठहर्ने छ :
- (क) यो संविधान प्रारम्भ हुनुभन्दा अघि वंशजको आधारमा नागरिकता प्राप्त गरेको व्यक्ति,
- (ख) कुनै व्यक्तिको जन्म हुँदाका बखत निजको बाबु वा आमा नेपाली नागरिक रहेछ भने त्यस्तो व्यक्ति,
- (३) नेपाल सरहदभित्र फेलापरेको पितृत्व मातृत्वको ठेगान नभएको प्रत्येक नाबालक निजको बाबु वा आमा फेला नपरेसम्म वंशजको आधारमा नेपाली नागरिक ठहर्ने छ ।
- (४) नेपालभित्र गाभिने गरी कुनै क्षेत्र प्राप्त भएमा सो क्षेत्रभित्र बसोबास भएको व्यक्ति कानूनका अधीनमा रही नेपालको नागरिक हुनेछ ।

(५) नेपाली नागरिकसंग वैवाहिक सम्बन्ध कायम राखी १० वर्ष नेपालमा बसोबास गरिसकेको विदेशी महिला वा पुरुषले चाहेमा कानून बमोजिम अङ्गीकृत नेपाली नागरिकता लिन सक्नेछन ।

(६) यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसंख्यकका सदस्य यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसंख्यकले आफ्नो लैङ्गिक पहिचान सहितको नागरिकता पाउने अधिकार हुनेछ ।

८. **अङ्गीकृत तथा सम्मानार्थ नागरिकता** : धारा ७ मा लेखिए वाहेक कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम संघीय नेपाल सरकारले अङ्गीकृत वा सम्मानार्थ नेपाली नागरिकता प्रदान गर्न सक्नेछ ।
९. **दोहोरो नागरिकता** : संघीय कानूनको अधीनमा रही दोहोरो नागरिकता राख्न पाइने छ । तर संघीय तथा प्रान्तीय राज्यमा सार्वजनिक पद धारण गर्न वा नियुक्ति हुनका लागि अर्का देशको नागरिकता त्याग गर्नुपर्ने छ ।
१०. **नागरिकताको प्राप्ति र समाप्ति** : नागरिकताको प्राप्ति, समाप्ति लगायत आवश्यक अन्य व्यवस्था संघीय कानून बमोजिम हुनेछ ।

भाग ३ मौलिक हक

११. **स्वतन्त्रताको हक**: (१) प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक हुनेछ र मृत्यु दण्डको सँजाय हुने गरी कुनै कानून बनाइने छैन ।
- (२) कानून बमोजिमवाहेक कुनै पनि व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रता अपहरण हुने छैन ।
- प्रत्येक नागरिकलाई देहायको स्वतन्त्रता हुनेछ:-
- (क) विचार र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता,
(ख) विना हातहतियार शान्तिपूर्वक भेला हुने स्वतन्त्रता,
(ग) राजनीतिक दल वा संगठन खोल्ने स्वतन्त्रता,
(घ) संघ र संस्था खोल्ने स्वतन्त्रता,
(ङ) नेपालको कुनै पनि भागमा आवतजावत र बसोबास गर्ने स्वतन्त्रता,
(च) कुनै पेशा, रोजगार, उद्योग, व्यापार र प्रथाजन्य जिविकोपार्जन गर्ने स्वतन्त्रता ।
- तर,
- (१) खण्ड (क) को कुनै कुराले नेपालको सार्वभौमसत्ता, बहुराष्ट्रिय राज्यको अखण्डता, जातिय भेदभाव वा छुवाछुतलाई प्रोत्साहन गर्ने कार्य वा गाली

वेइज्जती वा अदालतको अवहेलना हुने वा अपराध गर्न प्रोत्साहन वा सार्वजनिक शिष्टाचार वा नैतिकताको प्रतिकूल हुने कार्यमा मुनासिव प्रतिबन्ध लगाउने गरी कानून बनाउन रोक लगाएको मानिने छैन ।

(२) खण्ड (ख) को कुनै कुराले नेपालको सार्वभौमसत्ता, वहुराष्ट्रिय राज्यको अखण्डता वा सार्वजनिक शान्ति र व्यवस्थामा खलल पर्ने कार्यमा मुनासिव प्रतिबन्ध लगाउने गरी कानून बनाउन रोक लगाएको मानिने छैन ।

(३) खण्ड (ग) र (घ) को कुनै कुराले नेपालको सार्वभौमसत्ता, वहुराष्ट्रिय राज्यको अखण्डता वा हिंसात्मक कार्य गर्न प्रोत्साहन गर्ने वा बहुल साँस्कृतिक संवेदनशीलता सहितको नैतिकताको प्रतिकूल हुने कार्यमा मुनासिव प्रतिबन्ध लगाउने गरी कानून बनाउन रोक लगाएको मानिने छैन ।

(४) खण्ड (ङ) को कुनै कुराले सर्वसाधारण जनताको हितमा मुनासिव प्रतिबन्ध लगाउने गरी कानून बनाउन रोक लगाएको मानिने छैन ।

(५) खण्ड (च) को कुनै कुराले सर्वसाधारण जनताको सार्वजनिक स्वास्थ्य वा बहुल साँस्कृतिक संवेदनशीलता सहितको नैतिकता वा आदिवासी जनजाति र स्थानीय समुदायलाई प्रतिकूल हुने कार्यमा रोक लगाउने वा कुनै खास उद्योग, व्यापार वा सेवा राज्यले मात्र सञ्चालन गर्ने वा कुनै उद्योग, व्यापार, पेसा वा रोजगार, गर्नका लागि कुनै शर्त वा योग्यता तोक्ने गरी कानून बनाउन रोक लगाएको मानिने छैन ।

१२. समानताको हक : (१) सबै नागरिक कानूनको दृष्टिमा समान हुनेछन् । कसैलाई पनि कानूनको समान संरक्षणबाट वञ्चित गरिने छैन ।

(२) सामान्य कानूनको प्रयोगमा कुनै पनि नागरिकमाथि धर्म, वर्ण, जात, जाति, भाषा, लिङ्ग, यौनिक अभिमुखिकरण, शारीरिक अवस्था, वैवाहिक स्थिति तथा गर्भावस्था, उत्पत्ति, शारीरिक वा मानसिक अपाङ्गता, क्षेत्र, वैचारिक आस्था वा ती मध्ये कुनै कुराको आधारमा भेदभाव गरिने छैन ।

(३) राज्यले नागरिकहरूकाबीच धर्म, वर्ण, जात, जाति, भाषा, क्षेत्र, लिङ्ग, यौनिक तथा लैङ्गिक पहिचान, उत्पत्ति, शारीरिक वा मानसिक अपाङ्गता, वैचारिक आस्था वा ती मध्ये कुनै कुराको आधारमा भेदभाव गर्ने छैन ।

तर महिला, दलित, मुस्लिम, आदिवासी जनजाति, मधेशी, यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसंख्यक, आर्थिक, सामाजिक वा साँस्कृतिक दृष्टिले पिछडिएका वर्ग वा बालक, वृद्ध तथा फरक क्षमता भएका वा शारीरिक वा मानसिक रूपले अशक्त व्यक्तिको संरक्षण, सशक्तीकरण वा विकासको लागि कानूनद्वारा विशेष व्यवस्था गर्न रोक लगाएको मानिनेछैन ।

(४) समान काम तथा समान महत्वका कामका लागि महिला, पुरुष, जात, जाति, समुदाय, यौनिङ्ग तथा लैङ्गिक अल्पसंख्यककाबीच पारिश्रमिक तथा सामाजिक सुरक्षामा भेदभाव गरिने छैन ।

१३. जातीय छुवाछुत तथा भेदभाव विरुद्धको हक : (१) कुनै पनि व्यक्तिलाई जात, वंश, समुदाय वा पेशाका आधारमा कुनै किसिमको छुवाछुत तथा जातीय भेदभाव गरिने छैन । यस्तो भेदभावपूर्ण व्यवहार दण्डनीय हुनेछ र पीडित व्यक्तिले त्यसको न्यायोचित क्षतिपूर्ति पाउनेछ ।

(२) कुनै पनि व्यक्तिलाई जात, जाति र समुदायको आधारमा कुनै पनि स्थानमा प्रयोगमा रहेका सेवा, सुविधा वा उपयोगका कुराहरू प्रयोग गर्न, धार्मिक स्थलमा प्रवेश गर्न वा धार्मिक कार्य गर्नबाट वञ्चित गरिने छैन ।

(३) कुनै वस्तु, सेवा वा सुविधा उत्पादन वा वितरण गर्दा त्यस्तो सेवा, सुविधा वा वस्तु कुनै खास जात, जातिको व्यक्तिलाई खरिद वा प्राप्त गर्नबाट रोक लगाउन पाइने छैन ।

(४) कुनै जात, जाति वा उत्पत्तिका व्यक्ति वा व्यक्तिहरूको समूहको उच्च नीच दर्शाउने, जात, जातिको आधारमा सामाजिक विभेदलाई न्यायोचित ठहराउने वा जातीय सर्वोच्चता वा घृणामा आधारित विचारको प्रचार प्रसार गर्ने वा जातीय छुवाछुत तथा सबै प्रकारका विभेदलाई कुनै पनि किसिमले प्रोत्साहन गर्ने गरी कुनै पनि स्थानमा व्यवहार गर्न पाइने छैन ।

(५) उपधारा (२), (३) र (४) विपरीतको कार्य दण्डनीय हुनेछ ।

१४. आम सञ्चारसम्बन्धी हक : (१) विद्युतीय प्रकाशन, प्रसारण तथा छापा लगायतका अन्य जुनसुकै माध्यमबाट कुनै समाचार, सम्पादकीय, लेख, रचना वा अन्य कुनै पाठ्य, श्रव्य दृष्य सामग्रीको प्रकाशन तथा प्रसारण गर्न वा छापन पूर्व प्रतिबन्ध लगाइने छैन ।

तर नेपालको सार्वभौमसत्ता वा अखण्डता, राज्यद्रोह, गाली बेइज्जती वा अदालतको अवहेलना हुने वा अपराध गर्न दुरुत्साहन गर्ने वा सार्वजनिक शिष्टाचार वा नैतिकता प्रतिकूल हुने कार्यमा मुनासिव प्रतिबन्ध लगाउने गरी कानून बनाउन रोक लगाएको मानिने छैन ।

(२) कुनै श्रव्य, श्रव्यदृष्य वा विद्युतीय उपकरणको माध्यमबाट कुनै सामग्रीको प्रकाशन तथा प्रसारण गरे वा छापे बापत त्यस्तो सामग्री प्रकाशन तथा प्रसारण गर्ने वा छापे रेडियो, टेलिभिजन, अनलाइन वा अन्य कुनै किसिमको डिजिटल वा विद्युतीय, छापा वा अन्य सञ्चार माध्यमलाई बन्द, जप्त वा दर्ता खारेज गरिने छैन ।

(३) कुनै समाचार लेख, सम्पादकीय, रचना वा अन्य कुनै पाठ्य सामग्री मुद्रण वा प्रकाशन गरे बापत कुनै समाचारपत्र, पत्रिका, वा छापाखाना बन्द, जफत वा दर्ता खारेज गरिने छैन ।

(४) कानून बमोजिम वाहेक कुनै छापा, विद्युतीय प्रसारण तथा टेलिफोन लगायतका सञ्चार साधनलाई अवरुद्ध गर्न सकिने छैन ।

१५. वातावरण तथा स्वास्थ्यसम्बन्धी हक : (१) प्रत्येक व्यक्तिलाई स्वच्छ वातावरणमा बाँच्ने हक हुनेछ ।

(२) प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट आधारभूत स्वास्थ्य सेवा निःशुल्क रूपमा पाउने हक हुनेछ ।

१६. शिक्षासम्बन्धी हक : (१) प्रत्येक समुदायलाई आफ्नो मातृभाषामा बहुभाषिक

(२) प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट स्नातक तहसम्म मातृभाषा र बहुभाषिक शिक्षा निःशुल्क शिक्षा पाउने हक हुनेछ ।

१७. रोजगारी तथा सामाजिक सुरक्षा सम्बन्धी हक : (१) प्रत्येक नागरिकलाई कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम रोजगारीको हक हुनेछ ।

(२) आदिवासी जनजाति, महिला, मुस्लिम, यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसंख्यक, दलित, मधेशी, श्रमिक, वृद्ध, शारिरिक असक्त र असहाय नागरिकलाई सामाजिक सुरक्षाको हक हुनेछ ।

(३) प्रत्येक नागरिकलाई खाद्य सम्पन्नताको हक हुनेछ ।

१८. सम्पत्तिको हक : (१) प्रत्येक नागरिकलाई कानूनको अधीनमा रही सम्पत्ति आर्जन गर्ने, भोग गर्ने, बेचबिखन गर्ने र सम्पत्तिको अन्य कारोबार गर्ने हक हुनेछ । र अचल सम्पत्तिमा दम्पतिको समान स्वामित्व हुनेछ ।

(२) सार्वजनिक हितको लागि वाहेक राज्यले कुनै व्यक्तिको सम्पत्ति अधिग्रहण गर्ने छैन । तर अवैध ढंगले आर्जन गरेको सम्पत्तिको हकमा यो उपधारा लागू हुने छैन ।

(३) वैज्ञानिक भूमिसुधार कार्यक्रम लागू गर्दा वा सार्वजनिक हितको लागि राज्यले कुनै व्यक्तिको सम्पत्ति अधिग्रहण वा प्राप्त गर्दा वा त्यस्तो सम्पत्तिउपर कुनै अधिकारको सिर्जना गर्दा कानून बमोजिम क्षतिपूर्ति दिइनेछ । क्षतिपूर्ति र सोको आधार र कार्य प्रणाली कानूनद्वारा निर्धारण गरिए बमोजिम हुनेछ ।

१९. समानुपातिक समावेशिकरणको हक: (१) आर्थिक, सामाजिक वा शैक्षिक

दृष्टिले पछाडि पारिएका महिला, दलित, मधेशी, आदिवासी जनजाति, मुस्लिम, समुदाय, उत्पिडित वर्ग, शारिरिक असक्तता, यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसंख्यक, धार्मिक अल्पसंख्यकलाई, समानुपातिकका साथै समानुपातिक भित्र पनि पूर्ण समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा सहभागी र प्रतिनिधित्व हुने हक हुनेछ ।

(२) सशस्त्र द्वन्द्वकालमा भएका नरसंहार र अमानवीय घटनाहरूको पूर्ण छानवीन र दोषीलाई सजायसहित पीडितलाई क्षतिपूर्तिको हक हुने छ ।

२०. बालबालिकाको हक : (१) प्रत्येक बालबालिकालाई आफ्नो पहिचान सहित नामाकरण र जन्मदर्ताको हक हुनेछ ।

(२) प्रत्येक बालबालिकालाई परिवार तथा राज्यबाट शिक्षा, स्वास्थ्य, पालन पोषण, उचित स्याहार, खेलकुद, मनोरञ्जन तथा व्यक्तित्व विकासको हक हुनेछ ।

(३) प्रत्येक बालबालिकालाई उचित स्याहार सहितको प्रारम्भिक बालविकासको हक हुनेछ ।

(४) प्रत्येक बालबालिकालाई मातृभाषामा शिक्षा पाउने हक हुनेछ ।

(५) कुनै पनि बालबालिकालाई कलकारखाना, खानी वा त्यस्तै अन्य जोखिमपूर्ण काममा लगाउन पाइने छैन ।

(६) कुनै पनि बालबालिकालाई बालविवाह, गैरकानूनी ओसारपसार र अपहरण गर्न वा बन्धक राख्न पाइने छैन ।

(७) कुनै पनि बालबालिकालाई सेना, प्रहरी वा सशस्त्र द्वन्द्व वा समूहमा भर्ना वा प्रयोग गर्न वा साँस्कृतिक वा धार्मिक प्रचलनको नाममा कुनै पनि माध्यम वा प्रकारले दुर्व्यवहार, उपेक्षा वा शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य वा अन्य कुनै प्रकारको शोषण गर्न वा अनुचित प्रयोग गर्न पाइने छैन ।

(८) कुनै पनि बालबालिकालाई घर, विद्यालय वा अन्य जुनसुकै स्थान र अवस्थामा शारीरिक, मानसिक वा अन्य कुनै किसिमको यातना दिन पाइने छैन ।

(९) प्रत्येक बालबालिकालाई बालमैत्री न्यायको हक हुनेछ ।

(१०) असहाय, अनाथ, सुस्त मनस्थितिका, अपाङ्गता भएका, द्वन्द्वपीडित, विस्थापित, एवं जोखिममा रहेका बालबालिकालाई संरक्षण र सुविधा पाउने हक हुनेछ ।

(११) उपधारा (५), (६), (७) र (८) बमोजिमका कार्य प्रचलित कानून बमोजिम दण्डनीय हुनेछन् र त्यस्तो कार्यबाट पीडित बालबालिकालाई प्रचलित कानून बमोजिम उचित क्षतिपूर्ति पीडकबाट पाउने हक हुनेछ ।

२१. **महिलासम्बन्धी हक:**

- (१) प्रत्येक महिलालाई लैङ्गिक विभेद विना समान वंशीय हक हुनेछ ।
- (२) महिला विरुद्ध कुनै किसिमको लैङ्गिक भेदभाव गरिने छैन ।
- (३) प्रत्येक महिलालाई प्रजननसम्बन्धी र प्रजनन स्वास्थ्य तथा सुरक्षित मातृत्वको हक हुनेछ ।
- (४) महिला विरुद्ध धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक परम्परा, प्रचलन वा अन्य कुनै आधारमा शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य, मनोवैज्ञानिक वा अन्य कुनै किसिमको हिंसाजन्य कार्य वा शोषण गरिने छैन । त्यस्तो कार्य कानून बमोजिम दण्डनीय हुनेछ र पीडित व्यक्तिलाई कानून बमोजिम उचित क्षतिपूर्ति पाउने हक हुनेछ ।
- (५) राज्य संयन्त्रका सबै निकायमा समावेशीय आधारमा महिलाको(आदिवासी जनजाति, दलित, मुस्लिम, मधेशी, एकल महिला) समानुपातिक सहभागिताको हक हुनेछ ।
- (६) प्रत्येक महिलालाई शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी र सामाजिक सुरक्षामा सकारात्मक विभेदका आधारमा विशेष अवसर पाउने हक हुनेछ ।
- (७) प्रत्येक महिलालाई वंशज सम्पतिमाथि समान हक हुनेछ ।
- (८) बालबालिकाको स्याहार र पालन पोषणमा श्रीमान र श्रीमती दुवैको समान भूमिका हुनेछ ।

२२. **दलित समुदायसम्बन्धी हक:** (१) दलित समुदायमाथि जातीय छुवाछूतका आधारमा कुनै पनि स्थानमा गरिने कुनै पनि प्रकारको विभेद, अवहेलना, असहिष्णु व्यवहार जघन्य अपराध मानि दण्डनीय हुनेछ । त्यस्तो कार्यबाट पीडित व्यक्तिलाई कानून बमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक हुनेछ ।
- (२) दलित समुदायलाई राज्य संयन्त्रका सबै अङ्ग, निकाय र क्षेत्रहरूमा जनसंख्याको आधारमा क्षतिपूर्ति सहित समावेशी र समानुपातिक सहभागिताको हक हुनेछ ।
 - (३) दलित समुदायलाई शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी र सामाजिक सुरक्षामा सकारात्मक विभेदका आधारमा आरक्षण पाउने हक हुनेछ ।
 - (४) उपधारा (३) बमोजिमको व्यवस्था गरिंदा दलित समुदायबीचमा पनि विपन्न दलितलाई प्राथमिकता प्रदान गरिनेछ ।
 - (५) दलित समुदायलाई आफ्नो परम्परागत पेशा, ज्ञान, सीप र प्रविधिको प्रयोग, संरक्षण र विकासका लागि विशेष अवसर प्राप्त गर्ने र त्यसबाट व्यवसायिक लाभ प्राप्त गर्ने हक हुनेछ ।

(६) दलित समुदायलाई प्रभावित गर्ने कुनै पनि पहल, निर्णय वा कार्य गर्दा अथवा उनीहरूको सरोकारका विषयमा कानून, निर्णय वा योजना बन्दा त्यस्तो पहल, निर्णय वा कार्य गर्ने वा कानून, नियम, योजना बनाउने निकाय वा संस्थाका समग्र प्रक्रियामा उनीहरूलाई आफ्नो प्रतिनिधिमूलक संस्थाबाट पठाइएका प्रतिनिधिहरू मार्फत सहभागी हुन पाउने हक हुनेछ ।

(७) दलित महिलालाई समान अधिकार पाउने हक हुनेछ ।

(८) दलित समुदायलाई प्रभावित गर्ने कुनै पनि पहल, निर्णय वा कार्य गर्दा अथवा उनीहरूको सरोकारका विषयमा कानून, निर्णय वा योजना बन्दा त्यस्तो पहल, निर्णय वा कार्य गर्ने वा कानून, नियम, योजना बनाउने निकाय वा संस्थाका समग्र प्रक्रियामा उनीहरूलाई आफ्नो प्रतिनिधिमूलक संस्थाबाट पठाइएका प्रतिनिधिहरू मार्फत सहभागी हुन पाउने हक हुनेछ ।

२३. आदिवासी जनजाति समुदायको हक: आदिवासी जनजातीहरूले आदिवासी

जनजातिहरूको अधिकारसम्बन्धी संयुक्तराष्ट्रसंघीय घोषणापत्र, अन्तराष्ट्रिय श्रम संगठन महासन्धि १६९, लगायतका मानवअधिकारका घोषणापत्र, महासन्धि, प्रतिज्ञा पत्रर प्रतिवद्धताहरू वमोजिम देहायका अधिकार प्रयोग गर्न पाउनेछन ।

(१) आदिवासी जनजातिहरूलाई पृथकर विशिष्ट पहिचानको अधिकार हुनेछ ।

(२) आदिवासी जनजातिहरूलाईसामुहिकर व्यक्तिगत हक हुनेछ ।

(३) आदिवासी जनजातिहरूलाई पुख्यौली भूमीर प्राकृत स्रोतहरूमाथि स्वामित्वर नियन्त्रणको हक हुनेछ ।

(४) आदिवासी जनजातिहरूलाई आत्मनिर्णयको अधिकारको हक हुने छ ।

(५) आदिवासी जनजातिहरूलाई जातीय स्वायत्ततार स्वशासनको हक हुनेछ ।

(६) आदिवासी जनजातिको आत्मनिर्णित – विकासको हक हुनेछ ।

(७) आदिवासी जनजातिहरूको प्रथाजन्य अधिकारको हक हुनेछ ।

(८) आदिवासी जनजातिहरूलाई परम्परागत स्वास्थ्य पद्धतिको हक हुनेछ ।

(९) आदिवासी जनजातिहरूलाई परम्परागत सञ्चारको हक हुनेछ ।

(१०) आदिवासी जनजातिहरूलाई अन्तरराष्ट्रिय सम्बन्धको हक हुनेछ ।

(११) आदिवासी जनजाति महिला, पुरुषर यौनीक तथा लैङ्गिक अल्पसंख्यकहरूलाई समान हक हुनेछ ।

(१२) आदिवासी जनजातिहरूले प्रथाजन्य रुपमा भोगी, चर्ची, ओगटी, प्रयोग गरि आएकोर ऐतिहासिक एवं सांस्कृतिक सम्बन्धरहेको भूमि, भू-क्षेत्रर त्यसमारहेको

जल, जंगल, जमिन, चरनर खानी लगायतका प्राकृतिक संसाधनहरूमाथी उनीहरूको स्वामीत्वर नियन्त्रणको हक हुनेछ ।

(१३) आदिवासी जनजातिहरूलाई स्वतन्त्र पूर्वक जानकार सहितको मञ्जुरीको अधिकारको हक हुनेछ ।

(१४) आदिवासी जनजातिहरूलाई प्रभावित गर्ने कुनै पनि पहल, निर्णय वा कार्य गर्दा अथवा उनीहरूको सरोकारका विषयमा कानुन, निर्णय वा योजना बन्दा त्यस्तो पहल, निर्णय वा कार्य गर्ने वा कानुन, नियम, योजना बनाउने निकाय वा संस्थाका समग्र प्रक्रियामा उनीहरूलाई आफ्नोपरम्परागत तथा प्रतिनिधिमूलक संस्थाबाट आफ्नै मौलिक प्रक्रिया बमोजिम पठाइएका प्रतिनिधिहरू मार्फत सहभागी हुन पाउने हक हुनेछ ।

(१५) आदिवासी जनजातिहरूलाई आफ्नोसांस्कृतिक सम्पदा, परम्परागत सांस्कृतिक अभिव्यक्ति, एवं कला, साहित्य, परम्परागत ज्ञान, सीप, प्रविधि तथा आविस्कारर सो संग जोडिएर आउने भौतिक तथा अभौतिक विषय वा वस्तुहरू सुरक्षितराख्ने, कायमराख्ने, नियन्त्रण एवं व्यवस्थापन गर्ने, अभ्यासर विकास गर्ने हक हुनेछ ।

(१६) आदिवासी जनजातिहरूसंग सरोकारराख्ने तथा प्रभावित पार्ने विषयमा संविधान संशोधन, कानुन, नियमर नीति तर्जुमा, अवलम्बन, कार्यान्वयन, संशोधन, परिमार्जनर खारेजी गर्दा वा प्रशासनिक अथवा अन्य उपाय वा काम कार्यवाही अघि बढाउंदा तथा उनीहरूको क्षेत्रमा विकास आयोजनाहरू तर्जुमा, कार्यान्वयन वा संचालन गर्दा उनीहरूलाई अग्रिम सुसुचितर स्वतन्त्र सहमति वा विमतिको हक हुनेछ ।

२४. मुस्लिम समुदायको हक : (१) राज्यको सबै सम्यन्त्रमा सबै अङ्ग, क्षेत्र, तह र निकायहरू (केन्द्र, प्रान्त र स्थानीय तह) मा जनसंख्याको आधारमा समावेशी र समानुपातिक सिद्धान्त अनुसार मुस्लिम समुदायको सहभागिता र प्रतिनिधित्वको हक हुनेछ ।

(२) सकारत्मक विभेदको नीति अनुसार निजामति प्रशासन, स्थानीय विकास, स्वास्थ्य, शिक्षा, रोजगारी लगायतका क्षेत्रहरूमा मुस्लिम समुदायलाई विशेष अवसर र आरक्षणको अधिकार हुनेछ ।

(३) मुस्लिम समुदायलाई उनीहरूको अंशवण्डा, विवाह र सम्बन्ध विच्छेद जस्ता विषयमा निर्णय गर्ने अधिकार हुनेछ । यी विषयहरूमा निर्णय गर्न संघीय र प्रान्तीयस्तरमा मुस्लिम महिलाको समावेशी सहित “मुस्लिम पारिवारिक कानुन बोर्ड” को स्थापना गरी सोहि अनुरूप नियमन गर्ने हक हुनेछ ।

(४) मुस्लिम समुदायलाई इस्लाम धर्म र संस्कृति, उर्दु, र अरबी भाषाको निर्वाध

उपयोग गर्न पाउने हक हुनेछ । यसका लागि राज्यबाट मद्रसा शिक्षाको मान्यता प्राप्त गरी स्नातक (फजिलत) तहसम्म निःशुल्क शिक्षा प्राप्त गर्ने हक हुनेछ ।

(५) मुस्लिम महिलालाई समान अधिकार पाउने हक हुनेछ ।

(६) मुस्लिम समुदायलाई प्रभावित गर्ने कुनै पनि पहल, निर्णय वा कार्य गर्दा अथवा उनीहरूको सरोकारका विषयमा कानून, निर्णय वा योजना बन्दा त्यस्तो पहल, निर्णय वा कार्य गर्ने वा कानून, नियम, योजना बनाउने निकाय वा संस्थाका समग्र प्रक्रियामा उनीहरूलाई आफ्नो परम्परागत तथा प्रतिनिधिमूलक संस्थाबाट आफ्नै मौलिक प्रक्रिया बमोजिम पठाइएका प्रतिनिधिहरू मार्फत सहभागी हुन पाउने हक हुनेछ ।

(७) मुस्लिम समुदायलाई आफ्नोसांस्कृतिक सम्पदा, परम्परागत सांस्कृतिक अभिव्यक्ति, एवं कला, साहित्य, परम्परागत ज्ञान, सीप, प्रविधि तथा आविष्कार र सोसंग जोडिएर आउने भौतिक तथा अभौतिक विषय वा वस्तुहरू सुरक्षित राख्ने, कायम राख्ने, नियन्त्रण एवं व्यवस्थापन गर्ने, अभ्यास र विकास गर्ने हक हुनेछ ।

(८) मुस्लिम समुदायहरूसंग सरोकार राख्ने तथा प्रभावित पार्ने विषयमा संविधान संशोधन, कानून, नियम र नीति तर्जुमा, अवलम्बन, कार्यान्वयन, संशोधन, परिमार्जन र खारेजी गर्दा वा प्रशासनिक अथवा अन्य उपाय वा काम कार्यवाही अघि बढाउदा तथा उनीहरूको क्षेत्रमा विकास आयोजनाहरू तर्जुमा, कार्यान्वयन वा संचालन गर्दा उनीहरूलाई अग्रिम सुसूचित र स्वतन्त्र सहमति वा विमतको हक हुनेछ ।

२५. यौनिक र लैङ्गिक अल्पसंख्यकको हक : (१) यौनिक र लैङ्गिक अल्पसंख्यक भएकै कारणबाट कुनै पनि किसिमको भेदभाव गरिने छैन ।

(२) यौनिक र लैङ्गिक अल्पसंख्यक विरुद्ध शारीरिक, मानसिक वा अन्य कुनै किसिमको हिंसाजन्य कार्य गरिने छैन र त्यस्तो कार्य दण्डनीय हुनेछ ।

(३) वंशज सम्पत्तिमा यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसंख्यकलाई समान हक हुनेछ ।

(४) यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसंख्यक तथा समलिंगीलाई आफूले इच्छाएको व्यक्तिसंग विवाहको हक हुनेछ ।

(५) यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसंख्यकले शल्यक्रियाबाट लिङ्ग परिवर्तन गर्न चाहेमा सो गर्ने स्वतन्त्रता हुनेछ ।

२६. धर्म तथा संस्कृतिसम्बन्धी हक : (१) प्रत्येक व्यक्तिलाई विश्वव्यापी मानव अधिकारसम्बन्धी मूल्य र मान्यता अन्तरगत रहि आफ्नो सामाजिक एवं सांस्कृतिक

परम्पराको मर्यादा राखी परापूर्वदेखि चलिआएको आफ्नो धर्मको अवलम्बन, अभ्यास र संरक्षण गर्ने हक हुनेछ ।

(२) प्रत्येक धार्मिक सम्प्रदायलाई कानून बमोजिम आफ्नो स्वतन्त्र अस्तित्व कायम राखी आफ्नो धार्मिक स्थल र धार्मिक गुठीको सञ्चालन र संरक्षण गर्ने हक हुनेछ ।

(३) नेपाल एक धर्मनिरपेक्ष राज्य भएकोले प्रत्येक व्यक्तिलाई अरुको धार्मिक आस्था र स्वतन्त्रताको पूर्ण सम्मान गर्दै धर्म रोज्ने र अभ्यास गर्ने अधिकार हुनेछ । धर्मको आधारमा हुने कुनैपनि भेदभाव, घृणा र अवहेलना दण्डनीय हुनेछ ।

(४) प्रत्येक व्यक्ति, परिवार र समुदायलाई समान एवम् स्वायत्त रूपमा आ-आफ्नो भाषा, धर्म, लिपि, संस्कृति र परम्पराको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्ने अधिकार हुनेछ ।

(५) प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो साँस्कृतिक जीवनमा सहभागी हुने तथा वैज्ञानिक, साहित्यिक वा कलात्मक प्रगतिका लागि सहभागी हुने स्वतन्त्रता र फाइदाको अधिकार हुनेछ ।

२७. न्यायसम्बन्धी हक : (१) कुनै पनि व्यक्तिलाई पक्राउ भएको कारण सहितको सूचना निजले बुझ्ने भाषामा नदिई थुनामा राखिने छैन ।

(२) पक्राउमा परेका व्यक्तिलाई पक्राउ परेको समयमा नै आफूले रोजेको कानून व्यवसायीसंग सल्लाह लिन पाउने हक हुनेछ । त्यस्तो व्यक्तिले आफ्नो कानून व्यवसायीसंग गरेको परामर्श र निजले दिएको सल्लाह गोप्य रहनेछ र त्यस्तो व्यक्तिलाई आफ्नो कानून व्यवसायीद्वारा पुर्पक्ष गर्ने हकबाट वञ्चित गरिने छैन ।

(३) पक्राउ गरिएको व्यक्तिलाई पक्राउ भएको समयबाट बाटोको म्याद वाहेक चौबीस घण्टाभित्र मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष उपस्थित गराउनु पर्नेछ र त्यस्तो अधिकारीबाट आदेश भएमा वाहेक पक्राउ भएका व्यक्तिलाई थुनामा राखिने छैन । तर उपधारा (२) र (३) मा लेखिएका कुराहरू निवारक नजरबन्द र शत्रु राज्यको नागरिकको हकमा लागू हुने छैन ।

(४) तत्काल कानूनले सजाँय नहुने कुनै काम गरेबापत कुनै व्यक्ति सजाँयको भागी हुने छैन र कुनै पनि व्यक्तिलाई कसूर गर्दाको अवस्थामा कानूनमा तोकिएभन्दा बढी सजाँय दिइने छैन ।

(५) कुनै अभियोग लगाईएको व्यक्तिलाई निजले गरेको कसूर प्रमाणित नभएसम्म

कसूरदार मानिने छैन ।

(६) कुनै पनि व्यक्ति विरुद्ध अदालतमा एकै कसूरमा एक पटकभन्दा बढी मुद्दा चलाइने र सजाय दिइने छैन ।

(७) कुनै कसूरको अभियोग लागेको व्यक्तिलाई आफ्नो विरुद्ध साक्षी हुन कर लगाइने छैन ।

(८) प्रत्येक व्यक्तिलाई निज विरुद्ध गरिएको कारवाहीको जानकारी पाउने हक हुनेछ ।

(९) कुनै पनि व्यक्तिलाई अदालत वा न्यायिक निकायबाट स्वच्छ सुनुवाइको हक हुनेछ ।

(१०) निःसहाय पक्षलाई निःशुल्क कानुनी सेवा पाउने हक हुनेछ ।

२८. निवारक नजरबन्द विरुद्धको हक : (१) नेपाल राज्यको सार्वभौमसत्ता र अखण्डता वा सार्वजनिक शान्ति र व्यवस्थामा तत्काल खलल पर्ने पर्याप्त आधार नभई कसैलाई पनि निवारक नजरबन्दमा राखिनेछैन ।

(२) निवारक नजरबन्द राख्ने अधिकारीले कानून विपरीत वा वदनियतपूर्वक कसैलाई नजरबन्द राखेमा नजरबन्द रहेको व्यक्तिले कानूनद्वारा तोकिएबमोजिम क्षतिपूर्ति पाउनेछ ।

२९. यातना विरुद्धको हक : (१) अनुसन्धान, तहकिकात वा पुर्पक्षको सिलसिलामा वा अरु कुनै किसिमले थुनामा रहेको कुनै पनि व्यक्तिलाई शारीरिक वा मानसिक यातना दिइने वा निजसंग निर्मम, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार गरिने छैन ।

(२) उपधारा (१) बमोजिमको कार्य कानूनद्वारा दण्डनीय हुनेछ र त्यस्तो व्यवहार गरिएको व्यक्तिलाई कानूनले निर्धारण गरे बमोजिमको क्षतिपूर्ति दिइनेछ ।

३०. सूचनाको हक : प्रत्येक नागरिकलाई आफ्नो वा सार्वजनिक सरोकारको कुनै पनि विषयमा हक उसले बुझ्ने भाषामा सूचना माग्ने वा पाउने हक हुनेछ । तर, कानूनद्वारा गोप्य राख्नु पर्ने सूचनाको जानकारी दिन कसैलाई कर लगाएको मानिने छैन ।

३१. गोपनीयताको हक : कुनै पनि व्यक्तिको जिउ, आवास, सम्पति, लिखत, तथ्याङ्क, पत्राचार, चरित्रसम्बन्धी कुराहरूको गोपनीयता कानूनद्वारा तोकिएको अवस्थामा बाहेक अनतिक्रम्य हुनेछ ।

३२. शोषण विरुद्धको हक : (१) प्रत्येक व्यक्तिलाई शोषण विरुद्धको हक हुनेछ ।

(२) प्रथा, परम्परा र प्रचलनको नाममा वा कुनै पनि किसिमले कसैलाई शोषण गर्न पाइने छैन ।

(३) मानिसलाई बेचबिखन गर्न, दास वा हलिया, हरूवा, चरुवा, कमैया, कमलरी बाँधा बनाउन पाइने छैन ।

(४) कसैलाई पनि निजको इच्छा विरुद्ध काममा लगाउन पाइने छैन ।

तर यस उपधारामा उल्लिखित व्यवस्थाले सार्वजनिक प्रयोजनको लागि नागरिकलाई अनिवार्य सेवामा लगाउन सकिने कानून बनाउन रोक लगाएको मानिने छैन ।

३३. श्रम सम्बन्धी हक : (१) प्रत्येक कामदार र कर्मचारीलाई उचित श्रम अभ्यासको हक हुनेछ ।

(२) कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम प्रत्येक कामदार र कर्मचारीलाई आ-आफ्ना हित रक्षाको निमित्त ट्रेड युनियन खोल्ने, सङ्गठित हुने र सामुहिक सौदावाजी गर्ने हक हुनेछ ।

(३) अनौपचारिक क्षेत्रको श्रमलाई औपचारिकताको हक हुनेछ ।

(४) श्रमसम्बन्धी मुद्दा हेर्ने छुट्टै श्रम अदालतको व्यवस्था हुनेछ ।

३४. देश निकाला विरुद्धको हक : कुनै पनि नागरिकलाई देश निकाला गरिने छैन ।

३५. संवैधानिक उपचारको हक : यस भागद्वारा प्रदत्त हकको प्रचलनका लागि धारा १०८ तथा धारा १७२ मा व्यवस्था भए बमोजिम संघीय सर्वोच्च अदालत वा प्रान्तीय सर्वोच्च अदालतबाट कारवाही चलाउन पाउने हक सुरक्षित गरिएको छ र यस भागद्वारा प्रदत्त हकको प्रचलनका सम्बन्धमा प्रान्तीय सर्वोच्च अदालतबाट भएको आदेश वा निर्णय उपर संघीय सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन लाग्ने छ ।

भाग ४

राज्यको दायित्व, निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरू

३६. राज्यको दायित्व : (१) राज्यको दायित्व देहाय बमोजिम हुनेछ :

क) देशमा अग्रगामी राजनीतिक, आर्थिक र सामाजिक परिवर्तन सुनिश्चित गर्ने ।

ख) विश्वव्यापी रूपमा स्वीकृत आधारभूत मानव अधिकार, बहुदलीय प्रतिस्पर्धात्मक लोकतान्त्रिक प्रणाली, जनतामा नीहित सार्वभौमसत्ता र

संवैधानिक सर्वोच्चता, शक्ति सन्तुलन र नियन्त्रण, कानूनको शासन, सामाजिक न्याय र समानता, जातीय छुवाछुत तथा सबै प्रकारका विभेदको उन्मुलन, स्वतन्त्र न्यायपालिका, आवधिक निर्वाचन, नागरिक समाजको अनुगमन, पूर्ण प्रेस स्वतन्त्रता, सूचनाको अधिकार, खाद्य सम्प्रभुता, राजनीतिक दलहरूको क्रियाकलापहरूमा पारदर्शिता र जवाफदेहिता, जनसहभागिता, निष्पक्ष, सक्षम तथा स्वच्छ प्रशासनतन्त्रका अवधारणाहरूको पूर्ण पालना गर्ने राजनीतिक प्रणाली अवलम्बन गरी भ्रष्टाचार र दण्डहीनताको अन्त्य गर्दै सुशासन कायम गर्ने ।

- ग) वर्गीय, जातीय, भाषिक, लैङ्गिक, सांस्कृतिक, धार्मिक र क्षेत्रीय भेदभावको अन्त्य गर्दै महिला, दलित, मुस्लिम, आदिवासी, जनजाति, मधेसी, उत्पिडीत, उपेक्षित, फरक क्षमता भएका यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसंख्यक समुदाय, पिछडिएका क्षेत्र लगायतका समस्याहरूलाई राज्यले सम्बोधन गर्ने ।
- घ) मुलुकको राज्य संरचनाको सबै अङ्गहरूमा मधेशी, दलित, मुस्लिम, आदिवासी, जनजाति, महिला, मजदुर, किसान, फरक क्षमताभएका यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसंख्यक, पिछडिएका वर्ग र क्षेत्र सबैलाई जातीय जनसंख्याको आधारमा पूर्ण समानुपातिक सहभागीता गराउने ।
- ङ) सामन्तवादका सबै अवशेषहरूको समूल अन्त्य गरी आर्थिक, सामाजिक रुपान्तरणको वृहत् साभ्ना कार्यक्रम तय गरी लागू गर्दै जाने ।
- च) सामन्ती भू-स्वामित्वको अन्त्य गर्दै वैज्ञानिक तथा प्रगतिशील भूमिसुधार कार्यक्रम लागू गर्ने नीति अवलम्बन गर्ने ।
- छ) राष्ट्रिय उद्योगधन्दा र साधन स्रोतको संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्ने नीति अनुसरण गर्ने ।
- ज) शिक्षा, स्वास्थ्य, आवास, रोजगारी, खाद्य सम्प्रभुतामा सबै नागरिकको समान अधिकार स्थापित गर्ने नीति अवलम्बन गर्ने ।
- झ) सुकुम्वासी, कमैया, हलिया, हरूवा, चरुवा, भूमिहीन, लगायतका आर्थिक, सामाजिक रुपले पछाडिपरेका वर्गलाई जग्गा लगायत आर्थिक, सामाजिक सुरक्षाको व्यवस्था गर्ने नीति अवलम्बन गर्ने ।
- ञ) सरकारी लाभको पदमा रहेर भ्रष्टाचार गरी गैरकानुनी सम्पत्ति आर्जन गर्नेहरू उपर कडा कारवाही गरी दण्डित गर्ने नीति अवलम्बन गर्ने ।
- ट) देशको आर्थिक, सामाजिक रुपान्तरण एवं न्यायका साथै देशलाई छिटो सम्मुन्नत र आर्थिक रुपले समृद्धशाली बनाउन एक साभ्ना विकास अवधारणा निर्माण गर्ने ।
- ठ) श्रमिकका पेशागत अधिकारको सुनिश्चतता गर्दै उद्योगधन्दा, व्यापार, निर्यात प्रवर्द्धन, रोजगारी एवं आय आर्जनका अवसरहरूको व्यापक वृद्धि गर्ने नीति अनुसरण गर्ने ।

- ड) राज्यपक्ष भएका मानव अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघ तथा अन्तरराष्ट्रिय श्रम संगठनले पारित गरेका अन्तरराष्ट्रिय सन्धि, घोषणापत्र, महासन्धि, अभिसन्धि, अनुबन्ध, आलेख र सम्झौताको कानुन बनाइ प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने ।
- ढ) सबै विभेदकारी कानुनको अन्त्य गर्ने तथा जातीय छुवाछुत मुक्त राज्य घोषणा गर्ने ।
- ण) जातीय छुवाछुतलाई मानवता विरुद्धको जघन्य अपराधको रूपमा परिभाषित गर्ने ।
- त) मुलुकमा विद्यमान जलस्रोत लगायत प्राकृतिक स्रोत साधनको राष्ट्र हितमा प्रयोग गर्ने ।
- थ) सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मारिएकाहरूको परिवार तथा यस क्रममा घाइते भई फरक क्षमताभएका र असक्त भएकाहरूलाई उचित राहत, सम्मान तथा पुनर्स्थापनाको व्यवस्था गर्ने ।
- द) सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा वेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा गठित छानविन आयोगको प्रतिवेदनको आधारमा त्यस्ता व्यक्तिहरूका पिडित परिवारहरूलाई राहत उपलब्ध गराउने ।
- ध) सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा विस्थापितहरूको पुनर्स्थापना गर्न तथा ध्वस्त संरचनाहरूको पुनः निर्माण गर्न विशेष कार्यक्रम संचालन गर्ने ।
- न) सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानवअधिकारको गम्भिर उल्लंघन गर्ने तथा मानवता विरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्यतथ्यको अन्वेषण गर्न तथा समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गरी प्रतिवेदनको आधारमा कारवाही गर्ने ।
- (प) परम्परागत रूपमा समुदायले भोगचलन गरिआएका गुठि जग्गा विगतको राज्य सत्ताद्वारा कुनै प्रयोजनको लागि अधिग्रहण गरिएकोमा सो प्रयोजनको लागि प्रयोग नभएको अवस्थामा सम्बन्धित समुदायलाईनै पुनः जिम्मा दिने नीति लिनेछ ।
- (फ) नेपालमा शरण लिएका शरणार्थीहरूको हक हित सुरक्षित गर्ने उद्देश्यले अन्तरराष्ट्रिय शरणार्थीसम्बन्धी सन्धी अभिसन्धी तथा मापदण्ड अनुसार कानुन बनाई लागु गर्नेछ ।

३७. राज्यका निर्देशक सिद्धान्तहरू : (१) जनताको जिउ, धन समानता र स्वतन्त्रताको संरक्षण गरी सामाजिक, आर्थिक एवं राजनीतिक क्षेत्र लगायत राष्ट्रिय जीवनका सबै क्षेत्रमा न्यायपूर्ण व्यवस्था कायम गरी खुल्ला समाजमा आधारित लोक कल्याणकारी व्यवस्थाको अभिवृद्धि गर्ने राज्यको प्रमुख उद्देश्य हुनेछ ।

२) समाजमा शान्ति सुव्यवस्था कायम गरी मानवअधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्दै आदिवासी जनजाति, मुस्लिम, दलित, मधेशीसमेत सम्मिलित हुने अवसर जुटाई संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रका लाभहरू उपभोग गर्न सक्ने व्यवस्था कायम गर्नु राज्यको उद्देश्य हुनेछ ।

३) नेपाली जनताको संघर्षको प्रतिफलस्वरूप प्राप्त संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रलाई संस्थागत गर्दै सोका लाभहरूको समान उपभोग गर्न पाउने अवस्थाको सिर्जना गर्दै समुन्नत र समृद्ध नेपाल निर्माण गर्ने राज्यको राजनीतिक उद्देश्य हुनेछ ।

४) देशमा उपलब्ध आर्थिक स्रोत र साधनलाई सीमित व्यक्तिहरूमा केन्द्रीत हुन नदिई सामाजिक न्यायको आधारमा आर्थिक उपलब्धि न्यायोचित वितरणको व्यवस्था मिलाई कुनैपनि जाति, समुदाय, लिङ्ग, वर्ग, उत्पत्ति वा व्यक्ति उपर आर्थिक शोषण हुन नपाउने व्यवस्था गरी अर्थिक असमानता हटाउँदै स्वदेशी निजी एवम् सार्वजनिक उद्यमलाई प्राथमिकता र प्रश्रय दिई राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई स्वतन्त्र एवं आत्मनिर्भर एवम् उन्नतशील गराउन राज्यको मूलभूत आर्थिक उद्देश्य हुनेछ ।

५) सबै किसिमको आर्थिक एवं सामाजिक असमानता हटाई विभिन्न जात, जाति, धर्म, भाषा, वर्ण, समुदाय र सम्प्रदायकाबीच समाञ्जस्यता स्थापना गरी बहुजातीय, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक न्याय र समानतामा आधारित स्वस्थ सामाजिक जीवनको स्थापना र विकास गर्नु राज्यको सामाजिक उद्देश्य हुनेछ ।

६) देशको सार्वभौमसत्ता, अखण्डता र स्वतन्त्रतालाई कायम राखी अन्तरराष्ट्रिय जगतमा राष्ट्रिय सम्मानको अभिवृद्धि गर्ने दिशामा राज्यको अन्तरराष्ट्रिय सम्बन्ध निर्देशित हुनेछ ।

३८. राज्यका नीतिहरू : (१) देशको सन्तुलित विकासकालागि आर्थिक लगानीको न्यायोचित वितरण गरी सबै क्षेत्रका जनताको शिक्षा, स्वास्थ्य, यातायात, आवास र रोजगारी जस्ता आधारभूत कुराहरूको विकास गरी जनसाधारणको जीवनस्तर वृद्धि गर्ने नीति राज्यले अवलम्बन गर्ने छ ।

२) सरकारी सहकारिता र निजी क्षेत्रको माध्यमबाट मुलुकमा अर्थतन्त्रको विकास गर्ने नीति राज्यले अवलम्बन गर्ने छ ।

३) विभिन्न धर्म, संस्कृति, जाति, समुदाय, सम्प्रदाय, उत्पत्ति र भाषा भाषीहरूका बीच समानता एवं सहअस्तित्वका आधारमा स्वस्थ र सुमधुर सामाजिक सम्बन्ध विकसित गरी सबैको भाषा, साहित्य, लिपी, कला र संस्कृतिको समान विकासद्वारा देशको सांस्कृतिक विविधता कायम राखी राष्ट्रिय एकतालाई सुदृढ गर्ने नीति राज्यले अवलम्बन गर्नेछ ।

४) राष्ट्रिय हित अनुकूल उपयोगी एवं लाभदायक रूपमा देशको प्राकृतिक स्रोत तथा सम्पदाको परिचालन गर्दा आदिवासी जनजाति, दलित तथा मुस्लिम मधेशी समुदायलगायत स्थानीय समुदायलाई विशेष प्राथमिकता दिने नीति राज्यले अवलम्बन गर्ने छ ।

५) राज्यले वातावरण स्वच्छ राख्न आवश्यक व्यवस्था गर्ने छ । जनसाधारणमा वातावरणीय स्वच्छताको चेतना बढाई भौतिक विकास सम्वन्धी क्रियाकलापहरूद्वारा वातावरणमा प्रतिकूल असर पर्न नदिन एवं वातावरण तथा दुर्लभ वन्यजन्तुको विशेष संरक्षणमा राज्यले प्राथमिकता दिनेछ । वन र वनस्पति तथा जैविक विविधताको संरक्षण, दिगो उपयोग र त्यसबाट प्राप्त लाभमा समन्यायिक बाँडफाँडको व्यवस्था गर्ने छ ।

६) राज्यले किसानलाई प्रोत्साहन गर्नेगरी कृषि क्षेत्रमा उत्पादकत्व बढाई कृषिमा आधारित अधिकांश जनताको आर्थिक उन्नति हुने अवस्थाहरूको सिर्जना गरी कृषिलाई उद्योगको रूपमा विकास गर्नेछ ।

७) देशको मुख्य सामाजिक, आर्थिक शक्तिको रूपमा रहेको श्रम शक्तिलाई सुलभ रूपमा रोजगार उपलब्ध गराई काम पाउने अधिकार सुनिश्चत गरी उनीहरूको अधिकार र हितको संरक्षण गरी उद्यमको व्यवस्थापनमा सहभागिता बढाउने नीति राज्यले अवलम्बन गर्ने छ ।

८) महिलाको शिक्षा, स्वास्थ्य र रोजगारीको विशेष व्यवस्था गरी देश विकासमा अधिकाधिक सहभागी बनाउने नीति राज्यले अवलम्बन गर्नेछ ।

९) राज्यले एकल महिला, अनाथ, बालबालिका, असहाय, वृद्ध, फरक क्षमता भएका अशक्त, र लोपन्मुख जातिको संरक्षण र उन्नतिका लागि सामाजिक सुरक्षाको विशेष व्यवस्था गर्ने नीति अवलम्बन गर्ने छ ।

१०) शिक्षा, स्वास्थ्य, आवास, खाद्य सम्पन्नता र रोजगारीमा आरक्षणको व्यवस्था गरी आर्थिक तथा सामाजिक रूपले पिछडिएका आदिवासी, जनजाति, दलित, मुस्लिम, मधेशी, महिला, फरक क्षमता भएका यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसंख्यक र धार्मिक अल्पसंख्यक लगायत सीमान्तकृत समुदाय तथा गरिवीको रेखामुनीका मजदुर किसानको उत्थान गर्ने नीति राज्यले अवलम्बन गर्ने छ ।

११) देशको उन्नतिको लागि विज्ञान तथा प्रविधिको विकासलाई विशेष प्राथमिकताको साथ राज्यबाट उपेक्षित भएका तथा समाजमा अपहेलित भएका वर्गहरू जस्तै : महिला, दलित, मुस्लिम, आदिवासी जनजाति, फरक क्षमता भएका मधेशी, यौनिक तथा लैङ्गिकअल्पसंख्यक र धार्मिक अल्पसंख्यक समेतको हकहितको लागि नीति योजना तथा कार्यक्रमहरूको तर्जुमा गरी लागु गरिनेछ ।

१२) केन्द्रदेखि स्थानीय तहसम्म राज्यका हरेक निकायको नीति निर्माणदेखि नेतृत्व तहमा महिला, आदिवासी जनजाति, दलित, मुस्लिम, मधेशी फरक क्षमता भएका व्यक्ति यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसंख्यक र धार्मिक अल्पसंख्यकको समान प्रतिनिधित्व गराउन विशेष प्राथमिकताका साथ स्थान आरक्षण गर्ने नीति राज्यले लिनेछ ।

१३) देशको विकासमा युवा तथा शैक्षिक बेरोजगार युवा जनशक्तिलाई परिचालन गर्न र योग्यताको आधारमा रोजगारीको अवसर प्रदान गर्न तथा स्वदेशी पुँजीको लगानी स्वदेशमा नै गर्न सकिने विशेष नीति राज्यले अवलम्बन गर्नेछ ।

१४) दलित, महिला, मुस्लिम, जनजाति, मधेशी, गरिब, फरक क्षमता भएका व्यक्ति यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसंख्यक, धार्मिक अल्पसंख्यक र दुर्गम क्षेत्रका बासिन्दाहरूलाई राज्यको सम्पूर्ण स्रोत, साधन, अवसरहरू उपभोग गर्न, दक्ष बनाउन र समानुपातिक सहभागिताको लागि दीर्घकालीन विशेष किसिमको नीति राज्यले अवलम्बन गर्नेछ ।

१५) बहुसंख्यक ग्रामीण जनताको हितलाई ध्यानमा राखी ग्रामीण विकासको गतिलाई तिब्रतर बनाउँदै लैजान तथा सो ठाउँमा बसोबास गर्ने दलित, महिला, मुस्लिम, आदिवासी जनजाति, मधेशी, फरक क्षमता भएका व्यक्ति यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसंख्यक र धार्मिक अल्पसंख्यक लगायत शिक्षा क्षेत्रबाट वञ्चित रहेका सीमान्तकृत तथा अतिसीमान्तकृत समुदायलाई निःशुल्क उच्च शिक्षाको आरक्षण गर्ने नीति राज्यले अवलम्बन गर्ने छ ।

१६) राज्यको स्रोत साधनबाट वञ्चित गरिएका तथा सामाजिक रूपमा उपेक्षित भएका दलित, मुस्लिम, फरक क्षमता भएका व्यक्ति यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसंख्यक महिला, आदिवासी जनजाति मधेशी र धार्मिक अल्पसंख्यकलाई राजनीतिक दल, प्रशासनिक यन्त्र र राज्यका जनप्रतिनिधिमूलक निकायमा अनिवार्य प्रतिनिधित्व गराउन आधार तयार गर्न सकिने नीति राज्यले अंगिकार गर्नेछ ।

१७) देशको उन्नतिको लागि विज्ञान तथा प्रविधिको विकासको लागि प्राथमिकता दिने नीति राज्यले अवलम्बन गर्नुका साथै स्थानीय प्रविधिको विकास गर्ने नीति अवलम्बन गर्नेछ ।

१८) राष्ट्रिय विकासका लागि स्वदेशी लगानीलाई प्राथमिकता दिई देशमा वैदेशिक पुँजी र प्रविधिलाई आकर्षित गर्ने नीति राज्यले अवलम्बन गर्नेछ ।

१९) राज्यले महिला, दलित, मुस्लिम, आदिवासी, जनजाति, मधेशी, धार्मिक अल्पसंख्यकलगायत भूमिहीन, सुकुम्वासी, कमैया, फरक क्षमता भएका व्यक्ति यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसंख्यक, पिछडिएका क्षेत्र तथा समुदाय र द्वन्द्वपिडितका

लागि सकारात्मक विभेदका आधारमा विशेष व्यवस्था गर्ने नीति अवलम्बन गर्नेछ ।

२०) मुक्त कर्मैयाको संख्या यकिन गरी उनीहरूको बसोबासको लागि आधारभूत भूमि र रोजगारीको व्यवस्था गर्ने नीति राज्यले अवलम्बन गर्नेछ ।

२१) किसान, मजदुर लगायत श्रममा आश्रित वर्गको विकासको लागि प्राविधिक शिक्षा, तालिम, प्रशिक्षणको आवश्यक, पूर्वाधारको व्यवस्था गरी उनीहरूलाई राज्यको विकास प्रक्रियामा सहभागी गराउने नीति राज्यले अवलम्बन गर्नेछ ।

२२) वृद्ध, अशक्त महिला तथा बेरोजगारलाई भत्ता दिने नीति अवलम्बन गर्ने छ ।

२३) मुलुकमा विद्यमान परम्परागत ज्ञान, सिप र अभ्यासको पहिचान र संरक्षण गर्दै त्यसलाई आधुनिकीकरण गर्ने नीति राज्यले अवलम्बन गर्नेछ ।

२४) मुलुकमा स्थापना भएका सार्वजनिक तथा गैरसरकारी संघसंस्थाको संचालन र व्यवस्थापनमा नियमन गर्न राज्यले विशेष नीति अवलम्बन गर्नेछ ।

२५) राज्यले संयुक्त राष्ट्रसंघको वडापत्र, असंलग्नता, पञ्चशीलको सिद्धान्त, अन्तरराष्ट्रिय कानून र विश्वशान्तिको मान्यताको आधारमा नेपालको परराष्ट्र नीति अवलम्बन गर्नेछ ।

२६) छिमेकी मित्र राष्ट्रहरू र संसारका अरु सबै मुलुकहरूसित आर्थिक, सामाजिक, एवं अन्य क्षेत्रमा समानताको आधारमा सहयोगात्मक सुसम्बन्ध कायम गरी नेपालमा शान्तिलाई अन्तरराष्ट्रिय मान्यताको आधारमा संस्थागत गर्दै जाने नीति राज्यले अवलम्बन गर्नेछ ।

३९. **स्रोत साधन परिचालन गर्ने** : राज्यले यस भागमा उल्लिखित सिद्धान्त तथा नीतिको कार्यान्वयन गर्न आवश्यकतानुसार स्रोत र साधन परिचालन गर्ने/गराउने छ ।

भाग ५ संघीय कार्यपालिका

४०. **राष्ट्राध्यक्ष** : राष्ट्रध्यक्ष संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपालको राष्ट्रप्रमुख हुने छ ।

४१. **राष्ट्राध्यक्षको निर्वाचन** : राष्ट्रध्यक्ष संघीय व्यवस्थापिकाका दुवै सदन, प्रान्तीय व्यवस्थापिकाका दुवै सदन, गैरभौगोलिक संघीय इकाइ, स्वायत्त क्षेत्र र संरक्षित क्षेत्रका प्रतिनिधिहरूमार्फत निर्वाचित हुनेछन् ।

(१) राष्ट्रध्यक्षको निर्वाचनमा आदिवासी जनजाति, मुस्लिम, दलित, मधेसीलगायत अन्य समुदायका व्यक्तिहरूको चक्रिय प्रणाली मार्फत प्रतिनिधित्व हुने गरी

पालैपालो राष्ट्रध्यक्ष निर्वाचित गरिनेछ। यस निर्वाचन प्रणाली अन्तर्गत ति समुदायहरूबाटै लैङ्गिकरूपमा पालैपालो निर्वाचित हुने व्यवस्था गरिनेछ।

(२) राष्ट्रध्यक्ष संघीय जनप्रतिनिधि सभा वा जातीय सभाको सदस्य हुने छैनन्।

४२. **राष्ट्रध्यक्षको पदावधि :** (१) राष्ट्रध्यक्ष पाँच वर्षको लागि निर्वाचित हुनेछन्। एकपटक निर्वाचित भइसकेको व्यक्ति तथा (समुदाय)ले त्यसपछि हुने निर्वाचनमा चक्रिय प्रणाली बमोजिम आफ्नो पालो नआएसम्म उमेदवार हुन पाइने छैन।

(२) राष्ट्रध्यक्षको पद देहायको अवस्थामा रिक्त हुनेछ:

(क) निजले आफ्नो पदबाट लिखित राजीनामा दिएमा वा

(ख) निजले पद अनुकूल आचारण गरेको छैन भन्ने प्रस्ताव संघीय जनप्रतिनिधि सभा र संघीय सभाको संयुक्त सभाको सम्पूर्ण सदस्य संख्याको दुई-तिहाइ बहुमतबाट पारित भएमा।

४३. **राष्ट्रध्यक्षको शपथ :** राष्ट्रध्यक्षले संघीय संयुक्त सदनमा संघीय सप्रधान न्यायाधीश समक्ष शपथ ग्रहण गर्ने छ।

४४. **राष्ट्रध्यक्षको काम, कर्तव्य, अधिकार :** राष्ट्रध्यक्षको काम, कर्तव्य र अधिकार देहाय बमोजिम हुनेछ।

१. मन्त्रीपरिषद्को सिफारिसमा संघीय संसदको अधिवेशन आह्वान र अन्त्य गर्ने।

२. संघीय सरकारको तर्फबाट विदेशी राजदूत तथा प्रतिनिधिहरूको ओहदाको प्रमाणपत्र ग्रहण गर्ने।

३. संघीय संसदले पारित गरेका विधेयक स्वीकृत गरी लोकमोहर लगाउने।

४. मन्त्रीपरिषद्को सिफारिसमा संविधान तथा कानून बमोजिम नियुक्ति गर्नु पर्ने पदाधिकारीहरूको नियुक्ति गर्ने।

५. नेपाल सेनाको परमाधिपतिको पद ग्रहण गर्ने।

६. मन्त्रीपरिषद्को सिफारिसमा राष्ट्रिय पुरस्कार, विभूषण मानपदवी, अलङ्कार प्रदान गर्ने।

७. मन्त्रीपरिषद्को सिफारिसमा अदालतबाट पाएका सजायलाई माफी मुलतवी र परिवर्तन गर्ने।

८. यस संविधान बमोजिम राष्ट्रपतिले आफ्नो अधिकार प्रयोग गर्दा मन्त्रीपरिषद्को सल्लाह र सम्मतिबाट गर्नेछ।

४५. **कार्यकारिणी अधिकार :** (१) नेपालको संघीय कार्यकारिणी अधिकार यो

संविधान र अन्य कानून बमोजिम प्रधानमन्त्री र संघीय मन्त्रपरिषद्मा निहित हुनेछ ।

(२) यो संविधान र अन्य कानूनको अधीनमा रही नेपालको संघीय शासन व्यवस्थाको सामान्य निर्देशन, नियन्त्रण र सञ्चालन गर्ने अभिभारा मन्त्रपरिषद् उपर हुनेछ ।

(३) नेपालको संघीय कार्यकारिणी कामहरू नेपालको संघीय सरकारको नाममा हुनेछ ।

(४) उपधारा (३) बमोजिम नेपालको संघीय सरकारको नाममा हुने निर्णय वा आदेश र तत्सम्बन्धी अधिकारपत्रको प्रमाणीकरण कानूनद्वारा व्यवस्था भए बमोजिम हुनेछ ।

(५) नेपालको संघीय कार्यकारिणी अधिकार यस संविधानको अधीनमा रही र यस संविधान बमोजिम बाहेक अनुसूचि (१) मा उल्लिखित संघीय सूचि र साभ्का सूचिमा उल्लिखित विषय बस्तुमा सीमित रहने छ ।

४६. मन्त्रपरिषद्को गठन : (१) संविधानको धारा ५१ को आधारमा प्रधानमन्त्री र निजको अध्यक्षतामा मन्त्रपरिषद्को गठन हुनेछ ।

(२) मन्त्रपरिषद्मा आवश्यकता अनुसार २५ जनामा नबढ्ने गरी उपप्रधानमन्त्री र अन्य मन्त्रीहरू रहने छन् ।

स्पष्टीकरण : यस धाराको प्रयोजनका लागि मन्त्री भन्नाले मन्त्रालयको छुट्टै कार्यभार सम्हाल्ने राज्यमन्त्री समेतलाई जनाउँछ ।

(३) प्रधानमन्त्रीले मन्त्री नियुक्ति गर्दा संघीय संसदको सदस्यहरू मध्येबाट नियुक्ति गर्नु पर्नेछ । प्रधानमन्त्रीको उम्मेदवारी तथा निर्वाचन समुदायगत, लैङ्गिक चक्रिय प्रणालीलाई मध्यनजर गरी संघीय जनप्रतिनिधि सभाले छनौट गर्नेछ ।

(४) प्रधानमन्त्री र अन्य मन्त्रीहरू संघीय संसदप्रति सामूहिक रूपमा उत्तरदायी हुनेछन् र मन्त्रीहरू आफ्ना मन्त्रालयको कामका लागि व्यक्तिगत रूपमा प्रधानमन्त्री र संघीय संसदप्रति उत्तरदायी हुनेछन् ।

(५) देहायका अवस्थामा प्रधानमन्त्री आफ्नो पदबाट मुक्त हुनेछः-

(क) राष्ट्रध्यक्ष समक्ष लिखित राजीनामा दिएमा,

(ख) निज संघीय संसदको सदस्य नरहेमा

(ग) निजको मृत्यु भएमा वा

(घ) अविश्वासको प्रस्ताव पारित भएमा

(६) उप-प्रधानमन्त्री, मन्त्री तथा राज्यमन्त्री देहायका अवस्थामा आफ्नो पदबाट मुक्त हुनेछन् :-

- (क) निजले प्रधानमन्त्री समक्ष लिखित राजीनामा दिएमा,
- (ख) उपधारा (५) बमोजिम प्रधानमन्त्री आफ्नो पदबाट मुक्त भएमा,
- (ग) प्रधानमन्त्रीले निजलाई पदमुक्त गरेमा, वा
- (घ) निजको मृत्यु भएमा ।

(७) उपधारा (५) बमोजिम प्रधानमन्त्री आफ्नो पदबाट मुक्त भएपनि अर्को मन्त्रिपरिषद् गठन नभएसम्म सोही मन्त्रिपरिषद्ले कार्य सञ्चालन गरी रहनेछ ।

(८) प्रधानमन्त्रीको मृत्यु भएमा नयाँ प्रधानमन्त्रीको चयन नभएसम्मको लागि उपप्रधानमन्त्री वा वरिष्ठतम मन्त्रीले प्रधानमन्त्रीको रूपमा कार्य सञ्चालन गर्नेछ ।

४७. राज्यमन्त्री : (१) प्रधानमन्त्रीले संघीय संसदको सदस्यहरू मध्येबाट राज्यमन्त्री नियुक्त गर्न सक्नेछ ।

४८. पारिश्रमिक तथा अन्य सुविधाहरू : प्रधानमन्त्री, उप-प्रधानमन्त्री, मन्त्री र राज्यमन्त्रीको पारिश्रमिक र अन्य सुविधाहरू ऐनद्वारा निर्धारण हुनेछ । सो बमोजिम ऐनद्वारा निर्धारण नभएसम्म नेपाल सरकारले तोके बमोजिम हुनेछ ।

४९. शपथ : प्रधानमन्त्रीले राष्ट्राध्यक्ष समक्ष र उपप्रधानमन्त्री, मन्त्री, राज्यमन्त्रीले प्रधानमन्त्री समक्ष आफ्नो पद र गोपनीयताको शपथ ग्रहण गर्नु पर्नेछ ।

५०. नेपालको संघीय सरकारको कार्य सञ्चालन : (१) नेपालले संघीय सरकारबाट स्वीकृत नियमावली बमोजिम नेपालको संघीय सरकारको कार्य विभाजन र कार्य सम्पादन हुनेछ ।

(२) उपधारा (१) अन्तर्गतको नियमावलीको पालना भयो वा भएन भन्ने प्रश्न कुनै अदालतमा उठाउन सकिने छैन ।

५१. मन्त्री परिषद्को गठन प्रकृया : (१) प्रतिनिधिसभामा बहुमत प्राप्त दलको नेतालाई राष्ट्राध्यक्षले प्रधानमन्त्री पदमा नियुक्ति गर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम प्रतिनिधि सभामा कुनै एक दलले स्पष्ट बहुमत प्राप्त गर्न नसकेको अवस्थामा दुई वा दुई भन्दा बढी दलको समर्थनबाट बहुमत प्राप्त नेतालाई प्रधानमन्त्रीको पदमा नियुक्ति गर्नेछ ।

(३) उपदफा (१) र (२) बमोजिम बहुमत प्राप्त गर्न नसकेमा प्रतिनिधिसभामा तत्काल कायम रहेका संसदीय दलहरू मध्ये सबभन्दा ठूलो संसदीय दलको

नेतालाई प्रधानमन्त्री पदमा नियुक्ति गर्नेछ ।

(४) उपदफा (२) वा (३) बमोजिम नियुक्त प्रधानमन्त्रीले निज नियुक्त भएको मितिले तीस दिन भित्र प्रतिनिधिसभाबाट विश्वासको मत प्राप्त गर्नु पर्नेछ ।

(५) उपदफा (४) अनुसार विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेमा र उपदफा (२) बमोजिम सरकार गठन हुन नसक्ने यकिन भएमा राष्ट्रध्यक्षले संघीय संसदको प्रतिनिधिसभालाई भंग गरी त्यसरी भंग गरेको छ महिनाभित्र मध्यावधि चुनावको घोषणा गर्नेछ ।

५२. **प्रधानमन्त्री र अन्य मन्त्रीहरूको जवाफदेहिता :** प्रधानमन्त्री र अन्य मन्त्रीहरू संघीय संसद प्रति सामूहिक उत्तरदायी हुनेछन् र मन्त्रीहरू आफ्ना मन्त्रालयको कामका लागि व्यक्तिगत रूपमा प्रधानमन्त्री र संघीय संसदप्रति उत्तरदायी हुनेछन् ।

भाग ६

संघीय व्यवस्थापिका

५३. **संघीय संसदको गठन :** राष्ट्रध्यक्ष, संघीय जनप्रतिनिधि सभा र संघीय जातीय सभा नामका दुई सदन सहितको एक व्यवस्थापिका हुनेछ, जसलाई संघीय संसद भनिनेछ ।

५४. **संघीय संसदको अधिकार :** संघीय संसदको व्यवस्थापकीय अधिकार यस संविधानको अधीनमा रही अनुसूचि (१) को संघीय सूचि र साभा सूचिमा उल्लेख भए बमोजिम हुनेछ ।

५५. **संघीय जन प्रतिनिधि सभाको गठन :** (१) संघीय जनप्रतिनिधिसभामा कुल सदस्य संख्या ३०० रहने छ । संघीय जन प्रतिनिधि सभाको ५० प्रतिशत सदस्यहरूको निर्वाचन वालिग मताधिकारको आधारमा गोप्य मतदानद्वारा र बाँकि ५० प्रतिशत सदस्यहरूको निर्वाचन क्षतिपूर्तीय समानुपातिक मिश्रित प्रणालीद्वारा गरिने छ ।

(२) **जनप्रतिनिधिसभाको सदस्यको छनौट:** आदिवासी जनजाति, मुस्लिम, दलित, मधेशी समुदाय सहितको जातीय संयोजन उपयुक्त किसिमले हुनेगरी जनसंख्या, सामाजिक, भाषिक, तथा साँस्कृतिक सहजता र प्रशासनिक तथा भौगोलिक क्षेत्रको प्रतिनिधित्व हुने गरी निर्धारित निर्वाचन क्षेत्रबाट उमेदवारी दिनेहरू मध्येबाट बढीमत हासिल गरेको व्यक्ति निर्वाचित हुनेछ ।

(क) नेपालका दलित र मुस्लिम समुदायलाई कार्यकारिण अधिकार सहित गैरभौगोलिक प्रतिनिधित्वको अधिकार हुनेछ ।

(ख) दलितहरूलाई गैरभौगोलिक इकाइ मार्फत आत्मनिर्णयको अधिकार हुनेछ ।

१) **गैरभौगोलिक दलित संघीय इकाइ** : गैरभौगोलिक दलित संघीय एकाइ गठन प्रक्रिया तथा काम, कर्तव्य र अधिकार संघीय कानुनले निर्धारण गर्नेछ ।

२) **गैरभौगोलिक मुस्लिम संघीय इकाइ**: गैरभौगोलिक मुस्लिम संघीय एकाइ गठन प्रक्रिया तथा काम, कर्तव्य र अधिकार संघीय कानुनले निर्धारण गर्नेछ ।

(क) गैरभौगोलिक निर्वाचनमा सम्पूर्ण नेपाललाई एक निर्वाचन क्षेत्र कायम गरी सम्बन्धित समुदायको मतदाता नामावली तयार पारिनेछ । उक्त मतदाता नामावलीमा नाम भएका सम्बन्धित समुदायका व्यक्तिले मात्र उम्मेदवार बन्ने र मतदान गर्न पाउनेछन् । उक्त निर्वाचनको उम्मेदवारको सूचि तथा परिणामका लागि आन्तरिक समानुपातिक समावेश सिद्धान्त लागु हुनेछ ।

(ख) गैरभौगोलिक प्रतिनिधित्व मार्फत समुदायको छुट्टै प्रान्त भएको अवस्थामा सो प्रान्तको समुदायका मतदाताहरूले गैरभौगोलिक निर्वाचनमा सहभागी हुन पाउने छैन ।

(३) संघीय जनप्रतिनिधिसभाको निर्वाचन क्षेत्रहरू निर्धारण भएपछि आदिवासी जनजाती, मुस्लिम, दलित, मधेशी समुदायको वाहुल्यता भएको निर्वाचन क्षेत्रहरूमा ती समुदायका उम्मेदवारहरूलाई मात्र उम्मेदवारी दिने हक हुनेछ ।

स्पष्टीकरण : वाहुल्यता भन्नाले उक्त निर्वाचन क्षेत्रमा सबभन्दा बढी संख्या भएको मुलवासी समुदायलाई बुझाउने छ ।

(४) समानुपातिक निर्वाचनबाट राजनीतिक दलले उम्मेदवारी दिँदा आवधिक राष्ट्रिय जनगणनाको पछिल्लो तथ्याङ्कको आधारमा आदिवासी जनजाति, मुस्लिम, दलित, मधेशी लगायत विभिन्न समुदायको जनसंख्याको अनुपातमा लैङ्गिक समानुपातिक उम्मेदवारीको नाम राजनीतिक दलको केन्द्रीय कार्यसमितिले निर्वाचन आयोगले तय गरेको कार्यसूची अनुरूप सिफारिस गरेका नामहरू मात्र राजनीतिक दलले समानुपातिक बन्द सूचिमा समावेश गर्ने छ ।

(५) समानुपातिक निर्वाचनबाट छनौट गरिने व्यक्तिको नाम घोषणा गर्दा बन्द सूचिमा समावेश गरिएको नामको क्रमसंख्याको आधारमा गरिनेछ ।

(६) यस संविधान बमोजिम अगावै विघटन भएमा वाहेक संघीय जनप्रतिनिधि सभाको कार्यकाल पाँच वर्षको हुनेछ । तर देशमा संकटकालीन स्थितिको

घोषणा भएको अवस्थामा एक वर्षमा नबढ्ने गरी ऐनद्वारा प्रतिनिधि सभाको कार्यकाल बढाउन सकिने छ ।

(७) उपधारा (६) बमोजिम थप गरिएको संघीय जनप्रतिनिधि सभाको कार्यकाल संकटकालीन स्थितिको घोषणा खारेज भएको मितिले छ महिना पुगेपछि स्वतः समाप्त हुनेछ ।

(८) संघीय जनप्रतिनिधि सभा र संघीय जातीय सभाको प्रत्यक्ष निर्वाचनमा १६ वर्ष उमेर पूरा भएको प्रत्येक नेपाली नागरिकलाई कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम कुनै एक निर्वाचन क्षेत्रमा मतदान गर्ने अधिकार हुनेछ ।

(९) संघीय जनप्रतिनिधि सभाको सदस्यको लागि निर्वाचनमा मतदान गर्न अधिकार पाएको कुनैपनि व्यक्ति आफ्नो निर्वाचन क्षेत्रबाट मात्र उम्मेदवार हुन पाउनेछ ।

(१०) संघीय जनप्रतिनिधि सभाको कार्यकाल बाँकी छँदै कुनै सदस्यको स्थान रिक्त भएमा सो रिक्त स्थानको पूर्ति उपनिर्वाचनद्वारा गरिनेछ ।

(११) यस धारामा लेखिएका कुराहरूका अधीनमा रही संघीय जनप्रतिनिधि सभाको निर्वाचन र सो सम्बन्धी अन्य कुरा कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम हुनेछ ।

५६. संघीय जातीय सभाको गठन र सदस्यहरूको पदावधि : (१) संघीय जातीयसभामा देहाय बमोजिमको १५० सदस्यहरू रहनेछन् ।

क) संघीय जातीय सभामा हरेक प्रान्तबाट कम्तिमा ३ महिला सहित ८ जना गरी १६ प्रान्तबाट, १२८ जनार गैर प्रान्त प्रतिनिधित्वका लागि मुस्लिमर दलीत समुदायबाट कम्तिमा ३ महिला सहित ८/८ जना गरी कूल १४४ जनाको प्रतिनिधित्व हुनेछ । अन्य स-साना अल्पसंख्यक समुदायका लागि ६ आरक्षित सिटको व्यवस्था गरिनेछ ।

ख) प्रान्तले आफ्नो प्रतिनिधि छनौट गर्दा प्रान्तीय जनप्रतिनिधि सभाबाट र प्रान्तीय जातीय सभाका सदस्यहरूले एकल संक्रमणिय मतको आधारमा निर्वाचन गरी पठाउनेछ । यसरी निर्वाचन गर्दा सर्वजाती, समुदायको पालो आउने गरी चक्रिय प्रणाली अपनाउने छ ।

ग) संघीय जातीय सभाको अध्यक्ष र उपाध्यक्ष मध्ये एकजना महिला हुनेछ ।

घ) संघीय जातीय सभा एक स्थायी सदन हुनेछ । यस सदनका एक-तिहाइ सदस्यको पदावधि प्रत्येक दुई वर्षमा समाप्त हुनेछ ।

ङ) संवैधानिक निकाय तथा कुटनैतिक नियोगका पदाधिकारीहरूको नियुक्ति जातीय सभाले अनुमोदन गर्नेछ ।

२) जाति (वहिष्करणमा परेका आदिवासी, जनजाति, मुस्लिम, दलित, मधेसी), समुदायसंग प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्ने ति जाति समुदायको परम्परागत ज्ञान सीप, भाषा संस्कृति, संस्कार, रहनसहन र आन्तरिक विवाद निरूपणका विषयसँग सम्बन्धित कानूनहरू निर्माण तथा संशोधन गर्दा अनिवार्यरूपमा जातीय सभाबाट उत्पत्ति गराई जातीय सभाबाटै पारित गरिनेछ ।

३) संघीय जातीय सभाका सदस्यहरूको पदावधि छ वर्षको हुनेछ तर, यो संविधान प्रारम्भ भएपछि पहिलोपटकलाई सदस्यहरूको पदावधि कायम गर्दा गोलाप्रथाद्वारा एक-तिहाईको दुईवर्ष, एक-तिहाईको चार वर्ष र बाँकी एक तिहाईको छ वर्षको पदावधि कायम गरिनेछ ।

४) संघीय जातीयसभाको प्रथम बैठक बसेको दिनबाट सो सदनको पूर्ति हुन बाँकी समेत सम्पूर्ण सदस्यहरूको पदावधि प्रारम्भ भएको मानिनेछ ।

५) संघीय जातीयसभाको रिक्त हुन आउने स्थानको पूर्ति सो स्थान रिक्त गर्ने सदस्यको निर्वाचन वा मनोनयन जुन तरिकाले भएको हो सोही तरिकाले निर्वाचन वा मनोनयनद्वारा गरिनेछ ।

६) संघीय जातीयसभाको कुनै सदस्यको पदावधि बाँकी छँदै निजको स्थान रिक्त भएमा बाँकी पदावधिको लागि सो स्थानको पूर्ति उपधारा (५) बमोजिम निर्वाचन वा मनोनयनद्वारा गरिनेछ ।

५७. संघीय संसद सदस्यका लागि योग्यता : १) संघीय संसदको सदस्य हुनका लागि कुनैपनि व्यक्ति :

क) नेपालको नागरिक हुनुपर्छ ।

ख) संघीय जनप्रतिनिधि सभाका लागि २५ वर्ष वा संघीय जातीय सभाका लागि ३५ वर्ष उमेर पुरा भएको हुनुपर्छ ।

ग) कुनै कानूनले अयोग्य हुनुहुँदैन ।

घ) कुनै लाभको पद धारण गरेको हुनुहुँदैन ।

स्पष्टीकरण : यस खण्डको प्रयोजनको लागि “लाभको पद” भन्नाले निर्वाचन वा मनोनयनद्वारा पूर्ति गरिने राजनीतिक पद वाहेक सरकारी कोषबाट पारिश्रमिक वा आर्थिक सुविधा पाउने अन्य पद सम्भन्नु पर्छ ।

२) कुनैपनि व्यक्ति एकै पटक दुवै सदनको सदस्य हुन सक्नेछैन ।

५८. सदस्यको अयोग्यतासम्बन्धी निर्णय : संघीय संसदको कुनै सदस्य धारा ५७ अनुसार अयोग्य छ वा हुन गएको छ भन्ने प्रश्न उठेमा त्यसको अन्तिम निर्णय नेपालको संघीय सर्वोच्च अदालत प्रधान न्यायाधीश वा निजले तोकेको सर्वोच्च

अदालतको अन्य न्यायाधीशले गर्नेछ ।

५९. स्थानको रिक्तता : संसदको सदस्यको स्थान देहायका अवस्थामा रिक्त हुनेछ ।

क) निजको मृत्यु भएमा; वा

ख) निजले लिखित राजीनामा दिएमा; वा

ग) धारा ५५ अनुसार निजको योग्यता नभएमा वा नरहेमा; वा

घ) सदनको कार्यकाल समाप्त भएमा; वा

ङ) सम्बन्धित सदनको स्वीकृति नलिई लगातार तीसवटा बैठकमा अनुपस्थित रहेमा; वा

च) जुन दलको उम्मेदवार भई सदस्य निर्वाचित भएको हो सो दलले कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम निजले दल त्याग गरेका कुरा सूचित गरेमा ।

६०. शपथ : संसदको प्रत्येक सदनका सदस्यहरूले सदन वा त्यसको कुनै समितिको बैठकमा पहिलोपटक भाग लिनु अघि निर्धारित रूपमा शपथ लिनु पर्नेछ ।

६१. संघीय जनप्रतिनिधि सभाको सभामुख र उपसभामुख : १) संघीय जनप्रतिनिधि सभाले यथाशीघ्र आफ्ना सदस्यहरू मध्येबाट एक जना सभामुख र एक जना उप-सभामुखको निर्वाचन गर्नेछ । सभामुख वा उप-सभामुख मध्ये एकजना महिला अनिवार्य हुनेछ । सभामुख वा उप-सभामुखको निर्वाचनमा आदिवासी जनजाति मुश्लिम, दलित, मधेशी लगायत अन्य समुदायका व्यक्तिहरूको समावेशी चक्रिय प्रणाली मार्फत प्रतिनिधित्व हुनेगरी पालैपालो सभामुख वा उप-सभामुखको सभामुख निर्वाचित गरिनेछ । सभामुख वा उप-सभामुखको पद रिक्त भएमा संघीय जन प्रतिनिधिसभाले आफ्ना सदस्यहरू मध्येबाट निर्वाचन गरी रिक्त स्थानको पूर्ति गर्नेछ ।

(२) संघीय जनप्रतिनिधि सभाका सभामुखको अनुपस्थितिमा उप-सभामुखले संघीय जनप्रतिनिधिसभाको अध्यक्षता गर्नेछ ।

(३) संघीय जनप्रतिनिधि सभाको सभामुख र उप-सभामुखको निर्वाचन नभएको वा दुवै पद रिक्त भएको अवस्थामा संघीय जनप्रतिनिधिसभाको बैठकको अध्यक्षता उपस्थित सदस्यहरू मध्ये उमेरको हिसाबले ज्येष्ठ सदस्यले गर्नेछ ।

(४) संघीय जनप्रतिनिधि सभाको सभामुख वा उप-सभामुखको पद देहायको अवस्थामा रिक्त हुनेछ:

क) निज संघीय जनप्रतिनिधि सभाको सदस्य नरहेमा वा (तर यस संविधान बमोजिम संघीय जनप्रतिनिधि सभा विघटन भएको अवस्थामा आफ्नो पदमा

बहाल रहेका सभामुख र उप-सभामुख प्रतिनिधि सभाका लागि हुने निर्वाचनको उम्मेदवारी दाखिला गर्ने दिनसम्म आफ्नो पदमा कायम रहने छन् ।)

- (ख) निजले आफ्नो पदबाट लिखित राजीनामा दिएमा वा
(ग) निजले पद अनुकूल आचारण गरेको छैन भन्ने प्रस्ताव संघीय जनप्रतिनिधि सभाका सम्पूर्ण सदस्य संख्याको दुई-तिहाई बहुमतबाट पारित भएमा ।
५) संघीय जनप्रतिनिधि सभाको सभामुखले पद अनुकूलको आचारण गरेको छैन भन्ने प्रस्ताव उपर छलफल हुने बैठकको अध्यक्षता उप-सभामुखले गर्नेछ । सो प्रस्तावको छलफलमा सभामुखले भाग लिन र मत दिन पाउनेछ ।

६२. **संघीय जातीय सभाका अध्यक्ष र उपाध्यक्ष :** (१) पहिलो पटक अधिवेशन प्रारम्भ भए पछि संघीय जातीयसभाले यथाशीघ्र आफ्ना सदस्यहरू मध्येबाट एक जना अध्यक्ष र एक जना उपाध्यक्षको निर्वाचन गर्नेछ । अध्यक्ष र उपाध्यक्षको निर्वाचनमा आदिवासी जनजाति मुशिलम, दलित, मधेशी लगायत अन्य समुदायका व्यक्तिहरूको समावेशी चक्रिय प्रणाली मार्फत प्रतिनिधित्व हुनेगरी पालैपालो अध्यक्ष र उपाध्यक्षको निर्वाचित गरिनेछ । अध्यक्ष तथा उपाध्यक्ष मध्ये एकजना महिला अनिवार्य हुनेछ । अध्यक्ष वा उपाध्यक्षको पद रिक्त भएमा संघीय जातीय सभाले आफ्ना सदस्यहरूमध्येबाट निर्वाचन गरी रिक्त स्थानको पूर्ति गर्नेछ ।
(२) संघीय जातीय सभाको अध्यक्षको अनुपस्थितिमा उपाध्यक्षले संघीय जातीय सभाको अध्यक्षता गर्नेछ ।
(३) संघीय जातीय सभाको अध्यक्ष र उपाध्यक्षको निर्वाचन नभएको वा दुवै पद रिक्त भएको अवस्थामा संघीय जातीय सभाको बैठकको अध्यक्षता उपस्थित सदस्यहरू मध्ये उमेरको हिसावले ज्येष्ठ सदस्यले गर्नेछ ।
(४) संघीय जातीय सभाको अध्यक्ष वा उपाध्यक्षको पद देहायको अवस्थामा रिक्त हुनेछ ।
क) नीज संघीय जातीयसभाको सदस्य नरहेमा वा
ख) निजले आफ्नो पदबाट लिखित राजीनामा दिएमा वा
ग) निजले पद अनुकूल आचारण गरेको छैन भन्ने प्रस्ताव संघीय जातीय सभाको सम्पूर्ण सदस्य संख्याको दुई-तिहाई बहुमतबाट पारित भएमा ।
५) संघीय जातीय सभाको अध्यक्षले पदअनुकूल आचारण गरेको छैन भन्ने प्रस्ताव उपर छलफल हुने बैठकको अध्यक्षता उपाध्यक्षले गर्नेछ । सो प्रस्तावको छलफलमा अध्यक्षलाई स्पष्टीकरण दिने अवसरबाट बञ्चित गरिने छैन तर मतदानमा भाग लिन पाउनेछैन ।

६३. **अधिवेशनको आह्वान र समापन तथा प्रतिनिधि सभाको विघटन :** (१)

राष्ट्राध्यक्षबाट संघीय जनप्रतिनिधि सभाका लागि निर्वाचन भएको एक महिना भित्र संसदको अधिवेशन आह्वान गरिनेछ । त्यसपछि यस संविधान बमोजिम राष्ठाध्यक्षबाट समय समयमा अन्य अधिवेशन आह्वान गरिनेछ । तर, एउटा अधिवेशनको समाप्ति र अर्को अधिवेशनको प्रारम्भका बीचको अवधि ६ महिना भन्दा बढि हुने छैन ।

(२) राष्ठाध्यक्षबाट संसदको दुबै वा कुनै सदनको अधिवेशनको अन्त्य गर्न सक्नेछ ।

(३) राष्ठाध्यक्षबाट संघीय जनप्रतिनिधि सभाको अधिवेशन चालु नरहेको वा बैठक स्थगित भएको अवस्थामा अधिवेशन वा बैठक बोलाउन वाञ्छनीय छ भनी संघीय जनप्रतिनिधि सभाको सम्पूर्ण सदस्य सख्याको एक-चौथाइ सदस्यहरूले समावेदन गरेमा त्यस्तो अधिवेशन वा बैठक बस्ने मिति र समय तोकिनेछ । र त्यसरी तोकिएको मिति र समयमा संघीय जनप्रतिनिधि सभाको अधिवेशन प्रारम्भ हुने वा बैठक बस्नेछ ।

(४) राष्ठाध्यक्षबाट प्रधान मन्त्रीको सिफारिसमा संघीय जनप्रतिनिधि सभाको विघटन गर्न सक्नेछ । त्यसरी संघीय जनप्रतिनिधि सभा विघटन गर्दा ६ महिना भित्र नयाँ संघीय जनप्रतिनिधि सभाका लागि निर्वाचन हुने मिति समेत तोकिनेछ ।

६४. राष्ठाध्यक्षबाट सम्बोधन तथा सन्देश: (१) राष्ठाध्यक्षबाट संसदको कुनै वा दुबै सदनको संयुक्त बैठकलाई सम्बोधन गर्न र त्यसको निमित्त सदस्यहरूको उपस्थिति समावेश गर्न सक्नेछ ।

(२) राष्ठाध्यक्षबाट जनप्रतिनिधि सभाका लागि भएको निर्वाचन पछिको पहिलो अधिवेशन र प्रत्येक सालको पहिलो अधिवेशनको प्रारम्भ भएपछि संसदको दुबै सदनको संयुक्त बैठकलाई सम्बोधन गरिनेछ ।

(३) राष्ठाध्यक्षबाट संसदको दुबै वा कुनै सदनलाई सन्देश पठाउन सकिनेछ । त्यस्तो सन्देश प्राप्त गर्ने सदनले सो सन्देशमा उल्लिखित विषयमाथि यथाशीघ्र विचार गरी आफ्नो राय राष्ठाध्यक्षमा पेश गर्नेछ ।

६५. गणपूरक संख्या : यस संविधानमा अन्यथा लेखिएकामा वाहेक संसदको कुनै पनि सदनको बैठकमा सो सदनको सम्पूर्ण सदस्य संख्याको एक-चौथाइ सदस्य उपस्थित नभए सम्म कुनै प्रश्न निर्णयका लागि प्रस्तुत हुनेछैन ।

६६. बहसमा बन्देज : (१) नेपालको कुनै अदालत समक्ष विचाराधिन रहेको कुनै मुद्दासम्बन्धी विषयमा संसदको कुनै सदनमा छलफल गर्न पाइने छैन ।

(२) कुनै न्यायधीशले आफ्नो कर्तव्य पालनको सिलसिलामा गरेको कुनै कार्य

सम्बन्धमा संसदको कुनै सदनमा छलफल गर्न पाइने छैन । तर, महाभियोगको प्रस्तावमा छलफल गर्दा न्यायधीशको आचारणको सम्बन्धमा कुनै कुरा व्यक्त गर्न यस उपाधाराले बाधा पुऱ्याएको मानिने छैन ।

- ६७. सदस्यको स्थान रिक्त रहेको अवस्थामा सदनको कार्य सन्चालन :** संसदका कुनै सदनको कुनै सदस्यको स्थान रिक्त छ भने पनि सदनले आफ्नो कार्य सञ्चालन गर्न सक्नेछ र संसदको कुनै सदनको कारवाहीमा भाग लिन नपाउने कुनै व्यक्तिले भाग लिएको कुरा पछि पत्ता लाग्यो भने पनि भैसकेको कार्य अमान्य हुने छैन ।
- ६८. मतदान :** यस संविधानमा अन्यथा व्यवस्था गरिएकोमा बाहेक संसदको कुनै सदनमा निर्णयका लागि प्रस्तुत गरिएको जुनसुकै प्रश्नको निर्णय उपस्थित भई मतदान गर्ने सदस्यहरूको बहुमतबाट हुनेछ । अध्यक्षता गर्ने ब्यक्तिलाई सामान्यतया मत दिने अधिकार हुने छैन तर मत बराबर भएमा निजले आफ्नो निर्णायक मत दिनेछ ।
- ६९. विश्वासको मत :** (१) प्रधानमन्त्रीले आफ्नो कार्यकाल भित्र कुनै बखत आफूमाथि संघीय जनप्रतिनिधि सभाको विश्वास छ भन्ने कुरा स्पष्ट गर्न आवश्यक वा उपयुक्त ठानेमा विश्वासको मतको लागि संघीय जनप्रतिनिधि सभामा प्रस्ताव राख्न सक्नेछ ।
- (२) संघीय जनप्रतिनिधिसभाको सम्पूर्ण सदस्य संख्याको एक-चौथाइ सदस्यले प्रधानमन्त्री उपर प्रतिनिधि सभाको विश्वास छैन भनी लिखित रूपमा अविश्वासको प्रस्ताव पेश गर्न सक्नेछन् तर एक अधिवेशनमा एक पटक भन्दा बढी अविश्वासको प्रस्ताव पेश गर्न सकिनेछैन ।
- (३) वैकल्पिक सरकारको प्रस्ताव पास भएमा मात्र अविश्वासको प्रस्ताव पास भएको मानिनेछ ।
- (४) उपधारा १) र २) बमोजिमको प्रस्तावको निर्णय संघीय जनप्रतिनिधि सभाको सम्पूर्ण सदस्य संख्याको बहुमतबाट हुनेछ ।
- ७०. मन्त्रीले दुवै सदनको बैठकमा भाग लिन पाउने :** मन्त्रीले संसदको कुनै पनि सदन वा त्यसको समितिमा उपस्थित हुन र कारवाहि तथा छलफलमा भाग लिन पाउनेछ । तर आफू सदस्य नभएको सदन वा त्यसको समितिमा मतदान गर्न पाउने छैन ।
- ७१. अनाधिकार उपस्थित भएमा वा मतदान गरेमा सजाँय :** यस संविधान बमोजिम शपथ नलिई वा सदनको सदस्यताको निमित्त आवश्यक योग्यताको

अभाव छ भन्ने थाहा पाउदा पाउदै पनि कुनै व्यक्ति सदस्यको हैसियतले संघीय वा कुनै सदनको बैठकमा उपस्थित भएमा वा निजले मतदान गरेमा निजलाई सो सदनको अध्यक्षता गर्ने व्यक्तिको आदेशले त्यसरी उपस्थित भएको वा मतदान गरेको प्रत्येक दिनको पाँच हजार रुपैयाको दरले सजाँय हुनेछ। सो सजाँय सरकारी बाँकी सरह असुलउपर गरिने छ।

७२. विशेषाधिकार : (१) यस संविधानको अधीनमा रही संघीय संसदको दुवै सदनमा पूर्ण वाक स्वतन्त्रता रहनेछ र सदनमा व्यक्त गरेको कुनै कुरा वा दिएको कुनै मतलाई लिएर कुनै पनि सदस्यलाई पक्राउ गर्न, थुनामा राख्न वा निजउपर अदालतमा कुनै कारवाही चलाइने छैन।

(२) यस संविधानको अधीनमारही संघीय संसदको प्रत्येक सदनलाई आफ्नो आन्तरिक काम कारवाही नियमित गर्ने मूर्ण अधिकाररहनेछ र सदनको कुनै कारवाही नियमित वा अनियमित के छ भनी निर्णय गर्ने अधिकार सम्बन्धित सदनलाई मात्र हुनेछ। यस सम्बन्धमा कुनै अदालतमा प्रश्न उठाउने छैन।

(३) यस संविधानको अधीनमा रही संघीय संसदको कुनै सदनको कुनै पनि कारवाहीलाई त्यसको असल नियतबारे शंका उठाई कुनै टीका-टिप्पणी गरिने छैन र कुनै सदस्यले बोलेको कुनै कुराको सम्बन्धमा जानी-जानी गलत वा भ्रामक अर्थ लगाई कुनै प्रकारको प्रकाशन गरिने छैन।

(४) यस संविधानको अधीनमा रही उपधारा १) र ३) को व्यवस्था सदनको बैठकमा भाग लिन पाउने सदस्य बाहेकका अन्य व्यक्तिका हकमा पनि लागू हुनेछ।

(५) यस संविधानको अधीनमा रही संघीय संसदको कुनै सदनले दिएको अधिकार अन्तर्गत कुनै लिखित, प्रतिवेदन, मतदान वा कारवाही प्रकाशित गरेका विषयलाई लिएर कुनै व्यक्ति उपर अदालतमा कारवाही चल्ने छैन।

स्पष्टीकरण : यो उपधारा र उपधारा १), २), ३) र ४) को प्रयोजनको लागि “सदन ” भन्नाले सदनको समितिलाई समेत सम्भक्तु पर्छ र सो शब्दले संघीय संसदको संयुक्त बैठक वा संयुक्त समितिको बैठकलाई समेत जनाउँछ।

(६) संघीय संसदको कुनै पनि सदस्यलाई अधिवेशन बोलाइएको सूचना जारी भएपछि अधिवेशन चल्नुजेलसम्मको अवधिभर पक्राउ गरिने छैन।

तर कुनै फौजदारी अभियोगमा कुनै सदस्यलाई कानून अनुसार पक्राउ गर्न यस उपधाराले बाधा पुऱ्याएको मानिने छैन। त्यसरी कुनै सदस्य पक्राउ गरिएमा पक्राउ गर्ने अधिकारीले त्यसको सूचना सम्बन्धित सदनको अध्यक्षता गर्ने

व्यक्तिलाई तुरुन्त दिनु पर्नेछ ।

(७) संघीय संसदको कुनै सदनको विशेषाधिकारको हननलाई संसदको अवहेलना मानिनेछ, र कुनै विशेषाधिकारको हनन भएको छ वा छैन भन्ने निर्णय गर्ने अधिकार सम्बन्धित सदनलाई मात्र हुनेछ ।

(८) कसैले संघीय संसदको कुनै सदनको अवहेलना गरेमा सम्बन्धित सदनको अध्यक्षता गर्ने व्यक्तिले सदनको निर्णयबाट सो व्यक्तिलाई सचेत गराउन, नसीहत दिन वा तीन महिनामा नबढ्ने गरी सो सदनको अधिवेशन चलुन्जेलसम्म कैद गर्न वा पाँच हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना गर्न सक्नेछ । त्यस्तो जरिवाना सरकारी बाँकी सरह असुल उपर गरिनेछ ।

तर सदनलाई सन्तोष हुने गरी अभियुक्तले क्षमा याचना गरेमा सदनले क्षमा प्रदान गर्न वा तोकिसकेको सजाँयलाई मफी गर्न वा घटाउन सक्नेछ ।

९) यस संविधानमा उल्लेख गरिएदेखि वाहेक विशेषाधिकार सम्बन्धी अन्य कुराहरू कानुनद्वारा निर्धारित गरिए बमोजिम हुनेछन् ।

७३. कार्य सञ्चालन विधि : (१) यस संविधानको अधीनमा रही संघीय संसदको प्रत्येक सदनले आफ्नो कार्य सञ्चालन गर्न, बैठकको सुव्यवस्था कायम राख्न र समितिहरूको गठन, काम, कारवाही र कुनै सदन वा समितिको अन्य कुरा नियमित गर्नको लागि नियमावली बनाउनेछ । त्यस्तो नियमावली राष्ट्राध्यक्षबाट स्वीकृत भएपछि लागू हुनेछ ।

(२) उपधारा १) र २) बमोजिमको नियमावली नबनेसम्म सो उपधारमा उल्लेख गरिएका कुराहरू राष्ट्राध्यक्षबाट बनाएको नियमावली बमोजिम हुनेछन् ।

७४. समिति : संघीय जनप्रतिनिधि सभाले आवश्यकतानुसार विषयगत समितिहरूको गठन र व्यवस्था गर्न सक्नेछ ।

(क) विषयगत समितिको संख्या र विषय वस्तु मन्त्रालयको संख्या सरह हुनेछ ।

(ख) सदनमा उपस्थित पार्टीहरूको हैसियत अनुसार समितिका अध्यक्षहरूको चयन गरिनेछ ।

७५. संयुक्त समिति : (१) दुई सदनकाबीचको कार्य प्रणालीलाई व्यवस्थित गर्न, कुनै विधेयकमा रहेका मतभिन्नता अन्त्य गर्न वा अन्य कुनै खास कार्यका लागि दुवै सदनको संयुक्त समिति गठन गरियोस् भनी कुनै सदनले प्रस्ताव पारित गरेमा संयुक्त समितिको गठन गरिनेछ ।

(२) संयुक्त समितिमा संघीय जनप्रतिनिधि सभाको सदस्य दुईजना र संघीय जातीय सभाको सदस्य एकजनाका अनुपातमा बढीमा पन्ध्रजना सदस्यहरू रहने छन् ।

७६. **संघीय जातीय सभाको विशेषाधिकार:** (१) संघीय जातीय सभाले संघीय सरकारबाट विभिन्न प्रान्तलाई जाने वार्षिक बजेटको वितरण विधि तय गरी तदनु रूप वित्तीय मन्त्रालयलाई सिफारिस गर्ने, बजेटको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्ने अधिकार रहनेछ।
- (२) समुदायहरू र प्रान्तहरूसँग सम्बन्धित भाषा धर्म संस्कृति प्राकृतिक श्रोत साधनसम्बन्धी विधेयक जातीय सभामा प्रस्तुत गरिनेछ।
- (३) संघीय जातीय सभालाई अन्तर प्रान्तको राजनितिक विवाद हेर्ने अधिकार हुनेछ।
- (४) संघीय जातीय सभाले आफ्नो अधिकार क्षेत्रको विषयमा आवश्यकता अनुसार विषयगत समितिहरू गठन गर्न सक्नेछ। उक्त विषयगत समितिहरूको निर्णय प्रकृया संघीय जातीय सभाले नियमद्वारा व्यवस्थित गर्नेछ।
७७. **संसदको सचिवालय :** (१) राष्ट्राध्यक्षबाट संघीय जनप्रतिनिधि सभाको सचिवलाई सो सभाको सभामुखको र संघीय जातीय सभाको सचिवलाई सो सभाको अध्यक्षको सिफारिसमा र संसदको महासचिवलाई सभामुख र अध्यक्ष दुवैसँग परामर्श गरी नियुक्त गरिनेछ।
- (२) संसदको काम कारवाही सञ्चालन गर्न आवश्यक सचिवालयको स्थापना र सो सम्बन्धी अन्य कुरा कानूनले निर्धारण गरे बमोजिम हुनेछ।
७८. **पारिश्रमिक :** संघीय जनप्रतिनिधिसभाको सभामुख र उप-सभामुख, संघीय जातीय सभाको अध्यक्ष र उपाध्यक्ष तथा संसदका सदस्यहरूको पारिश्रमिक र सुविधा कानूनद्वारा निर्धारित हुनेछ, र त्यसरी निर्धारित नभएसम्म राष्ट्राध्यक्षबाट तोकिए बमोजिम हुनेछ।

भाग ७ संघीय व्यवस्थापन कार्यविधि

७९. **विधेयक प्रस्तुत गर्ने विधि :** (१) संघीय संसदको कुनै पनि सदनमा विधेयक प्रस्तुत गर्न सकिनेछ।
- तर अर्थ विधेयक संघीय जनप्रतिनिधि सभामा मात्र प्रस्तुत गरिनेछ।
- (२) अर्थ विधेयक, नेपाली सेना वा सशस्त्र प्रहरी सम्बन्धी विधेयक सरकारी विधेयकको रूपमा मात्र प्रस्तुत गरिनेछ, र राष्ट्राध्यक्षको स्वीकृति लिएर मात्र त्यस्तो विधेयकमा संशोधन पेश गर्न सकिनेछ। त्यस्तो स्वीकृति सदनको अध्यक्षता गर्ने व्यक्ति मार्फत प्राप्त हुनेछ।

- (३) 'अर्थ विधेयक' भन्नाले देहायमा उल्लिखित सबै वा कुनै विषयसित सम्बन्ध राख्ने विधेयकलाई जनाउँछ ।
- (क) संघीय कर लगाउने, उठाउने, खारेज गर्ने, छुट दिने, परिवर्तन वा कर प्रणालीलाई व्यवस्थित गर्ने विषय ।
- (ख) संघीय सञ्चित कोष वा अन्य कुनै संघीय सरकारी कोषको संरक्षण गर्ने, त्यस्तो कोषमा रकम जम्मा गर्ने वा त्यस्तो कोषबाट कुनै रकम विनियोजन वा खर्च गर्न खोजिएको रकम घटाउने, बढाउने वा खारेज गर्ने विषय ।
- (ग) संघीय सरकारले ऋण प्राप्त गर्ने वा जमानत दिने विषय व्यवस्थित गर्ने वा संघीय सरकारले लिएको वा लिने आर्थिक दायित्व सम्बन्धी कानून संशोधन गर्ने विषय ।
- (घ) संघीय सरकारी कोषमा प्राप्त हुने सबै प्रकारको राजस्व, ऋण असुलीबाट प्राप्त रकम र अनुदानको रकम जिम्मा राख्ने, लगानी गर्ने वा संघीय सरकारको लेखाको लेखा परीक्षण गर्ने विषय । वा
- (ङ) उपर्युक्त विषयहरूसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध भएका प्रासंगिक विषयहरू ।
- (४) कुनै विधेयकमा भएको जरिवाना, अनुमति पत्र वा सेवा वापतको भुक्तानी जस्ता कुरा उल्लेख भएको कारणले मात्र त्यस्तो विधेयक अर्थ विधेयक मानिनेछैन ।
- (५) कुनै विधेयक अर्थ विधेयक हो होइन भन्ने प्रश्न उठेमा सभामुखको निर्णय अन्तिम हुनेछ ।

८०. विधेयक पारित गर्ने विधि : (१) संघीय संसदको एउटा सदनले पारित गरेको विधेयक यथाशीघ्र अर्को सदनमा पठाइनेछ र सो सदनले पारित गरेपछि स्वीकृतिको लागि राष्ट्रध्यक्ष समक्ष पेश गरिनेछ ।

(२) एक सदनले पारित गरेको विधेयक अर्को सदनले अस्वीकृत गरेमा वा संशोधनसहित पारित गरेमा सो विधेयक उत्पत्ति भएको सदनमा फिर्ता पठाउनु पर्छ ।

(३) उपधारा (२) अनुसार एक सभाबाट अस्वीकृत भई वा संशोधन सहित फिर्ता आएको विधेयकउपर विचार गरी सम्बन्धित सभाले उक्त विधेयक स्विकृत वा अस्विकृत गर्न सक्नेछ ।

(४) एउटा सदनले पारित गरेको विधेयक अर्को सदनले अस्विकृत गरी वा संशोधनसहित पारित गरी फिर्ता पठाएकोमा, अर्को सदन सहमत हुन नसकेकोमा त्यस्तो विधेयक सदनको संयुक्त बैठकमा प्रस्तुत गरिनेछ । संयुक्त बैठकले विधेयकलाई प्रस्तुत रूपमा वा संशोधन सहित पारित गरेमा विधेयक उत्पत्ति भएको सदनले स्विकृतिका लागि राष्ट्रध्यक्ष समक्ष पेश गर्नेछ ।

(५) कुनै विधेयक विचाराधीन रहको अवस्थामा सदनको अधिवेशनको अन्त भए

पनि सो विधेयकमाथि आगामी अधिवेशनमा कारवाही हुन सक्नेछ ।

तर कुनै विधेयक संघीय जनप्रतिनिधिसभामा प्रस्तुत भई विचाराधीन रहेको वा सो सदनले पारित गरी संघीय जातीय सभामा पठाएको तर सो सदनमा विचाराधीन रहेको अवस्थामा संघीय जनप्रतिनिधिसभा विघटन भएमा वा सो सदनको कार्यकाल समाप्त भएमा त्यस्तो विधेयक निष्क्रिय भएको मानिनेछ ।

८१. विधेयक फिर्ता लिने : विधेयक प्रस्तुतकर्ता सदस्यले सदनको स्वीकृति लिई विधेयक फिर्ता लिन सक्नेछ ।

८२. विधेयकमा स्वीकृति : (१) राष्ट्रध्यक्षको स्वीकृतिको लागि धारा ८० बमोजिम पेश गरिने विधेयक उत्पत्ति भएको सदनको सभामुख वा अध्यक्षले आफ्नो हस्ताक्षरले प्रमाणित गरी पेश गर्नु पर्छ ।

तर अर्थ विधेयकका हकमा अर्थ विधेयक हो भनी सभामुखले प्रमाणित गर्नु पर्दछ ।

(२) यस धारा बमोजिम स्वीकृतिको लागि राष्ट्रध्यक्ष समक्ष पेश भएको विधेयकमा स्वीकृति प्राप्त भएपछि त्यसको सूचना यथासम्भव चाँडो दुवै सदनलाई दिइनेछ ।

(३) अर्थ विधेयक बाहेक अन्य विधेयकको सम्बन्धमा पुनः विचार विमर्श हुनु आवश्यक छ भन्ने राष्ट्रध्यक्षलाई लागेमा निजबाट विधेयक पेश भएको एक महिनाभित्र सन्देश सहित विधेयक उत्पत्ति भएको सदनमा फिर्ता पठाउन सकिनेछ ।

(४) राष्ट्रध्यक्षबाट कुनै विधेयक सन्देश सहित फिर्ता भएकोमा विधेयकमाथि दुवै सदनको सयुक्त बैठकमा पुनर्विचारपछि सो विधेयक प्रस्तुत रूपमा वा संशोधन सहित पारित भई पुनः पेश भएमा त्यसरी पेश भएको तीस दिन भित्र राष्ट्रध्यक्षबाट स्वीकृति प्रदान गरिनेछ ।

(५) राष्ट्रध्यक्षबाट यो धारा बमोजिम कुनै विधेयकमा स्वीकृति दिएपछि सो विधेयक ऐन बन्नेछ र विधेयकमा लोकमोहर लागेपछि त्यस्तो स्वीकृति भएको मानिनेछ ।

८३. अध्यादेश : (१) संघीय संसदको दुवैसदनको अधिवेशन चलिरहेको अवस्थामा बाहेक अन्य अवस्थामा तत्काल केही गर्न आवश्यक परेको छ भन्ने कुरामा राष्ट्रध्यक्ष सन्तुष्ट भएमा यस संविधानमा लेखिएका कुराहरूको प्रतिकुल नहुने गरी राष्ट्रध्यक्षबाट आवश्यक ठानेको अध्यादेश जारी गर्न सक्ने छ ।

(२) उपधारा (१) अनुसार जारी भएको अध्यादेश ऐन सरह मान्य हुनेछ । तर यस्तो प्रत्येक अध्यादेश

- (क) जारी भएपछि बसेको संसदको दुवै सदनमा पेश गरिनेछ र दुवै सदनले स्वीकार नगरेमा स्वतः निष्क्रिय हुनेछ ।
- (ख) राष्ट्रध्यक्षबाट जुनसुकै बखत खारेज हुन सक्नेछ र
- (ग) खण्ड (क) र (ख) बमोजिम निष्क्रिय वा खारेज नभएमा जारी भएको छ महिनापछि वा दुवै सदनको बैठक बसेको साठ्ठी दिनपछि स्वतः निष्क्रिय हुनेछ ।

स्पष्टीकरण : संघीय संसदका सदनहरूको बैठक अधिपछि गरी बसेमा यस उपधाराको प्रयोजनको लागि बैठक बसेको गणना गर्दा जुन सदनको बैठक पछि बसेको छ सो मितिबाट गरिनेछ ।

भाग ८ संघीय आर्थिक कार्य प्रणाली

८४. **कानूनबमोजिम वाहेक कर लगाउन वा ऋण लिन नपाइने :** (१) कानून बमोजिम वाहेक कुनै कर लगाइने र उठाइने छैन ।
- (२) कानून बमोजिम वाहेक संघीय सरकारद्वारा कुनै ऋण लिइने र जमानत दिइने छैन ।
८५. **संघीय सञ्चित कोष :** गुठी रकम वाहेक संघीय सरकारलाई प्राप्त हुने सबै प्रकारका राजस्व, राजस्वको धितोमा लिइएका सबै कर्जाहरू र ऐनको अधिकार अन्तर्गत दिइएको जुनसुकै ऋण असुल हुँदा प्राप्त भएको सबै धन ऐनद्वारा अर्को कुनै व्यवस्था नगरिएमा एक सरकारी कोषमा आम्दानी बाँधिनेछ जसलाई संघीय सञ्चित कोष भनिनेछ ।
८६. **संघीय सञ्चित कोष वा संघीय सरकारी कोषबाट व्यय :** देहायका रकम वाहेक संघीय सञ्चित कोष वा अन्य कुनै संघीय सरकारी कोषबाट कुनै रकम भिक्न सकिने छैन ।
- (क) संघीय सञ्चित कोषमाथि व्ययभार भएको रकम
- (ख) विनियोजन गर्ने ऐनद्वारा खर्च हुने रकम
- (ग) विनियोजन विधेयक विचाराधीन रहेका अवस्थामा पेस्कीको रुपमा ऐनद्वारा खर्च हुने रकम वा आयोगका व्ययभार
- (घ) विशेष अवस्थामा व्ययको विवरण मात्र भएको उधारो खर्च ऐनद्वारा व्यय हुने रकम
- तर आकस्मिक कोषका हकमा धारा ९३ बमोजिम हुनेछ ।

८७. **संघीय सञ्चित कोषमाथि व्ययभार :** (१) देहायका विषयसंग सम्बन्धित खर्चहरू संघीय सञ्चित कोषमाथि व्ययभार हुनेछन् र यस्तो व्ययको लागि संसदको वार्षिक स्वीकृति आवश्यक पर्ने छैन ।
- (२) राष्ट्रध्यक्षको खर्च सम्बन्धी ऐनद्वारा व्यवस्था गरिएको रकम ।
- (३) नेपालको प्रधान न्यायाधीश तथा सर्वोच्च अदालतका अन्य न्यायाधीशहरूलाई दिइने पारिश्रमिक, सुविधा र निवृत्तिभरणको रकम ।
- (४) निम्नलिखित पदाधिकारीलाई दिइने पारिश्रमिक र सुविधाका रकमहरू ।
- (क) संघीय जनप्रतिनिधि सभाका सभामुख र उप-सभामुख
- (ख) संघीय जातीय सभाका अध्यक्ष र उपाध्यक्ष
- (ग) अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगका प्रमुख आयुक्त र अन्य अयुक्तहरू
- (घ) महालेखा परीक्षक
- (ङ) लोकसेवा आयोगका अध्यक्ष र सदस्यहरू र
- (च) प्रमुख निर्वाचन आयुक्त र निर्वाचन आयुक्तहरू
- (५) सर्वोच्च अदालत, अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान अयोग, महालेखा परीक्षक लोकसेवा आयोग र निर्वाचन आयोग सम्बन्धी प्रशासनिक व्ययहरू ।
- (६) संघीय सरकारको दायित्वको ऋण सम्बन्धी व्ययभार ।
- (७) संघीय सरकारको विरुद्ध अदालतबाट भएको फैसला वा आज्ञापति अनुसार तिर्नु पर्ने रकम र
- (८) कानूनले संघीय सञ्चित कोषमाथि व्ययभार हुने भनी निर्धारण गरेको रकम ।
८८. **राजस्व र व्ययको अनुमान :** (१) राष्ट्रध्यक्षबाट प्रत्येक आर्थिक वर्षको सम्बन्धमा सदनहरूको संयुक्त बैक समक्ष देहायका कुराहरू समेत खुलाई वार्षिक अनुमान पेश गर्न लगाउनसक्नेछ ।
- (क) राजस्वको अनुमान
- (ख) संघीय सञ्चित कोषमाथि व्ययभार हुने आवश्यक रकमहरू र
- (ग) विनियोजन ऐनद्वारा व्यय हुने आवश्यक रकमहरू ।
- (२) उपधारा (१) अनुसार वार्षिक अनुमान पेश गर्दा गत आर्थिक वर्षमा प्रत्येक मन्त्रालयलाई छुट्याइएको खर्चको रकम र सो खर्च अनुसारको लक्ष्य हासिल भयो भएन त्यसको विवरण पनि साथै पेश गर्नु पर्नेछ ।
८९. **विनियोजन ऐन :** विनियोजन ऐन अनुसार व्यय हुने आवश्यक रकम शीर्षकहरूमा निर्दिष्ट गरी विनियोजन विधेयकमा राखिनेछन् ।
९०. **पूरक अनुमान :** (१) कुनै आर्थिक वर्षमा देहायको अवस्था पर्न आएमा

राष्ट्राध्यक्षबाट संघीय जनप्रतिनिधिसभा समक्ष पूरक अनुमान पेश गर्न लगाउने छ ।

(क) चालू आर्थिक वर्षका निमित्त विनियोजन ऐनद्वारा कुनै सेवाको लागि खर्च गर्न अधिकार दिइएको रकम अपर्याप्त भएमा वा त्यस वर्षको निमित्त विनियोजन ऐनले अधिकार नदिएको नयाँ सेवामा खर्च गर्न जरुरत परेमा वा

(ख) त्यस आर्थिक वर्षमा कुनै विनियोजन ऐनद्वारा अधिकृत भएको रकमभन्दा बढी खर्च हुन गएमा ।

(२) पूरक अनुमानमा राखिएको रकम शीर्षकहरूमा निर्दिष्ट गरी पूरक विनियोजन विधेयकमा राखिनेछन् ।

९१. पेशकी खर्च : (१) यस भागका जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि विनियोजन विधेयक विचाराधीन रहेको अवस्थामा आर्थिक वर्षका लागि अनुमान गरिएको व्ययको कुनै अंश अगावै पेस्कीका रूपमा ऐनद्वारा खर्च गर्न सकिनेछ ।

(२) धारा ८८ मा गरिएको व्यवस्था अनुसार राजस्व र व्ययको अनुमान पेश नगरिएसम्म पेस्की खर्च विधेयक प्रस्तुत गरिने छैन र पेस्कीको रकम आर्थिक वर्षको व्यय अनुमानको तृतीयांश भन्दा बढी हुने छैन ।

(३) पेस्की खर्च ऐन अनुसार खर्च भएको रकम विनियोजन विधेयकमा समावेश गरिनेछ ।

९२. उधारो खर्च : यस भागमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि प्राकृतिक कारण वा वाह्य आक्रमणको आशङ्का वा आन्तरिक विघ्न वा अन्य कारणले गर्दा स्थानीय वा राष्ट्रव्यापी सङ्कटको अवस्था भएमा धारा ८८ र ८९ अन्तर्गत चाहिने विवरण खुलाउन अव्यवहारिक वा राज्यको सुरक्षा वा हितका दृष्टिले अवाञ्छनीय देखिएमा राष्ट्राध्यक्षबाट व्ययको विवरण मात्र भएको उधारो खर्च विधेयक संघीय जनप्रतिनिधि सभासमक्ष पेश गर्न लगाउनसक्नेछ ।

९३. आकस्मिक कोष : ऐनद्वारा आकस्मिक कोषका नामले एउटाकोष स्थापना गर्न सकिनेछ र उक्त कोषमा समय समयमा ऐनद्वारा निर्धारण भए अनुसारको रकम जम्मा गरिनेछ । सो कोष संघीय सरकारको नियन्त्रणमा रहनेछ । संघीय सरकारले सो कोषबाट आकस्मिक कार्यको लागि खर्च गर्न सक्नेछ । त्यस्तो खर्चको रकम ऐनद्वारा यथाशीघ्र शोधभर्ना गरिनेछ ।

९४. आर्थिक कार्यविधि सम्बन्धी ऐन : ऐनद्वारा विनियोजित एक शीर्षकबाट अर्को शीर्षकमा रकम सार्ने कुरा र अरु आर्थिक कार्यविधि सम्बन्धी कुरा ऐनद्वारा व्यवस्थित हुनेछ ।

भाग ९ संघीय न्यायपालिका

९५. **संघीय न्यायसम्बन्धी अधिकार :** (१) संघीय न्यायसम्बन्धी अधिकार यो संविधान र अन्य कानून तथा न्यायका मान्य सिद्धान्त अनुसार संवैधानिक अदालत, सर्वोच्च अदालत तथा अन्य न्यायिक निकायहरूबाट प्रयोग गरिनेछ ।
९६. **अदालतहरू :** (१) नेपालमा संघीय कानून अन्तर्गतका विवादहरू देहाय बमोजिमका अदालतहरूले कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम निरूपण गर्ने छन्:-
(क) संघीय सर्वोच्च अदालत,
(ख) संघीय पुनरावेदन अदालत,
(ग) संघीय प्रारम्भिक अदालत, र
(घ) स्थानीय अदालत
(२) उपधारा (१) (१) मा लेखिएदेखि बाहेक खास किसिमर प्रकृतिका संघीय कानून अन्तर्गतका मुद्दाहरूको कारवाहीर किनारा गर्न संघीय संसदले कानूनद्वारा अन्य अदालत, न्यायिक निकाय वा न्यायाधिकरणको स्थापना गठन गर्न सक्नेछ । तर कुनै खास मुद्दाका लागि अदालत, न्यायिक निकाय वा न्यायाधिकरणको गठन गरिने छैन ।

संवैधानिक अदालत

९७. **संवैधानिक अदालतको गठन:** (१) नेपालमा एक संवैधानिक अदालत रहनेछ । संवैधानिक अदालतमा एकजना अध्यक्ष र अन्य चारजना सदस्यहरू हुनेछन् । यसमा कम्तिमा २ जना महिला हुनेछन् । संवैधानिक अदालत अभिलेख अदालत हुनेछ ।
९८. **संवैधानिक अदालतका अध्यक्ष तथा सदस्यहरूको नियुक्ति र योग्यता:**
(१) संवैधानिक परिषदको सिफारिशमा राष्ट्राध्यक्षले संवैधानिक अदालतको अध्यक्ष र सदस्यहरूको नियुक्ति गर्नेछ ।
(२) संघीय सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीश हुनसक्ने योग्यता नभई कुनैपनि व्यक्ति संवैधानिक अदालतको अध्यक्ष र सदस्य पदमा नियुक्तिको लागि योग्य हुनेछैन ।
(३) उपधारा (२) को अधीनमा रही संवैधानिक अदालतमा अध्यक्ष तथा सदस्यहरूको नियुक्ति गर्दा कम्तिमा एक जना संघीय र एक जना प्रान्तीय

अदालतको न्यायाधीश भैसकेका व्यक्तिहरू मध्येबाट नियुक्ति गर्नुपर्नेछ ।

(४) संवैधानिक अदालतको अध्यक्षको पद रिक्त भएमा वा अस्वस्थता वा अरु कुनै कारणले अध्यक्षले आफ्नो पदको काम गर्न असमर्थ भएमा वा बिदा बसेको वा मुलुक बाहिर गएको कारणले अध्यक्ष संवैधानिक अदालतमा उपस्थित हुन नसक्ने अवस्था परेमा संवैधानिक अदालतका वरिष्ठतम सदस्यले कायम मुकायम अध्यक्ष भई काम गर्नेछ ।

९९. संवैधानिक अदालतका अध्यक्ष तथा सदस्यहरू पदमुक्त हुने अवस्था:

(१) संवैधानिक अदालतका अध्यक्ष तथा सदस्यहरू देहायको अवस्थामा पद मुक्त हुनेछन् :-

- (क) निजले राष्ट्रध्यक्ष समक्ष लिखित राजिनामा दिएमा,
- (ख) निजको पदावधि समाप्त भएमा,
- (ग) निजको उमेर सत्तरी वर्ष पूरा भएमा,
- (घ) संघीय प्रतिनिधिसभाबाट निज विरुद्धको महाअभियोगको प्रस्ताव पारित भएमा,
- (ङ) निजको मृत्यु भएमा

(२) कार्यक्षमताको अभाव वा खराब आचरण भएकोले वा आफ्नो पदीय कर्तव्यको पालन इमान्दारीपूर्वक नगरेकोले वा नैतिक पतन देखिने फौजदारी अभियोगमा सर्जाय पाएको वा आचारसंहिताको गम्भीर उलङ्घन गरेकोले संवैधानिक अदालतका अध्यक्ष तथा कुनै सदस्यलाई पदबाट मुक्त गर्ने भनी प्रतिनिधिसभाको सम्पूर्ण सदस्यसंख्याको दुई तिहाइ बहुमतले प्रस्ताव पारित गरेमा त्यस्तो अध्यक्ष तथा सदस्य आफ्नोपदबाट स्वतः मुक्त हुनेछ । खराब आचरण भएको आधारमा प्रस्ताव पारित भएकोमा सम्बन्धित अध्यक्ष तथा सदस्य उपर प्रचलित कानून बमोजिम मुद्दा समेत चलाइनेछ । तर त्यस्तो आरोप लागेको अध्यक्ष तथा सदस्यलाई सफाइ पेश गर्ने मनासिव माफिकको मौकाबाट वञ्चित गरिनेछैन ।

(३) उपधारा (२) बमोजिम महाअभियोगको कारवाइ प्रारम्भ भएपछि सो कारवाइको टुङ्गो नलागेसम्म आरोप लागेको अध्यक्ष वा सदस्यले आफ्नोपदको काम गर्नेछैन ।

१००. संवैधानिक अदालतका अध्यक्ष तथा सदस्यहरूको सेवाशर्त तथा

सुविधा: (१) संवैधानिक अदालतका अध्यक्षको पदावधि १० वर्षको हुनेछ । निज पुनर्नियुक्तिको लागि योग्य हुनेछैनन् ।

(२) संवैधानिक अदालतका अध्यक्ष तथा सदस्यहरू सत्तरी वर्षको उमेर नपुगेसम्म आफ्नोपदमा बहाल रहनेछन् ।

(३) संवैधानिक अदालतका अध्यक्ष तथा सदस्यले कम्तिमा पाँच वर्षको सेवागरी

अवकाश प्राप्त गर्दा प्रचलितकानून बमोजिम निवृत्तभरण पाउनेछन् ।

(४)यो संविधानमा अन्यथा व्यवस्था गरिएकोमा बाहेक संवैधानिक अदालतका अध्यक्ष तथा सदस्यहरूको सेवाका शर्त तथा सुविधाहरू प्रचलित कानून बमोजिम हुनेछ ।

(५) उपधारा (३) र (४) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि महाअभियोगको प्रस्ताव पारित भई पदमुक्तभएको संवैधानिक अदालतका अध्यक्ष तथा सदस्यले उपदान र निवृत्तभरण पाउनेछैन ।

(६) संवैधानिक अदालतका अध्यक्ष र सदस्यलाई मर्का पर्नेगरी निजको पारिश्रमिक, सुविधा र सेवाका अन्य शर्तहरू बदलिने छैनन् । तर आर्थिक सङ्कटकाल लागू भएको अवधिभर यो व्यवस्था लागू हुनेछैन ।

१०१. संवैधानिक अदालतको अधिकारक्षेत्र: (१) नेपालको संविधान साथै संघीय, प्रान्तीय, गैरभौगोलिक संघीय इकाई तथा विशेष संरचना वीचको संवैधानिक प्रश्नसंग गाँसिएको विषयवस्तुहरूको व्याख्या गर्ने अन्तिम अधिकार संवैधानिक अदालतलाई हुनेछ ।

संवैधानिक अदालतलाई देहायको मुद्दा हेर्ने अधिकार हुनेछ :-

- (क) कुनै कानूनको संवैधानिकताको प्रश्न निहित मुद्दा,
 - (ख) संविधानद्वारा स्थापित निकायहरूको संविधान प्रदत्त अधिकारक्षेत्रको प्रश्न निहित मुद्दा,
 - (ग) राजनीतिक दलमाथि प्रतिबन्ध लगाएको वा राजनीतिक दलको मान्यताको प्रश्न निहित मुद्दा,
 - (घ) जनमत संग्रह वा आमनिर्वाचनको नतिजालाई लिएर उठेको मुद्दा ।
- (२) उपधारा (१) मा उल्लिखित कुनै विषयमा मुद्दा दायर गर्ने हक सो विषयसंग सार्थक सम्बन्ध र तात्विक सरोकार रहेको व्यक्ति वा पदाधिकारीलाई हुनेछ ।
- (३) आफ्नो अधिकारक्षेत्रको विषयमा संवैधानिक अदालतले गरेको निर्णय अन्तिम हुनेछ ।

(४) आफ्नो अधिकारक्षेत्र भित्रको मुद्दामामिलाको रोहमा संवैधानिक अदालतले गरेको संविधानको व्याख्या वा निर्णय सबै अदालत, सरकारी निकाय र पदाधिकारीले मान्नुपर्नेछ ।

(५) यो संविधानको व्याख्यासम्बन्धी कुनै जटिल प्रश्नमा संवैधानिक अदालतकोराय लिन आवश्यक लागेमा संघीय सरकारको सिफारिशमाराष्ट्राध्यक्षलेर प्रान्तीय सरकारको सिफारिशमा प्रान्तप्रमुखले आफुलाई द्विविधा लागेको विषय उल्लेख गरी संवैधानिक

अदालतसंगरायका लागि अनुरोध गर्न सक्नेछ। यसरीरायका लागि अनुरोध भइ आएमा संवैधानिक अदालतले सो प्रश्न उपर विचार गरी एक महिना भित्र आफ्नोराय सहितको प्रतिवेदन सम्बन्धित पदाधिकारी समक्ष पठाउनु पर्नेछ।

(६) संवैधानिक अदालतको अन्य काम, कर्तव्य, अधिकार र कार्यविधि प्रचलित कानून बमोजिम हुनेछ।

१०२. वार्षिक प्रतिवेदन: संवैधानिक अदालतले प्रत्येक वर्ष आफूले सम्पादन गरेको कामको वार्षिक प्रतिवेदन राष्ट्रध्यक्ष समक्ष पेश गर्नेछ र राष्ट्रध्यक्षले प्रधानमन्त्री मार्फत त्यस्तो प्रतिवेदन संसद समक्ष पेश गर्ने व्यवस्था गर्नेछ।

१०३. सर्वोच्च अदालत : (१) संवैधानिक अदालत बाहेक संघीय न्याय प्रणालीको संवैभन्दा माथिल्लो तह संघीय सर्वोच्च अदालत हुनेछ।

(२) सबै संघीय अदालत र न्यायिक निकायहरू संघीय कानूनसंग सम्बन्धित विवादहरूको न्याय निरूपण सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतको मातहतमा हुनेछन्। सर्वोच्च अदालतले आफ्नो मातहतका अदालत र न्यायिक निकायहरूको निरीक्षण एवं सुपरीवेक्षण गर्न र आवश्यक निर्देशन दिन सक्नेछ।

(३) सबै संघीय अदालत र न्यायिक निकायहरू संघीय कानूनसंग सम्बन्धित विवादहरूको न्याय निरूपण सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतको मातहतमा हुनेछन्। संघीय सर्वोच्च अदालतले आफ्नो मातहतका अदालत र न्यायिक निकायहरूको निरीक्षण एवं सुपरीवेक्षण गर्न र आवश्यक निर्देशन दिन सक्नेछ।

(४) संघीय सर्वोच्च अदालत अभिलेख अदालत हुनेछ। यसले आफ्नो आफ्ना मातहतका अदालत वा न्यायिक निकायहरूको अवहेलनामा कारवाही चलाई कानून बमोजिम सजाय गर्न सक्नेछ।

(५) संघीय कानूनको व्याख्या गर्ने अन्तिम अधिकार संघीय सर्वोच्च अदालतमा निहितरहनेछ।

(६) नेपालको प्रधान न्यायाधीशका अतिरिक्त सर्वोच्च अदालतमा बढीमा १३ जनासम्म अन्य न्यायाधीशहरूरहनेछन्। कुनै समयमा सर्वोच्च अदालतमा मुद्दाको संख्या बढ्न गई न्यायाधीशहरूको संख्या अपर्याप्त हुन गएमा कुनै निश्चित अवधिका लागि अस्थायी न्यायाधीश नियुक्त गर्न सकिनेछ।

१०४. संघीय सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीशहरूको नियुक्ति र योग्यता : (

१) राष्ट्रध्यक्षले संघीय संवैधानिक परिषद्को सिफारिसमा संसदीय सुनुवाइ पश्चात संघीय सर्वोच्च अदालतको प्रधान न्यायाधीश र संघीय न्यायपरिषद्को सिफारिसमा संघीय सर्वोच्च अदालतका अन्य न्यायाधीशहरूको नियुक्ति गर्नेछ।

प्रधान न्यायाधीशको पदावधि उपधारा १०६ (१) को (ख) अधीनमा रही नियुक्ति भएको मितिबाट छ वर्षको हुनेछ ।

(२) सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीश पदमा कम्तीमा पाँच वर्ष काम गरेको व्यक्ति सर्वोच्च अदालतको प्रधान न्यायाधीशको पदमा नियुक्त हुन योग्य मानिनेछ ।

(३) प्रान्तीय सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीश वा सो सरहको न्याय सेवाको कुनै पदमा बाह्र वर्ष वा न्याय सेवाको राजपत्रांकित प्रथम श्रेणी वा सो भन्दा माथिल्लो पदमा कम्तीमा बाह्र वर्ष काम गरेको वा कानूनमा स्नातक अधिवक्ता वा वरिष्ठ अधिवक्ताको हैसियतमा कम्तीमा बाह्र वर्ष वकालत गरेको वा कम्तीमा बाह्र वर्षसम्म न्याय वा कानूनको क्षेत्रमा काम गरी विशिष्ट कानूनविद्का रूपमा ख्याति प्राप्त गरेको व्यक्तिमात्र सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीशको पदमा नियुक्तिका लागि योग्य मानिनेछ । तर, दलित, आदिवासी जनजाति, मुस्लिम, महिला, मधेसीको हकमा दश वर्षको अनुभव पर्याप्त हुनेछ ।

(४) प्रधान न्यायाधीशको पद रिक्त भएमा वा अन्य कुनै कारणले उपस्थित नहुने अवस्था परेमा सर्वोच्च अदालतको वरिष्ठतम न्यायाधीशले कायम मुकायम प्रधान न्यायाधीश भई काम गर्नेछ ।

(५) प्रधान न्यायाधीश र सर्वोच्च अदालतका अन्य न्यायाधीशहरू सत्तरी वर्षको उमेर नपुगेसम्म आफ्नो पदमा बहाल रहनेछन् ।

१०५. प्रधान न्यायाधीश तथा न्यायाधीशको सेवाका शर्त तथा सुविधा : (

१) सर्वोच्च अदालतको प्रधान न्यायाधीश तथा कम्तीमा पाँच वर्ष काम गरेको सर्वोच्च अदालतको स्थायी न्यायाधीशले अवकाश प्राप्त गर्दा कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम निवृत्तिभरण पाउनेछन् ।

(२) यस संविधानमा अन्यथा व्यवस्था गरिएकोमा बाहेक संघीय सर्वोच्च अदालतको प्रधान न्यायाधीश तथा न्यायाधीशको पारिश्रमिक, विदा, भत्ता, निवृत्तिभरण र सेवाका अन्य शर्तहरू कानूनद्वारा व्यवस्थित हुनेछन् ।

(३) उपधारा (१) र (२) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि महाभियोगद्वारा पदमुक्त भएको संघीय सर्वोच्च अदालतको प्रधान न्यायाधीश तथा न्यायाधीशले उपदान वा निवृत्तिभरण पाउने छैन ।

(४) सर्वोच्च अदालतको प्रधान न्यायाधीश वा न्यायाधीशलाई मर्का पर्ने गरी निजको पारिश्रमिक, सुविधा वा सेवाका अन्य शर्त बदलिने छैन ।

१०६. प्रधान न्यायाधीश तथा संघीय सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीश पद मुक्त हुने : (१) देहायको अवस्थामा प्रधान न्यायाधीश वा संघीय सर्वोच्च

अदालतको अन्य कुनै न्यायाधीश आफ्नो पदबाट मुक्त भएको मानिनेछः-

- (क) प्रधान न्यायाधीशले राष्ट्रध्यक्ष समक्ष र न्यायाधीशले प्रधान न्यायाधीश समक्ष लिखित राजीनामा दिएमा,
- (ख) निजको सत्तरी वर्षको उमेर पुरा भएमा,
- (ग) प्रतिनिधिसभाबाट महाभियोगको प्रस्ताव पारित भएमा,
- (घ) निजको मृत्यु भएमा ।

(२) प्रधान न्यायाधीश वा अन्य कुनै न्यायाधीश कार्यक्षमताको अभाव, खराब आचरण, इमान्दारीपूर्वक आफ्नो पदीय कर्तव्यको पालन नगरेको, शारीरिक वा मानसिक कारणले कार्य सम्पादन गर्न असमर्थ भएको भन्ने आधारमा संघीय जनप्रतिनिधिसभामा महाभियोग प्रस्ताव प्रस्तुत गर्न सकिनेछ र सो प्रस्ताव तत्काल कायम रहेका सम्पूर्ण सदस्य संख्याको दुई तिहाई बहुमतबाट पारित भएमा निज स्वतः पदमुक्त हुनेछ ।

(३) उपधारा (२) बमोजिम महाभियोगको कारवाही प्रारम्भ भएपछि सो कारवाहीको टुङ्गे नलागेसम्म आरोप लागेको प्रधान न्यायाधीश वा न्यायाधीशले आफ्नो पदको कार्य गर्ने छैन ।

१०७. प्रधान न्यायाधीश तथा न्यायाधीशलाई अन्य कुनै पदमा काममा

लगाउन नहुने : (१) संघीय सर्वोच्च अदालतको प्रधानन्यायाधीश वा न्यायाधीशलाई न्यायाधीशको पदमा बाहेक अन्य कुनै पदमा काममा लगाइने वा काजमा खटाइने छैन ।

तर संघीय सरकारले न्यायपरिषदसंग स्वीकृतिलेई सर्वोच्च अदालतको प्रधान न्यायाधीश वा न्यायाधीशलाई न्यायिक जाँचबुझको काममा वा केही खास अवधिको लागि कानून वा न्याय सम्बन्धी अनुसन्धान, अन्वेषणको काममा जिम्मेवारी दिन सक्नेछ ।

(२) संघीय सर्वोच्च अदालतको प्रधान न्यायाधीश वा न्यायाधीश भइसकेको व्यक्ति कुनै पनि सरकारी पदमा नियुक्तिको लागि ग्राह्य हुने छैन र निजले कुनै पनि अड्डा अदालतमा उपस्थित भई बहस पैरवी गर्न पाउने छैन ।

१०८. संघीय सर्वोच्च अदालतको अधिकार क्षेत्र :

(१) यस संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हकउपर अनुचित बन्देज लगाइएकाले वा अन्य कुनै कारणले कुनै कानून यो संविधानसंग बाभिएको हुँदा सो कानून वा त्यसको कुनै भाग बदर घोषित गरी पाउँ भनी कुनै पनि नेपाली नागरिकले संघीय सर्वोच्च अदालतमा निवेदन दिन सक्नेछ र सो अनुसार कुनै कानून संविधानसंग बाभिएको देखिएमा सो कानूनलाई प्रारम्भदेखि नै वा निर्णय भएको मितिदेखि अमान्य र बदर घोषित गर्ने असाधारण अधिकार संघीय सर्वोच्च अदालतलाई हुनेछ ।

(२) यस संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हकको प्रचलनको लागि वा अर्को उपचारको व्यवस्था नभएको वा अर्को उपचारको व्यवस्था भए पनि सो उपचार अपर्याप्त वा प्रभावहीन देखिएको अन्य कुनै संघीय कानुनी हकको प्रचलनका लागि वा सार्वजनिक हक वा सरोकारको कुनै विवादमा समावेश भएको कुनै संवैधानिक वा संघीय कानुनी प्रश्नको निरूपणको लागि आवश्यक र उपयुक्त आदेश जारी गरी त्यस्तो हकको प्रचलन गराउने वा विवाद टुङ्गो लगाउने असाधारण अधिकार संघीय सर्वोच्च अदालतलाई हुनेछ । सो प्रयोजनको लागि पूर्णरूपमा न्याय गरी उचित उपचार प्रदान गर्न संघीय सर्वोच्च अदालतले बन्दीप्रत्यक्षीकरण, परमादेश, उत्प्रेषण, प्रतिषेध, अधिकारपृच्छा लगायत जुनसुकै उपयुक्त आदेश जारी गर्न सक्नेछ ।

तर अधिकार क्षेत्रको अभाव भएकोमा बाहेक संघीय तथा प्रान्तीय संसदले चलाएको विशेषाधिकारको कारवाही र तत्सम्बन्धमा तोकेको सजायमा यस उपधारा अन्तर्गत संघीय सर्वोच्च अदालतले हस्तक्षेप गर्ने छैन ।

(३) यस धाराको उपधारा (१) र (२) मा जेसुकै लेखिएको भए तापनि कुनै व्यक्तिले प्रान्तीय कानून बदर गर्न वा प्रान्तीय सरकार विरुद्ध मौलिक हक वा कानुनी हक कार्यान्वयन गर्न सम्बन्धित प्रान्तीय सर्वोच्च अदालतमा निवेदन दिनु पर्ने छ र त्यस्ता निवेदन उपर सम्बन्धित प्रान्तीय सर्वोच्च अदालतको निर्णयमा चित्त नबुझे संघीय सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन लाग्नेछ ।

(४) संघीय सर्वोच्च अदालतले कानूनद्वारा तोकिएका अवस्था र शर्तमा आफ्नोफैसला वा अन्तिम आदेशको पुनरावलोकन गर्न सक्नेछ । यसरी पुनरावलोकन गर्दा पहिला फैसला गर्दाका न्यायाधीश बाहेक अन्य न्यायाधीशले गर्नेछन् ।

(५) संघीय सर्वोच्च अदालतको अन्य अधिकार तथा कार्यविधि कानूनद्वारा तोकिए बमोजिम हुनेछ ।

१०९. मुद्दा सार्न सक्ने : कुनै अदालतमा दायर भएको मुद्दा सो अदालतबाट सुनुवाई हुँदा न्याय प्रभावित हुने अवस्था छ भन्ने कारणसंग संघीय सर्वोच्च अदालत सन्तुष्ट भएमा त्यस्तो मुद्दा समान तहको अन्य अदालतबाट सुनुवाई गर्न संघीय सर्वोच्च अदालतले आदेश दिन सक्नेछ ।

११०. प्रधान न्यायाधीशको जिम्मेवारी : मुलुकको न्याय प्रशासनलाई प्रभावकारी बनाउने अन्तिम जिम्मेवारी प्रधान न्यायाधीशको हुनेछ र सो प्रयोजनको लागि निजले यस संविधान तथा अन्य संघीय कानूनको अधीनमा रही संघीय सर्वोच्च अदालत तथा मातहतका अदालतलाई आवश्यक निर्देशन दिन सक्नेछ ।

१११. संघीय न्यायपरिषद् (१) यस संविधान बमोजिम संघीय सर्वोच्च अदालतका

न्यायाधीशहरूको नियुक्ति, अनुशासनसम्बन्धी कारवाही र न्याय प्रशासनसम्बन्धी अन्य कुराहरूको सिफारिश गर्न वा परामर्श दिन संघीय न्यायपरिषद् रहनेछ जसमा देहाय बमोजिम अध्यक्ष र सदस्यहरू हुनेछन्:-

- (क) प्रधान न्यायाधीश- अध्यक्ष
 - (ख) संघीय कानून तथा न्याय मन्त्री - सदस्य
 - (ग) नेपाल बार एसोसिएशनको सिफारिसमा प्रधान न्यायाधीशद्वारा नियुक्त वरिष्ठ अधिवक्ता वा कम्तीमा बीस वर्षको अनुभव प्राप्त अधिवक्ता - सदस्य
 - (घ) कानूनविद मध्येबाट राष्ट्रध्यक्षबाट मनोनित एक जना सदस्य
 - (ङ) संघीय सर्वोच्च अदालतका वरिष्ठतम न्यायाधीश एकजना - सदस्य
 - (च) संघीय जातीय सभाको आदिवासी जनजाति, मुस्लिम, दलीत र मधेसी समुदायका सभासद मध्ये १/१ जना प्रतिनिधित्व हुने गरी ४ सदस्य
 - (छ) महिला सभासदहरू मध्येबाट दुई जना सदस्य
- (२) उपधारा (१) को खण्ड (ग) र (घ) बमोजिमको सदस्यलाई संघीय सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीश सरह समान आधारमा र समान तरिकाले सो पदबाट हटाउन सकिनेछ ।
- (३) संघीय न्याय परिषद्को अध्यक्ष लगायतका सदस्यले कुनै न्यायाधीशको सम्बन्धमा पर्न आएको उजुरीसंग सम्बद्ध मुद्दाका कागजात तथा फायल मगाई अध्ययन गरी संघीय न्याय परिषद्मा त्यसको जानकारी दिन सक्नेछ ।
- (४) संघीय न्यायपरिषद्को अन्य काम, कर्तव्य र अधिकार कानूनद्वारा निर्धारण भए बमोजिम हुनेछ ।

११२. न्याय सेवा आयोग : संघीय न्याय सेवा आयोगको गठन, काम, कर्तव्य, अधिकार र कार्यविधि कानूनद्वारा निर्धारण भए बमोजिम हुनेछ ।

११३. अदालतलाई सहयोग गर्नुपर्ने : न्याय सम्पादनको कार्यमा संघीय सर्वोच्च अदालत र अन्य संघीय अदालतहरूलाई सहयोग गर्नु संघीय सरकार, प्रांतीय सरकार र मातहतका सबै इकाई, कार्यालय वा पदाधिकारीहरूको कर्तव्य हुनेछ ।

११४. संघीय सर्वोच्च अदालतको आदेश र निर्णयलाई मान्नु पर्ने : (१) मुद्दा मामिलाको रोहमा संघीय सर्वोच्च अदालतले दिएको आदेश वा निर्णयको सबैले पालन गर्नु पर्नेछ ।

(२) मुद्दा मामिलाका रोहमा संघीय सर्वोच्च अदालतले गरेको संघीय कानूनको व्याख्या वा प्रतिपादन गरेको कानुनी सिद्धान्त संघीय सरकार, प्रांतीय सरकार तथा सबै अड्डा अदालतहरूले मान्नु पर्नेछ ।

भाग १० प्रान्तीय कार्यपालिका

११५. **प्रान्त प्रमुख :** हरेक प्रान्तमा एक जना प्रान्त प्रमुख रहनेछ । प्रान्त प्रमुखको नियुक्ति प्रान्तीय सरकारको सिफारिसमा राष्ट्रध्यक्षले गर्नेछ । प्रान्त प्रमुखको नियुक्ति गर्दा आदिवासी जनजाति मुशिलम, दलित, मधेशी लगायत अन्य समुदायका ब्यक्तिहरूको समावेशी चक्रिय प्रणाली मार्फत प्रतिनिधित्व हुनेगरी पालैपालो प्रान्त प्रमुख नियुक्ति गरिनेछ । प्रान्त प्रमुख एक पटक एउटा लिङ्ग भए अर्को पटक फरक लिङ्गको हुनेछ । प्रान्त प्रमुखको कार्यवधि पाँच वर्षको हुनेछ । राष्ट्रध्यक्षले प्रान्तीय सरकारको सिफारिसमा प्रान्त प्रमुखलाई कुनैपनि बेला परिवर्तन गर्न सक्नेछ ।
११६. **प्रान्त प्रमुखको काम कर्तव्य र अधिकार :** प्रान्त प्रमुखको काम कर्तव्य र अधिकार देहाय बमोजिम हुनेछ ।
१. प्रान्तीय संसदको अधिवेशन आवाहन र अन्त्य गर्ने ।
 २. प्रान्तीय जनप्रतिनिधि सभाले पारित गरेका विधेयक स्वीकृत गरी लोकमोहर लगाउने ।
 ३. मन्त्रीपरिषद्को सिफारिसमा संविधान तथा कानुन बमोजिम नियुक्ति गर्नु पर्ने पदाधिकारीहरूको नियुक्ति गर्ने ।
 ४. प्रान्तीय पुरस्कार, मान पदवी, अलंकार तथा विभूषण प्रदान गर्ने ।
 ५. उच्च र मातहतका अदालतबाट प्रान्तीय कानुन अन्तर्गत पाएका सजायलाई माफी मुलतवी र सजाय परिवर्तन गर्ने ।
 ६. प्रान्त प्रमुखले यस संविधान अन्तर्गत आफ्नो अधिकार प्रयोग गर्दा प्रान्तीय मन्त्री परिषद्को सल्लाह र सम्मतिबाट गर्नेछ ।
११७. **कार्यकारिणी अधिकार :** (१) प्रान्तको कार्यकारिणी अधिकार यो संविधान र प्रान्तको कानुनबमोजिम प्रान्तीय मन्त्रपरिषद्मा निहित हुनेछ ।
- (२) यो संविधान र प्रान्तका कानुनको अधीनमा रही प्रान्तको शासन व्यवस्थाको सामान्य निर्देशन, नियन्त्रण र सञ्चालन गर्ने अभिभारा प्रान्तीय मन्त्रपरिषद् उपर हुनेछ ।
 - (३) प्रान्तको कार्यकारिणी कामहरू प्रान्तका सरकारको नाममा हुनेछ ।

(४) उपधारा (३) बमोजिम प्रान्तको सरकारको नाममा हुने निर्णय वा आदेश र तत्सम्बन्धी अधिकारपत्रको प्रमाणीकरण प्रान्तीय कानूनद्वारा व्यवस्था भए बमोजिम हुनेछ ।

(५) प्रान्तीय कार्यकारिणी अधिकार यस संविधानको अधीनमा रही अनुसूचि (२) मा उल्लिखित प्रान्तीय सूचि र साभा सूचिमा उल्लिखित विषय वस्तुमा सीमित रहने छ ।

११८. प्रान्तीय मन्त्रपरिषद्को गठन : (१) संविधानको धारा १२३ को आधारमा मुख्यमन्त्री र निजको अध्यक्षतामा प्रान्तीय मन्त्रपरिषद्को गठन हुनेछ ।

(२) मन्त्रपरिषद्मा आवश्यकता अनुसार उपमुख्यमन्त्री र अन्य मन्त्रीहरू रहने छन् ।

स्पष्टीकरण : यस धाराको प्रयोजनका लागि मन्त्री भन्नाले मन्त्रालयको छुट्टै कार्यभार सम्हाल्ने राज्यमन्त्री समेतलाई जनाउँछ ।

(३) मुख्यमन्त्रीले मन्त्री नियुक्ति गर्दा प्रान्तीय संसदको सदस्यहरू मध्येबाट नियुक्ति गर्नु पर्नेछ ।

(४) मुख्यमन्त्री र अन्य मन्त्रीहरू प्रान्तीय संसदप्रति सामूहिक रूपमा उत्तरदायी हुनेछन् र मन्त्रीहरू आफ्ना मन्त्रालयको कामका लागि व्यक्तिगत रूपमा मुख्यमन्त्री र प्रान्तीय संसदप्रति उत्तरदायी हुनेछन् ।

(५) देहायका अवस्थामा मुख्यमन्त्री आफ्नो पदबाट मुक्त हुनेछः-

(क) राष्ट्रप्रमुख समक्ष लिखित राजीनामा दिएमा,

(ख) निज प्रान्तीय संसदको सदस्य नरहेमा: वा

(ग) निजको मृत्यु भएमा

(घ) प्रान्तीय जनप्रतिनिधिसभाबाट अविश्वासको प्रस्ताव पारित भएमा

(६) उप-मुख्यमन्त्री, मन्त्री, राज्यमन्त्री तथा सहायक मन्त्री देहायका अवस्थामा आफ्नो पदबाट मुक्त हुनेछन् :-

(क) निजले मुख्यमन्त्री समक्ष लिखित राजीनामा दिएमा,

(ख) उपधारा (५) बमोजिम मुख्यमन्त्री आफ्नो पदबाट मुक्त भएमा,

(ग) मुख्यमन्त्रीले निजलाई पदमुक्त गरेमा, वा

(घ) निजको मृत्यु भएमा ।

(७) उपधारा (५) बमोजिम मुख्यमन्त्री आफ्नो पदबाट मुक्त भएपनि अर्को मन्त्रपरिषद् गठन नभएसम्म सोही मन्त्रपरिषद्ले कार्य सञ्चालन गरी रहनेछ ।

(८) मुख्यमन्त्रीको मृत्यु भएमा नयाँ मुख्यमन्त्रीको चयन नभएसम्मको लागि उपमुख्यमन्त्री वा वरिष्ठतम मन्त्रीले मुख्यमन्त्रीको रूपमा कार्य सञ्चालन गर्नेछ ।

११९. **राज्यमन्त्री** : (१) मुख्यमन्त्रीले प्रान्तीय संसदको सदस्यहरू मध्येबाट राज्यमन्त्री नियुक्त गर्न सक्नेछ ।
 (२) मुख्यमन्त्रीले कुनै मन्त्रीलाई निजको कार्यभार सञ्चालनमा सहायता गर्न प्रान्तीय संसदको सदस्यहरू मध्येबाट सहायक मन्त्री नियुक्त गर्न सक्नेछ ।
१२०. **पारिश्रमिक तथा अन्य सुविधाहरू** : मुख्यमन्त्री, उप-मुख्यमन्त्री, मन्त्री, राज्य मन्त्री, सहायक मन्त्रीहरूको पारिश्रमिक र अन्य सुविधाहरू ऐनद्वारा निर्धारण हुनेछ । सो बमोजिम ऐनद्वारा निर्धारण नभएसम्म प्रान्तीय सरकारले तोके बमोजिम हुनेछ ।
१२१. **शपथ** : मुख्यमन्त्रीले राष्ट्रप्रमुख समक्ष र उपमुख्यमन्त्री, मन्त्री, राज्यमन्त्री, सहायक मन्त्रीले मुख्यमन्त्री समक्ष आफ्नो पद र गोपनीयताको शपथ ग्रहण गर्नु पर्नेछ ।
१२२. **प्रान्तीय सरकारको कार्य सञ्चालन** : (१) प्रान्तीय सरकारबाट स्वीकृत नियमावली बमोजिम प्रान्तीय सरकारको कार्य विभाजन र कार्य सम्पादन हुनेछ ।
 (२) उपधारा (१) अन्तर्गतको नियमावलीको पालना भयो वा भएन भन्ने प्रश्न कुनै अदालतमा उठाउन सकिने छैन ।
१२३. **प्रान्तीय मन्त्रपरिषद्को गठन प्रकृया** : (१) प्रान्तको प्रान्तीय संसदमा बहुमत प्राप्त संसदीय दलको नेतालाई प्रान्त प्रमुखले मुख्यमन्त्रीको पदमा नियुक्त गर्ने छ । उक्त मुख्यमन्त्रीको नियुक्ति गर्दा सम्बन्धित प्रान्तमा रहेका मुलबासी र अन्य समुदायहरूको समावेशी चक्रिय प्रणाली मार्फत प्रतिनिधित्व हुनेगरी पालैपालो मुख्यमन्त्री नियुक्ति गरिनेछ । मुख्यमन्त्री एक पटक एउटा लिङ्गको भए अर्को पटक फरक लिङ्गको हुनु पर्नेछ । प्रान्तको मुख्यमन्त्रीले आफू लगायत दश जनामा नबढाई समुदायगत, लैङ्गिक समावेशी मान्यतामा मन्त्रिमण्डल गठन गर्नेछ ।
 (२) प्रान्तीय संसदमा कुनै पनि दलले बहुमत प्राप्त नगरेको अवस्थामा दुई वा दुई भन्दा बढी राजनीतिक दलहरूले बहुमत पुऱ्याई सरकार गठन गर्न सक्नेछन् ।
 (३) उपधारा २ बमोजिम सरकार गठन हुन नसकेमा सबैभन्दा ठूलो संसदीय दलले सरकार गठन गर्न सक्नेछ ।
 (४) उपधारा २ तथा ३ बमोजिम गठन भएको मन्त्रिमण्डलले सो गठन भएको तीस दिन भित्र प्रान्तीय संसदबाट विश्वासको मत लिनु पर्नेछ ।
 (५) उपधारा २ तथा ३ बमोजिम गठन भएको मन्त्रपरिषद्ले विश्वासको मत

प्राप्त गर्न नसकी सरकार गठन गर्ने सम्भावना समाप्त भएको अवस्थामा प्रान्त प्रमुखले प्रान्तीय संसद भंग गरी छ महिना भित्र चुनाव गराउनु पर्नेछ ।

तर यस धारामा जेसुकै लेखिएको भएतापनि पहिलो दुई कार्यकालका लागि मुख्यमन्त्रीको छनौट गर्दा उक्त प्रान्तमा पहिचानको आधारमा सम्बन्धित मुलवासी समुदायको व्यक्ति छनौट हुनेछ ।

१२४. **मुख्यमन्त्री र अन्य मन्त्रीहरूको जवाफदेहिता :** (१) मुख्यमन्त्री र अन्य मन्त्रीहरू प्रान्तीय संसदप्रति सामूहिक रूपमा उत्तरदायी हुनेछन् र मन्त्रीहरू आफ्ना मन्त्रालयको कामका लागि व्यक्तिगत रूपमा मुख्यमन्त्री र प्रान्तीय संसदप्रति उत्तरदायी हुनेछन् ।

भाग ११ प्रान्तीय व्यवस्थापिका

१२५. **प्रान्तीय संसद :** प्रान्तको संसद दुई सदनात्मक हुनेछ । तल्लो सदनलाई प्रान्तीय जनप्रतिनिधि सभा र माथिल्लो सदनलाई प्रान्तीय जातीय सभा भनिने छ । प्रान्त प्रमुख, प्रान्तीय जनप्रतिनिधि सभा र प्रान्तीय जातीय सभा सहितको व्यवस्थापिकालाई प्रान्तीय संसद भनिनेछ ।

१२६. **प्रान्तीय संसदको अधिकार :** (१) प्रान्तहरूको व्यवस्थापकीय अधिकार प्रान्तीय संसदमा निहित रहनेछ । प्रान्तीय संसदको व्यवस्थापकीय अधिकार यस संविधानको अधीनमा रही अनुसूचि (२) को प्रान्तीय सूचि र अनुसूचि (३) साभा सूचिमा उल्लिखित विषयमा सीमित रहनेछ ।

(२) प्रान्तीय संसदले स्वायत्त क्षेत्र, संरक्षित क्षेत्र, तथा विशेष क्षेत्रहरू व्यवस्थित गरी अधिकार प्रत्यायोजन गर्नेछ ।

१२७. **प्रान्तीय जनप्रतिनिधिसभाको गठन :** (१) प्रान्तीय जनप्रतिनिधिसभामा कुल सदस्य संख्या बढीमा १०० जना रहने छ । जसमध्ये प्रत्यक्ष निर्वाचनबाट ५० प्रतिशत र समानुपातिकबाट ५० प्रतिशत हुनेछ । प्रान्तीय जनप्रतिनिधिसभाको निर्वाचन वालिग मताधिकारको आधारमा गोप्य मतदानद्वारा गरिनेछ ।

(२) प्रान्तीय जनप्रतिनिधिसभाको प्रत्येक निर्वाचनको निमित्त राजनीतिक दलले उम्मेदवारी दिँदा जातीय जनसंख्या र भौगोलिकताको आधारमा सो प्रान्तमा बसोबास गरेका मधेसी, दलित, आदिवासी जनजाति, मुस्लिम र अन्य अल्पसंख्यक समुदायबाट समानुपातिक प्रतिनिधित्व लागि बन्दसूचि तयार गराउनु पर्नेछ ।

(३) प्रान्तीय जनप्रतिनिधिसभाको निर्वाचन परिणाम आएपछि समानुपातिक तर्फ प्रत्येक दलले प्राप्त मत प्रतिशतको आधारमा सदस्य छनौट गर्दा ६० प्रतिशत सम्बन्धित प्रान्तीय आदिवासी जनजाति र ४० प्रतिशत अन्य प्रतिनिधित्व नपाएका अल्पसंख्यक, सीमान्तकृत, बहिस्कृत भएका समुदायबाट प्रतिनिधित्व गराइने छ । यसरी प्रतिनिधित्व गराउदा ५० प्रतिशत महिला प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गराउनुपर्नेछ ।

(४) यस संविधान बमोजिम अगावै विघटन भएमा बाहेक प्रान्तीय जनप्रतिनिधिसभाको कार्यकाल पाँच वर्षको हुनेछ । तर देशमा संकटकालीन स्थितिको घोषणा लागू भएको अवस्थामा एक वर्षमा नबढ्ने गरी ऐनद्वारा प्रान्तीय जनप्रतिनिधि सभाको कार्यकाल बढाउन सकिने छ । तर यसरी थप गरिएको प्रान्तीय जनप्रतिनिधि सभाको कार्यकाल संकटकालीन स्थितिको घोषणा खारेज भएको मितिले छ महिना पुगेपछि स्वतः समाप्त हुनेछ ।

(५) १६ वर्ष उमेर पूरा भएको प्रत्येक नेपाली नागरिकलाई कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम कुनै एक निर्वाचन क्षेत्रमा मतदान गर्ने अधिकार हुनेछ ।

(६) प्रान्तीय जनप्रतिनिधिसभाको सदस्यको लागि निर्वाचनमा मतदान गर्न अधिकार पाएका कुनै पनि व्यक्ति प्रचलित कानूनको अधीनमा रही आफ्नो निर्वाचन क्षेत्रबाट उम्मेदवार हुन पाउने छ ।

(७) प्रान्तीय जनप्रतिनिधिसभाको कार्यकाल बाँकी छँदै कुनै सदस्यको स्थान रिक्त भएमा सो रिक्त स्थानको पूर्ति उपनिर्वाचनद्वारा गरिनेछ ।

(९) यस धारामा लेखिएको कुराहरूको अधीनमा रही प्रान्तीय जनप्रतिनिधि सभाको निर्वाचन र सो सम्बन्धी कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम हुनेछ ।

१२८. प्रान्तीय जातीय सभाको गठन : (१) जातीय तथा लैङ्गिक जनसंख्याको आधारमा समानुपातिक प्रतिनिधित्व हुने गरी वालिग मताधिकार र बहुदलीय राजनीतिक प्रतिस्पर्धाको माध्यमबाट बढीमा ५१ जना को समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीबाट प्रान्तीय जातीय सभा गठन हुनेछ ।

(२) उपधारा (१)बमोजिम प्रान्तीय जातीय सभा (माथिल्लो सदन) गठन गर्दा स्वायत्त क्षेत्र, संरक्षित क्षेत्र, तथा विशेष क्षेत्र, दलित समुदाय, अल्पसंख्यक, यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसंख्यक, फरक क्षमता भएका व्यक्ति, साथै राज्यले पहिचान गरेका अन्य बहिस्कृत समुदायहरूबाट समेत समानुपातिक र समावेशी प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गरिनेछ ।

(३) प्रान्तीय जातीय सभाका सदस्यहरूको पदावधि छ वर्षको हुनेछ तर यो संविधान प्रारम्भ भएपछि पहिलो पटकलाई सदस्यहरूको पदावधि कायम गर्दा गोलाप्रथाद्वारा एक-तिहाईको दुईवर्ष, एक-तिहाईको चार वर्ष र बाँकी एक

तिहाईको छ वर्षको पदावधि कायम गरिनेछ ।

४) प्रान्तीय जातीय सभाको प्रथम बैठक बसेको दिनबाट सो सदनको पूर्ति हुन बाँकी समेत सम्पूर्ण सदस्यहरूको पदावधि प्रारम्भ भएको मानिनेछ ।

५) प्रान्तीय जातीय सभाको रिक्त हुन आउने स्थानको पूर्ति सो स्थान रिक्त गर्ने सदस्यको निर्वाचन जुन तरिकाले भएको हो सोही तरिकाले निर्वाचनद्वारा गरिनेछ ।

६) प्रान्तीय जातीय सभाको कुनै सदस्यको पदावधि बाँकी छँदै निजको स्थान रिक्त भएमा बाँकी पदावधिको लागि सो स्थानको पूर्ति उपधारा (५) बमोजिम निर्वाचनद्वारा गरिनेछ ।

१२९. प्रान्तीय संसदको सदस्यको लागि योग्यता : प्रान्तीय संसदको सदस्य हुनको लागि कुनै पनि व्यक्ति:

(क) सम्बन्धित प्रान्तको नागरिक हुनु पर्नेछ ।

(ख) उमेर २५ वर्ष नाघेको हुनु पर्ने छ ।

(ग) कुनै फौजदारी अभियोग लागि दण्ड सजाय नपाएको हुनु पर्ने छ ।

(घ) कुनै लाभको पद धारणा नगरेको ।

१३०. सदस्यको अयोग्यतासम्बन्धी प्रश्न : प्रान्तीय संसदको कुनै सदस्य धारा १२८ अनुसार आयोग्य छ वा हुन गएको छ भने प्रश्न उठेमा त्यसको निर्णय प्रान्तको मुख्य न्यायाधीश वा निजले तोकेको प्रान्तीय सर्वोच्च अदालतको अन्य न्यायाधीशले गर्ने छ । र यसरी प्रान्तीय सर्वोच्च अदालतबाट भएको अन्तिम आदेश वा निर्णय उपर संघीय सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन लाग्न सक्नेछ ।

१३१. स्थान रिक्तता : प्रान्तीय संसदको सदस्यको स्थान देहायको अवस्थामा रिक्त हुनेछ:-

(क) निजले लिखित राजिनामा दिएमा,

(ख) धारा १२८ बमोजिम निजको योग्यता नभएमा वा नरहेमा,

(ग) प्रान्तीय संसदको सम्बन्धित सदनको कार्यकाल समाप्त भएमा, वा

(घ) निजको मृत्यु भएमा,

(ङ) सम्बन्धित संसदको स्वीकृति नलिई लगातार तीसवटा बैठकमा अनुपस्थित रहेमा वा

(च) जुन दलको उम्मेदवार भई सदस्य निर्वाचित भएको हो सो दलले कानुनमा व्यवस्था भए बमोजिम निजले दल त्याग गरेको कुरा सूचित गरेमा ।

१३२. प्रान्तीय जनप्रतिनिधिसभाको सभामुख र उपसभामुखको व्यवस्था : (

१) प्रान्तीय जनप्रतिनिधिसभाको सदनले आफ्ना सदस्य मध्येबाट एकजना सभामुख

र एकजना उपसभामुखको निर्वाचन गर्नेछ। सभामुख तथा उपसभामुखको पद रिक्त भएमा प्रान्तीय जनप्रतिनिधिसभाको सदनले आफ्नो सदस्यहरू मध्येबाट निर्वाचन गरी रिक्त स्थानको पूर्ति गर्नेछ।

(२) प्रान्तीय जनप्रतिनिधिसभाको सभामुखको अनुपस्थितिमा उपसभामुखले प्रान्तीय जनप्रतिनिधिसभाको बैठकको अध्यक्षता गर्नेछ।

(३) प्रान्तीय जनप्रतिनिधिसभाको सभामुख र उपसभामुखको निर्वाचन नभएको वा दुवै पद रिक्त रहेको अवस्थामा प्रान्तीय जनप्रतिनिधिसभाको बैठकको अध्यक्षता उपस्थित सदस्यहरू मध्ये उमेरको हिसावले ज्येष्ठ सदस्यले गर्नेछ।

(४) प्रान्तीय जनप्रतिनिधिसभाको सभामुख वा उपसभामुखको पद देहायको अवस्थामा रिक्त हुनेछ:-

(क) निज प्रान्तीय जनप्रतिनिधिसभाको सदस्य नरहेमा,

(ख) निजले लिखित राजीनामा दिएमा,

(ग) निजले पद अनुकूल आचरण गरेको छैन भन्ने प्रस्ताव प्रान्तीय जनप्रतिनिधिसभाको तत्काल कायम रहेका सम्पूर्ण सदस्य संख्याको दुईतिहाई बहुमतबाट पारित भएमा।

(५) प्रान्तीय जनप्रतिनिधिसभाको सभामुखले पद अनुकूलको आचरण गरेको छैन भन्ने प्रस्ताव उपर छलफल हुने बैठकको अध्यक्षता उपसभामुखले गर्नेछ। तर प्रस्तावको छलफलमा सभामुखले भाग लिन र मतदान गर्न पाउनेछ।

१३३. प्रान्तीय जातीय सभाको अध्यक्ष र उपाध्यक्ष : (१) पहिलो पटक अधिवेशन प्रारम्भ भए पछि प्रान्तीय जातीय सभाले यथाशीघ्र आफ्ना सदस्यहरू मध्येबाट एक जना अध्यक्ष र एक जना उपाध्यक्षको निर्वाचन गर्नेछ। अध्यक्ष र उपाध्यक्षको निर्वाचनमा आदिवासी जनजाति मुश्लिम, दलित, मधेशी लगायत अन्य समुदायका व्यक्तिहरूको चक्रिय प्रणाली मार्फत प्रतिनिधित्व हुनेगरी पालैपालो अध्यक्ष र उपाध्यक्षको निर्वाचित गरिनेछ। अध्यक्ष वा उपाध्यक्ष मध्ये एक महिला हुनु पर्नेछ। अध्यक्ष वा उपाध्यक्षको पद रिक्त भएमा प्रान्तीय जातीय सभाले आफ्ना सदस्यहरूमध्ये बाट निर्वाचन गरी रिक्त स्थानको पूर्ति गर्नेछ।

(२) प्रान्तीय जातीय सभाको अध्यक्षको अनुपस्थितिमा उपाध्यक्षले प्रान्तीय जातीय सभाको अध्यक्षता गर्नेछ।

(३) प्रान्तीय जातीय सभाको अध्यक्ष र उपाध्यक्षको निर्वाचन नभएको वा दुवै पद रिक्त भएको अवस्थामा प्रान्तीय जातीय सभाको बैठकको अध्यक्षता उपस्थित सदस्यहरू मध्ये उमेरको हिसावले ज्येष्ठ सदस्यले गर्नेछ।

(४) प्रान्तीय जातीय सभाको अध्यक्ष वा उपाध्यक्षको पद देहायको अवस्थामा

रिक्त हुनेछ ।

- क) नीज प्रान्तीय जातीय सभाको सदस्य नरहेमा वा
 - ख) निजले आफ्नो पदबाट लिखित राजीनामा दिएमा वा
 - ग) निजले पद अनुकूल आचारण गरेको छैन भन्ने प्रस्ताव प्रान्तीय जातीय सभाको सम्पूर्ण सदस्य सख्यको दुई-तिहाई बहुमतबाट पारित भएमा ।
- (५) प्रान्तीय जातीय सभाको अध्यक्षले पदअनुकूल आचारण गरेको छैन भन्ने प्रस्तावउपर छलफल हुने बैठकको अध्यक्षता उपाध्यक्षले गर्नेछ । सो प्रस्तावको छलफलमा अध्यक्षले मत दिन र भाग लिन पाउनेछ ।

१३४. अधिवेशनको आवाहन र समापन तथा प्रान्तीय जनप्रतिनिधि सभाको

विघटन : (१) प्रान्त प्रमुखबाट प्रान्तीय जनप्रतिनिधि सभाको लागि निर्वाचन भएको एक महिना भित्र संसदको अधिवेशन आवाहन गरिनेछ । त्यसपछि यस संविधान बमोजिम प्रान्तप्रमुखबाट समय समयमा अन्य अधिवेशन आवाहन गरिनेछ । तर, एउटा अधिवेशनको समाप्ति र अर्को अधिवेशनको प्रारम्भका बीचको अवधि छ महिना भन्दा बढी हुने छैन ।

२) प्रान्तप्रमुखबाट प्रान्तीय संसदको दुवै वा कुनै सदनको अधिवेशनको अन्त्य गर्न सक्नेछ ।

३) प्रान्तप्रमुखबाट प्रान्तीय जनप्रतिनिधि सभाको अधिवेशन चालु नरहेको वा बैठक स्थगित भएको अवस्थामा अधिवेशन वा बैठक बोलाउन वाञ्छनीय छ भनी प्रान्तीय जनप्रतिनिधि सभाको सम्पूर्ण सदस्य संख्याको एक- चौथाइ सदस्यहरूले समावेदन गरेमा त्यस्तो अधिवेशन वा बैठक बस्ने मिति र समय तोकिनेछ र त्यसरी तोकिएको मिति र समयमा जनप्रतिनिधि सभाको अधिवेशन प्रारम्भ हुने वा बैठक बस्नेछ ।

४) प्रान्त प्रमुखबाट मुख्यमन्त्रीको सिफारिसमा प्रान्तीय जनप्रतिनिधि सभाको विघटन गर्न सक्नेछ । त्यसरी प्रान्तीय जनप्रतिनिधि सभा विघटन गरेपछि छ महिनाभित्र नयाँ प्रान्तीय जनप्रतिनिधि सभाका लागि निर्वाचन हुने मिति समेत तोक्नेछ ।

१३५. प्रान्तप्रमुखबाट सम्बोधन तथा सन्देश: (१) प्रान्तप्रमुखबाट संसदको कुनै वा दुवै सदनको संयुक्त बैठकलाई सम्बोधन गर्न र त्यसका निमित्त सदस्यहरूको उपस्थिति समावेश गर्न सक्नेछ ।

(२) प्रान्तप्रमुखबाट प्रान्तीय जनप्रतिनिधि सभाका लागि भएको निर्वाचनपछिको पहिलो अधिवेशन र प्रत्येक सालको पहिलो अधिवेशनको प्रारम्भ भएपछि प्रान्तीय संसदको दुवै सदनको संयुक्त बैठकलाई सम्बोधन गरिनेछ ।

(३)प्रान्तप्रमुखबाट प्रान्तीय संसदको दुबै वा कुनै सदनलाई सन्देश पठाउन सकिनेछ । त्यस्तो सन्देश प्राप्त गर्ने सदनले सो सन्देशमा उल्लिखित विषयमाथि यथाशीघ्र विचार गरी आफ्नो राय प्रान्तप्रमुखमा प्रस्तुत गर्नेछ ।

१३६. गणपूरक संख्या : यस संविधानमा अन्यथा लेखिएकोमा बाहेक प्रान्तीय संसदको कुनै पनि सदनको बैठकमा सो सदनको सम्पूर्ण सदस्य संख्याको एक-चौथाइ सदस्य उपस्थित नभए सम्म कुनै प्रश्न निर्णयका लागि प्रस्तुत हुनेछैन ।

१३७. बहसमा बन्देज : (१) नेपालको कुनै अदालत समक्ष विचाराधीन रहेको कुनै मुद्दा सम्बन्धी कुरामा संसदको कुनै सदनमा छलफल गर्न पाइने छैन ।

(२) कुनै न्यायधीशले आफ्नो कर्तव्य पालनको सिलसिलामा गरेको कुनै कार्य सम्बन्धमा प्रान्तीय संसदको कुनै सदनमा छलफल गर्न पाइने छैन तर महाभियोगको प्रस्तावमा छलफल गर्दा न्यायधीशको आचारणको सम्बन्धमा कुनै कुरा व्यक्त गर्न यस उपाधाराले बाधा पुऱ्याएको मानिने छैन ।

१३८. सदस्यको स्थान रिक्त रहेको अवस्थामा सदनको कार्य सञ्चालन : संसदको कुनै सदनको कुनै सदस्यको स्थान रिक्त छ भने पनि सदनले आफ्नो कार्य सञ्चालन गर्न सक्नेछ र संसदको कुनै सदनको कारवाहीमा भाग लिन नपाउने कुनै व्यक्तिले भाग लिएको कुरा पछि पत्ता लाग्यो भने पनि भैसकेको कार्य अमान्य हुने छैन ।

१३९. मतदान : यस संविधानमा अन्यथा व्यवस्था गरिएकोमा बाहेक संसदको कुनै सदनमा निर्णयको लागि प्रस्तुत गरिएको जुनसुकै प्रश्नको निर्णय उपस्थित भई मतदान गर्ने सदस्यहरूको बहुमतबाट हुनेछ । अध्यक्षता गर्ने व्यक्तिलाई सामान्यतया मत दिने अधिकार हुने छैन तर मत बराबर भएमा निजले आफ्नो निर्णायक मत दिनेछ ।

१४०. विश्वासको मत : (१) मुख्यमन्त्रीले आफ्नो कार्यकालभित्र कुनै बखत आफू माथि प्रान्तीय जनप्रतिनिधि सभाको विश्वास छ भन्ने कुरा स्पष्ट गर्न आवश्यक वा उपयुक्त ठानेमा विश्वासको मतको लागि जनप्रतिनिधि सभामा प्रस्ताव राख्न सक्नेछ ।

(२) प्रान्तीय जनप्रतिनिधि सभाको सम्पूर्ण सदस्य संख्याको एक-चौथाइ सदस्यले प्रधानमन्त्री उपर जनप्रतिनिधि सभाको विश्वास छैन भनी लिखित रूपमा अविश्वासको प्रस्ताव पेश गर्न सक्नेछन् तर एक अधिवेशनमा एक पटक भन्दा बढी अविश्वासको प्रस्ताव पेश गर्न सकिनेछैन ।

(३) यसरी अविश्वासको प्रस्ताव पेश गर्नेले वैकल्पिक सरकारको प्रस्ताव पनि बहुमतले पारित गराउनु पर्नेछ ।

(४) उपधारा १) २) र ३) बमोजिमको प्रस्तावको निर्णय जनप्रतिनिधि सभाको सम्पूर्ण सदस्य संख्याको बहुमतबाट हुनेछ ।

१४१. मन्त्रीले दुवै सदनको बैठकमा भाग लिन पाउने : मन्त्रीले संसदको कुनै पनि सदन वा त्यसको समितिमा उपस्थित हुन र कारवाही तथा छलफलमा भाग लिन पाउनेछ । तर, आफू सदस्य नभएको सदन वा त्यसको समितिमा मतदान गर्न पाउने छैन ।

१४२. अनाधिकार उपस्थित भएमा वा मतदान गरेमा सजाय : यस संविधान बमोजिम शपथ नलिई वा सदनको सदस्यताको निमित्त आवश्यक योग्यताको अभाव छ भन्ने थाहा पाउँदा पाउँदै पनि कुनै व्यक्ति सदस्यको हैसियतले संसदको कुनै सदनको बैठकमा उपस्थित भएमा वा निजले मतदान गरेमा नीजलाई सो सदनको अध्यक्षता गर्ने व्यक्तिको आदेशले त्यसरी उपस्थित भएको वा मतदान गरेको प्रत्येक दिनको पाँच हजार रुपैयाको दरले सजाय हुनेछ । सो सजाय सरकारी बाँकी सरह असुलउपर गरिने छ ।

१४३. विशेषाधिकार : (१) यस संविधानको अधीनमा रही प्रान्तीय संसदको दुवै सदनमा पूर्ण वाक् स्वतन्त्रता रहनेछ । र सदनमा व्यक्त गरेको कुनै कुरा वा दिएको कुनै मतलाई लिएर कुनै पनि सदस्यलाई पक्राउ गर्न, थुनामा राख्न वा निजउपर अदालतमा कुनै कारवाही चलाइने छैन ।

(२) यस संविधानको अधीनमा रही प्रान्तीय संसदको प्रत्येक सदनलाई आफ्नो आन्तरिक काम कारवाही नियमित गर्ने पूर्ण अधिकार रहनेछ । र, सदनको कुनै कारवाही नियमित वा अनियमित के छ भनी निर्णय गर्ने अधिकार सम्बन्धित सदनलाई मात्र हुनेछ । यस सम्बन्धमा कुनै अदालतमा प्रश्न उठाइने छैन ।

(३) यस संविधानको अधीनमा रही प्रान्तीय संसदको कुनै सदनको कुनै पनि कारवाहीलाई त्यसको असल नियत बारे शंका उठाई कुनै टीका-टिप्पणी गरिने छैन र कुनै सदस्यले बोलेको कुनै कुराको सम्बन्धमा जानी-जानी गलत वा भ्रामक अर्थ लगाई कुनै प्रकारको प्रकाशन गरिने छैन ।

(४) यस संविधानको अधीनमा रही उपधारा १) र ३) को व्यवस्था सदनको बैठकमा भाग लिन पाउने सदस्य बाहेकका अन्य व्यक्तिका हकमा पनि लागू हुनेछ ।

(५) यस संविधानको अधीनमा रही प्रान्तीय प्रान्तीय संसदको कुनै सदनले दिएको अधिकार अन्तर्गत कुनै लिखित, प्रतिवेदन, मतदान वा कारवाही प्रकाशित गरेका

विषयलाई लिएर कुनै ब्यक्ति उपर अदालतमा कारवाही चल्ने छैन ।

स्पष्टीकरण : यो उपधारा र उपधारा १),२), ३) र ४) को प्रयोजनको लागि “सदन ” भन्नाले सदनको समितिलाई समेत सम्भन्नु पर्छ र सो शब्दले प्रान्तीय प्रान्तीय संसदको संयुक्त बैठक वा संयुक्त समितिको बैठकलाई समेत जनाउँछ ।

(६) प्रान्तीय संसदको कुनै पनि सदस्यलाई अधिवेशन बोलाइएको सूचना जारी भएपछि अधिवेशन चलुञ्जेलसम्मको अवधिभर पक्राउ गरिने छैन ।

तर, कुनै फौजदारी अभियोगमा कुनै सदस्यलाई कानून अनुसार पक्राउ गर्न यस उपधारले बाधा पुऱ्याएको मानिने छैन । त्यसरी कुनै सदस्य पक्राउ गरिएमा पक्राउ गर्ने अधिकारीले त्यसको सूचना सम्बन्धित सदनको अध्यक्षता गर्ने ब्यक्तिलाई तुरुन्त दिनु पर्नेछ ।

(७) प्रान्तीय संसदको कुनै सदनको विशेषाधिकारको हननलाई प्रान्तीय संसदको अवहेलना मानिनेछ र कुनै विशेषाधिकारको हनन भएको छ वा छैन भन्ने निर्णय गर्ने अधिकार सम्बन्धित सदनलाई मात्र हुनेछ ।

(८) कसैले प्रान्तीय संसदको कुनै सदनको अवहेलना गरेमा सम्बन्धित सदनको अध्यक्षता गर्ने ब्यक्तिले सदनको निर्णयबाट सो ब्यक्तिलाई सचेत गराउन, नसिहत दिन वा तीन महिनामा नबढ्ने गरी सो सदनको अधिवेशन चलुञ्जेलसम्म कैद गर्न वा पाँच हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना गर्न सक्नेछ । त्यस्तो जरिवाना सरकारी बाँकी सरह असुल उपर गरिनेछ ।

तर सदनलाई सन्तोष हुने गरी अभियुक्तले क्षमा याचना गरेमा सदनले क्षमा प्रदान गर्न वा तोकिसकेको सजायलाई माफी गर्न वा घटाउन सक्नेछ ।

९) यस संविधानमा उल्लेख गरिएदेखि बाहेक विशेषाधिकार सम्बन्धी अन्य कुराहरू कानूनद्वारा निर्धारित गरिए बमोजिम हुनेछन् ।

१४४. कार्य सञ्चालन विधि : (१) यस संविधानको अधीनमा रही प्रान्तीय संसदको प्रत्येक सदनले आफ्नो कार्य सञ्चालन गर्न, बैठकको सुव्यवस्था कायम राख्न र समितिहरूको गठन, काम, कारवाही र कुनै सदन वा समितिको अन्य कुरा नियमित गर्नको लागि नियमावली बनाउनेछ । त्यस्तो नियमावली प्रान्तप्रमुखबाट स्वीकृत भएपछि लागू हुनेछ ।

(२) प्रान्तप्रमुखबाट प्रान्तीय संसदको संयुक्त बैठकको कार्य सञ्चालन र प्रान्तीय संसदको संयुक्त समितिको गठन र काम कारवाही प्रान्तीय जनप्रतिनिधि सभाको सभामुख र प्रान्तीय जातीय सभाको अध्यक्षको सिफारिसमा बनाइएको नियमावली बमोजिम हुनेछ ।

(३) उपधारा १) र २) बमोजिमको नियमावली नबनेसम्म सो उपधारमा उल्लेख गरिएका कुराहरू प्रान्तप्रमुखबाट बनाएको नियमावली बमोजिम हुनेछन् ।

१४५. **समिति** : प्रान्तीय जनप्रतिनिधि सभाले अर्थ, सार्वजनिक लेखा, मानव अधिकार परराष्ट्र सम्बन्ध, प्राकृतिक स्रोत र साधन, वातावरण संरक्षण, जनसंख्या र आवश्यकतानुसार अन्य विषयका समितिहरूको गठन र व्यवस्था नियमावली द्वारा गर्न सक्नेछ ।

१४६. **संयुक्त समिति** : (१) दुई सदनकाबीचको कार्य प्रणालीलाई व्यवस्थित गर्न, कुनै विधेयकमा रहेका मतभिन्नता अन्त्य गर्न वा अन्य कुनै खास कार्यका लागि दुवै सदनको संयुक्त समिति गठन गरियोस् भनी कुनै सदनले प्रस्ताव पारित गरेमा संयुक्त समितिको गठन गरिनेछ ।

(२) संयुक्त समितिमा प्रान्तीय जनप्रतिनिधि सभाको सदस्य दुईजना र प्रान्तीय जातीय सभाको सदस्य एकजनाका अनुपातमा बढीमा पन्ध्रजना सदस्यहरू रहने छन् ।

१४७. **प्रान्तीय संसदको सचिवालय** : (१) प्रान्तप्रमुखबाट प्रान्तीय जनप्रतिनिधि सभाको सचिवलाई सो सभाको सभामुखको र प्रान्तीय सभाको सचिवलाई सो सभाको अध्यक्षको सिफारिशमा र प्रान्तीय संसदको महासचिवलाई सभामुख र अध्यक्ष दुवैसंग परामर्श गरी नियुक्त गरिनेछ ।

(२) संसदको काम कारवाही सञ्चालन गर्न आवश्यक सचिवालयको स्थापना र सो सम्बन्धी अन्य कुरा कानूनले निर्धारण गरे बमोजिम हुनेछ ।

१४८. **पारिश्रमिक** : प्रान्तीय जनप्रतिनिधि सभाको सभामुख र उप-सभामुख, प्रान्तीय जातीय सभाको अध्यक्ष र उपाध्यक्ष तथा प्रान्तीय संसदका सदस्यहरूको पारिश्रमिक र सुविधा कानूनद्वारा निर्धारित हुनेछ र त्यसरी निर्धारित नभएसम्म प्रान्त प्रमुखबाट तोकिए बमोजिम हुनेछ ।

भाग १२

प्रान्तीय व्यवस्थापन कार्यविधि

१४९. **विधेयक प्रस्तुत गर्ने विधि** : (१) प्रान्तीय संसदको कुनै पनि सदनमा विधेयक प्रस्तुत गर्न सकिनेछ ।

तर अर्थ विधेयक प्रान्तीय जनप्रतिनिधि सभामा मात्र प्रस्तुत गरिनेछ ।

- (२) अर्थ विधेयक तथा प्रहरी सम्बन्धी विधेयक सरकारी विधेयकको रूपमा मात्र प्रस्तुत गरिनेछ, प्रान्तप्रमुखको स्वीकृति लिएर मात्र त्यस्तो विधेयकमा संशोधन पेश गर्न सकिनेछ । त्यस्तो स्वीकृति सदनको अध्यक्षता गर्ने व्यक्ति मार्फत प्राप्त हुनेछ ।
- (३) 'अर्थ विधेयक' भन्नाले देहायमा उल्लिखित सबै वा कुनै विषयसित सम्बन्ध राख्ने विधेयकलाई जनाउँछ ।
- (क) प्रान्तीय कर लगाउने, उठाउने, खारेज गर्ने, छुट दिने, परिवर्तन वा कर प्रणालीलाई व्यवस्थित गर्ने विषय ।
- (ख) प्रान्तीय सञ्चित कोष वा अन्य कुनै प्रान्तीय सरकारी कोषको संरक्षण गर्ने, त्यस्तो कोषमा रकम जम्मा गर्ने वा त्यस्तो कोषकाट कुनै रकम विनियोजन वा खर्च गर्न खोजिएको रकम घटाउने, बढाउने वा खारेज गर्ने विषय ।
- (ग) प्रान्तीय सरकारले ऋण प्राप्त गर्ने वा जमानत दिने विषय व्यवस्थित गर्ने वा प्रान्तीय सरकारले लिएको वा लिने आर्थिक दायित्व सम्बन्धी कानून संशोधन गर्ने विषय ।
- (घ) प्रान्तीय सरकारी कोषमा प्राप्त हुने सबै प्रकारको राजस्व, ऋण असुलीबाट प्राप्त रकम र अनुदानको रकम जिम्मा राख्ने, लगानी गर्ने वा प्रान्तीय सरकारको लेखाको लेखा परीक्षण गर्ने विषय । वा
- (ङ) उपर्युक्त विषयहरूसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध भएका प्रासंगिक विषयहरू ।
- (४) कुनै विधेयक अर्च विधेयक हो होइन भन्ने प्रश्न उठेमा सभामुखको निर्णय अन्तिम हुनेछ ।

१५०. विधेयक पारित गर्ने विधि : (१) प्रान्तीय संसदको एउटा सदनले पारित गरेको विधेयक यथाशीघ्र अर्को सदनमा पठाइनेछ, र सो सदनले पारित गरेपछि, स्वीकृतिको लागि प्रान्तप्रमुख समक्ष पेश गरिनेछ ।

- (२) प्रान्तीय जनप्रतिनिधिसभाले पारित गरेको अर्थ विधेयक प्रान्तीय जातीय सभामा पठाइनेछ । प्रान्तीय जातीय सभाले सो विधेयकमा छलफल गरी विधेयक प्राप्त गरेको पन्ध्र दिन भित्र कुनै सुझाव भए सुझाव सहित प्रान्तीय जनप्रतिनिधिसभामा फिर्ता पठाउनु पर्छ ।
- (३) उपधारा (२) बमोजिम सुझाव सहित फिर्ता आएको विधेयकमा प्रान्तीय जनप्रतिनिधि सभाले छलफल गरी उचित देखेको सुझाव समावेश गरी स्वीकृतिको लागि प्रान्तप्रमुख समक्ष पेश गर्ने छ ।
- (४) उपधारा (२) बमोजिम अर्थ विधेयक प्राप्त गरेको पन्ध्र दिनसम्ममा प्रान्तीय

जातीय सभाले सो विधेयक फिर्ता गरेन भने पनि प्रान्तीय जनप्रतिनिधिसभाले स्वीकृतिको लागि प्रान्तप्रमुख समक्ष पेश गर्न सक्नेछ ।

(५) प्रान्तीय जनप्रतिनिधिसभाले पारित गरी प्रान्तीय जातीय सभामा पठाएको अर्थ विधेयकवाहेक अन्य विधेयक प्रान्तीय जातीय सभाले आफूसमक्ष प्राप्त भएको दुई महिनाभित्र पारित गरी वा सुझाव सहित फिर्ता पठाउनु पर्नेछ । उक्त समयावधिभित्र प्रान्तीय जातीय सभाले सो विधेयक फिर्ता गरेन भने पनि प्रान्तीय जनप्रतिनिधिसभाले तत्काल कायम रहेको सदस्य संख्याको पच्चास प्रतिशतभन्दा बढी सदस्यहरूको निर्णयबाट सो विधेयक स्वीकृतिको लागि प्रान्तप्रमुख समक्ष पेश गर्न सक्नेछ ।

(६) कुनै सदनले पारित गरेको विधेयक अर्को सदनले अस्वीकृत गरेमा वा संशोधनसहित पारित गरेमा सो विधेयक उत्पत्ति भएको सदनमा फिर्ता पठाउनु पर्छ ।

(७) उपधारा (६) अनुसार प्रान्तीय सभाबाट अस्वीकृत भई वा संशोधन सहित प्रान्तीय जनप्रतिनिधि सभामा फिर्ता आएको विधेयकउपर विचार गरी प्रान्तीय जनप्रतिनिधि सभाको तत्काल कायम रहेको सदस्य संख्याको पच्चास प्रतिशतभन्दा बढी सदस्यहरूले प्रस्तुत रूपमा वा संशोधन सहित पुनः पारित गरेमा सो विधेयक स्वीकृतिको लागि प्रान्तप्रमुख समक्ष पेश गरिनेछ ।

(८) उपधारा (६) अनुसार प्रान्तीय जनप्रतिनिधिसभाबाट संशोधन सहित प्रान्तीय जातीय सभामा फिर्ता आएको विधेयक प्रान्तीय सभाले पनि सो संशोधन सहित पारित गरेमा स्वीकृतिको लागि प्रान्तप्रमुख समक्ष पेश गरिनेछ ।

(९) देहायको विधेयक दुवै सदनको संयुक्त बैठकमा प्रस्तुत गरिनेछ । संयुक्त बैठकले विधेयकलाई प्रस्तुत रूपमा वा संशोधन सहित पारित गरेमा विधेयक उत्पत्ति भएको सदनले स्वीकृतिका लागि प्रान्तप्रमुख समक्ष पेश गर्नेछ ।

(क) प्रान्तीय जातीय सभाले पारित गरेको तर प्रान्तीय जनप्रतिनिधिसभाले अस्वीकार गरेको; वा

(ख) प्रान्तीय जनप्रतिनिधिसभाले संशोधन सहित प्रान्तीय जातीय सभामा फिर्ता पठाएको, तर प्रान्तीय जातीय सभाले सो संशोधनमा सहमत हुन नसकेको ।

(१०) कुनै विधेयक विचाराधीन रहेको अवस्थामा सदनको अधिवेशनको अन्त भए पनि सो विधेयकमाथि आगामी अधिवेशनमा कार्यवाही हुन सक्नेछ ।

तर, कुनै विधेयक जनप्रतिनिधि सभामा प्रस्तुत भई विचाराधीन रहेको वा सो सदनले पारित गरी प्रान्तीय जातीय सभामा पठाएको तर सो सदनमा विचाराधीन रहेको अवस्थामा प्रान्तीय जनप्रतिनिधि सभा विघटन भएमा वा सो सदनको कार्यकाल समाप्त भएमा त्यस्तो विधेयक निष्क्रिय भएको मानिनेछ ।

१५१. विधेयक फिर्ता लिने : विधेयक प्रस्तुतकर्ता सदस्यले सदनको स्वीकृति लिई

विधेयक फिर्ता लिन सक्नेछ ।

१५२. विधेयकमा स्वीकृति : (१) प्रान्तप्रमुखको स्वीकृतिको लागि धारा १४९ बमोजिम पेश गरिने विधेयक उत्पत्ति भएको सदनको सभामुख वा अध्यक्षले आफ्नो हस्ताक्षरले प्रमाणित गरी पेश गर्नु पर्छ ।

तर अर्थ विधेयकका हकमा अर्थ विधेयक हो भनी सभामुखले प्रमाणित गर्नु पर्नेछ ।

(२) यस धारा बमोजिम स्वीकृतिको लागि प्रान्तप्रमुख समक्ष पेश भएको विधेयकमा स्वीकृति प्राप्त भएपछि त्यसको सूचना यथासम्भव चाँडो दुवै सदनलाई दिइनेछ ।

(३) अर्थ विधेयकवाहेक अन्य विधेयकको सम्बन्धमा पुनः विचारविमर्श हुनु आवश्यक छ भन्ने प्रान्तप्रमुखलाई लागेमा निजबाट विधेयक पेश भएको एक महिनाभित्र सन्देश सहित विधेयक उत्पत्ति भएको सदनमा फिर्ता पठाउन सकिनेछ ।

(४) प्रान्तप्रमुखबाट कुनै विधेयक सन्देश सहित फिर्ता भएकोमा विधेयकमाथि दुवै सदनको सयुक्त बैठकमा पुनर्विचार पछि सो विधेयक प्रस्तुत रूपमा वा संशोधन सहित पारित भई पुनः पेश भएमा त्यसरी पेश भएको तीस दिन भित्र प्रान्तप्रमुखबाट स्वीकृति प्रदान गरिनेछ ।

(५) प्रान्तप्रमुखबाट यो धारा बमोजिम कुनै विधेयकमा स्वीकृति दिएपछि सो विधेयक ऐन बन्नेछ र विधेयकमा लोकमोहर लागेपछि त्यस्तो स्वीकृति भएको मानिनेछ ।

१५३. अध्यादेश : (१) प्रान्तीय संसदको दुवैसदनको अधिवेशन चलिरहेको अवस्थामा बाहेक अन्य अवस्थामा तत्काल केही गर्न आवश्यक परेको छ भन्ने कुरामा प्रान्तप्रमुख सन्तुष्ट भएमा यस संविधानमा लेखिएका कुराहरूको प्रतिकूल नहुने गरी प्रान्तप्रमुखबाट आवश्यक ठानेको अध्यादेश जारी गर्न सक्ने छ ।

(२) उपधारा (१) अनुसार जारी भएको अध्यादेश ऐन सरह मान्य हुनेछ । तर यस्तो प्रत्येक अध्यादेश

(क) जारी भएपछि बसेको प्रान्तीय संसदको दुवै सदनमा पेश गरिनेछ र दुवै सदनले स्वीकार नगरेमा स्वतः निष्क्रिय हुनेछ ।

(ख) प्रान्तप्रमुखबाट जुनसुकै बखत खारेज हुन सक्नेछ र

(ग) खण्ड (क) र (ख) बमोजिम निष्क्रिय वा खारेज नभएमा जारी भएको छ महिनापछि वा दुवै सदनको बैठक बसेको साठी दिनपछि स्वतः निष्क्रिय हुनेछ ।

स्पष्टीकरण : प्रान्तीय संसदका सदनहरूको बैठक अधिपछि गरी बसेमा यस

उपधाराको प्रयोजनको लागि बैठक बसेको गणना गर्दा जुन सदनको बैठक पछि बसेको छ सो मितिबाट गरिनेछ ।

भाग १३ प्रान्तीय आर्थिक कार्य प्रणाली

१५४. कानून बमोजिमवाहेक कर लगाउन वा ऋण लिन नपाइने : (१) कानून बमोजिमवाहेक प्रान्तमा कुनै कर लगाइने र उठाइने छैन ।
(२) कानून बमोजिम वाहेक प्रान्तीय सरकारद्वारा कुनै ऋण लिइने र जमानत दिइने छैन ।
१५५. प्रान्तीय सञ्चित कोष : गुठी रकम वाहेक प्रान्तीय सरकारलाई प्राप्त हुने सबै प्रकारका राजस्व, राजस्वको धितोमा लिइएका सबै कर्जाहरू र ऐनको अधिकार अन्तर्गत दिइएको जनुसुकै ऋण असुल हुँदा प्राप्त भएको सबै धन ऐनद्वारा अर्को कुनै व्यवस्था नगरिएमा एक प्रान्तीय सरकारी कोषमा आम्दानी बाँधिनेछ जसलाई प्रान्तीय सञ्चित कोष भनिनेछ ।
१५६. प्रान्तीय सञ्चित कोष वा प्रान्तीय सरकारी कोषबाट व्यय : (१) देहायका रकम वाहेक प्रान्तीय सञ्चित कोष वा अन्य कुनै प्रान्तीय सरकारी कोषबाट कुनै रकम भिक्न सकिने छैन ।
(क) प्रान्तीय सञ्चित कोषमाथि व्ययभार भएको रकम
(ख) विनियोजन गर्ने ऐनद्वारा खर्च हुने रकम
(ग) विनियोजन विधेय संसदको वार्षिक स्वीकृति आवश्यक पर्ने छैन ।
(२) प्रान्तप्रमुखको खर्च सम्बन्धी ऐनद्वारा व्यवस्था गरिएको रकम ।
(३) नेपालको प्रधान न्यायाधीश तथा प्रान्तीय सर्वोच्च अदालतका अन्य न्यायाधीशहरूलाई दिइने पारिश्रमिक, सुविधा र निवृत्तिभरणको रकम ।
(४) निम्नलिखित पदाधिकारीलाई दिइने पारिश्रमिक र सुविधाका रकमहरू ।
(क) प्रान्तीय जनप्रतिनिधि सभाका सभामुख र उप-सभामुख
(ख) प्रान्तीय जातीय सभाका अध्यक्ष र उपाध्यक्ष
(ग) प्रान्तीय अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगका प्रमुख आयुक्त र अन्य आयुक्तहरू
(घ) प्रान्तीय महालेखा परीक्षक
(ङ) प्रान्तीय लोकसेवा आयोगका अध्यक्ष र सदस्यहरू र

(५) प्रान्तीय सर्वोच्च अदालत, प्रान्तीय अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान अयोग, प्रान्तीय महालेखा परीक्षकको विभाग र प्रान्तीय लोकसेवा आयोग सम्बन्धी प्रशासनिक व्ययहरू ।

(६) प्रान्तीय सरकारको दायित्वको ऋण सम्बन्धी व्ययभार ।

(७) प्रान्तीय सरकारका विरुद्ध अदालतबाट भएको फैसला वा आज्ञापित अनुसार तिर्नु पर्ने रकम र

(८) कानुनले प्रान्तीय सञ्चित कोषमाथि व्ययभार हुने भनी निधो गरेको रकम ।

१५८. राजस्व र व्ययको अनुमान : (१) प्रान्तप्रमुखबाट प्रत्येक आर्थिक वर्षको सम्बन्धमा सदनहरूको संयुक्त बैठक समक्ष देहायका कुराहरू समेत खुलाई वार्षिक अनुमान पेश गर्न लगाउनेछ ।

(क) राजस्वको अनुमान

(ख) प्रान्तीय सञ्चित कोषमाथि व्ययभार हुने आवश्यक रकमहरू र

(ग) विनियोजन ऐनद्वारा व्यय हुने आवश्यक रकमहरू ।

(२) उपधारा (१) अनुसार वार्षिक अनुमान पेश गर्दा गत आर्थिक वर्षमा प्रत्येक मन्त्रालयलाई छुट्याइएको खर्चको रकम र सो खर्च अनुसारको लक्ष्य हासिल भयो भएन त्यसको विवरण पनि साथै पेश गर्नु पर्नेछ ।

१५९. विनियोजन ऐन : विनियोजन ऐन अनुसार व्यय हुने आवश्यक रकम शीर्षकहरूमा निर्दिष्ट गरी विनियोजन विधेयकमा राखिनेछन् ।

१६०. पूरक अनुमान : (१) कुनै आर्थिक वर्षमा देहायको अवस्था पर्न आएमा प्रान्तप्रमुखबाट प्रान्तीय जनप्रतिनिधिसभा समक्ष पूरक अनुमान पेश गर्न लगाउने छ ।

(क) चालू आर्थिक वर्षका निमित्त विनियोजन ऐनद्वारा कुनै सेवाको लागि खर्च गर्न अधिकार दिइएको रकम अपर्याप्त भएमा वा त्यस वर्षको निमित्त विनियोजन ऐनले अधिकार नदिएको नयाँ सेवामा खर्च गर्न जरुरत परेमा: वा

(ख) त्यस आर्थिक वर्षमा कुनै विनियोजन ऐनद्वारा अधिकृत भएको रकमभन्दा बढी खर्च हुन गएमा ।

(२) पूरक अनुमानमा राखिएको रकम शीर्षकहरूमा निर्दिष्ट गरी पूरक विनियोजन विधेयकमा राखिनेछ ।

१६१. पेशकी खर्च : (१) यस भागका जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि विनियोजन विधेयक विचाराधीन रहेको अवस्थामा आर्थिक वर्षका लागि अनुमान गरिएको व्ययको कुनै अंश अगावै पेस्कीका रूपमा ऐनद्वारा खर्च गर्न सकिनेछ ।

(२) धारा १५८ मा गरिएको व्यवस्था अनुसार राजस्व र व्ययको अनुमान पेश

नगरिएसम्म पेस्की खर्च विधेयक प्रस्तुत गरिने छैन र पेस्कीको रकम आर्थिक वर्षको व्यय अनुमानको तृतीयांशभन्दा बढी हुने छैन ।

(३) पेस्की खर्च ऐन अनुसार खर्च भएको रकम विनियोजन विधेयकमा समावेश गरिनेछ ।

१६२. उधारो खर्च : यस भागमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि प्राकृतिक कारण वा वाह्य आक्रमणको आशङ्का वा आन्तरिक विघ्न वा अन्य कारणले गर्दा स्थानीय वा राष्ट्रव्यापी सङ्कटको अवस्था भएमा धारा १५८ अन्तर्गत चाहिने विवरण खुलाउन अव्यावहारिक वा राज्यको सुरक्षा वा हितका दृष्टिले अवाञ्छनीय देखिएमा प्रान्तप्रमुखबाट व्ययको विवरण मात्र भएको उधारो खर्च विधेयक प्रान्तीय जनप्रतिनिधि सभासमक्ष पेश गर्न लगाउनेछ ।

१६३. आकस्मिक कोष : ऐनद्वारा प्रान्तीय आकस्मिक कोषका नामले एउटा कोष स्थापना गर्न सकिनेछ र उक्त कोषमा समय समयमा ऐनद्वारा निर्धारण भए अनुसारको रकम जम्मा गरिनेछ । सो कोष प्रान्तीय सरकारको नियन्त्रणमा रहनेछ । प्रान्तीय सरकारले सो कोषबाट आकस्मिक कार्यको लागि खर्च गर्न सक्नेछ । त्यस्तो खर्चको रकम ऐनद्वारा यथाशीघ्र शोधभर्ना गरिनेछ ।

१६४. आर्थिक कार्यविधि सम्बन्धी ऐन : ऐनद्वारा विनियोजित एक शीर्षकबाट अर्को शीर्षकमा रकम सार्ने कुरा र अरु आर्थिक कार्यविधि सम्बन्धी कुरा ऐनद्वारा व्यवस्थित हुनेछ ।

भाग १४ प्रान्तीय न्यायपालिका

१६५. प्रान्तीय न्याय सम्बन्धी अधिकार : (१) प्रान्तीय न्याय सम्बन्धी अधिकार यो संविधान र प्रान्तको कानून तथा न्यायका मान्य सिद्धान्त अनुसार प्रान्तीय अदालत तथा न्यायिक निकायहरूबाट प्रयोग गरिनेछ ।

(२) प्रान्तको न्यायपालिकाले स्वतन्त्र न्यायपालिका सम्बन्धी अवधारणा, मूल्यमान्यतालाई अनुसरण गरी संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको भावनालाई आत्मसात गर्दै यस संविधान र सो संविधान बमोजिमको कानूनप्रति प्रतिवद्ध रहनेछ ।

१६६. प्रान्तीय अदालतहरू : (१) प्रान्तमा देहाय बमोजिमका अदालतहरू रहनेछन् :-

- (क) प्रान्तीय सर्वोच्च अदालत,
- (ख) पुनरावेदन अदालत
- (ग) स्थानीय अदालत/स्वायत्त क्षेत्र अदालत
- (घ) सामुदायिक अदालत, नगर/गाउँ न्यायालय

(२) उपधारा (१) मा लेखिएदेखि बाहेक खास किसिम र प्रकृतिका मुद्दाको कारवाही र किनारा गर्न प्रान्तको कानूनद्वारा अन्य न्यायिक निकाय वा न्यायाधिकरणको स्थापना र गठन गर्न सकिनेछ ।

तर कुनै खास मुद्दाको लागि प्रान्तको न्यायिक निकाय वा न्यायाधिकरणको गठन गरिने छैन ।

१६७. प्रान्तीय सर्वोच्च अदालत : (१) प्रान्तीय न्यायपालिकाको सबैभन्दा माथिल्लो तह प्रान्तको सर्वोच्च अदालत हुनेछ ।

(२) प्रान्तको सबै अदालत र न्यायिक निकायहरू प्रान्तिय सर्वोच्च अदालतका मातहतमा हुनेछन् । प्रान्तिय सर्वोच्च अदालतले आफ्नो मातहतका अदालत र न्यायिक निकायहरूको निरीक्षण एवं सुपरीवेक्षण गर्न र आवश्यक निर्देशन दिन सक्नेछ ।

(३) प्रान्तको सर्वोच्च अदालत अभिलेख अदालत हुनेछ । यसले आफ्नो र आफ्ना मातहतका अदालत वा न्यायिक निकायहरूको अवहेलनामा कारवाही चलाई प्रान्तको कानून बमोजिम सजाय गर्न सक्नेछ ।

(४) प्रान्तको ऐन कानूनको व्याख्या गर्ने अन्तिम अधिकार प्रान्तको सर्वोच्च अदालतमा निहित रहनेछ ।

(५) प्रान्तको प्रधानन्यायाधीशका अतिरिक्त प्रान्तीय सर्वोच्च अदालतमा कम्तिमा दुई जना महिलासहित बढीमा छ जनासम्म अन्य न्यायाधीशहरू रहनेछन् । कुनै समयमा प्रान्तको सर्वोच्च अदालतमा मुद्दाको संख्या बढ्न गई न्यायाधीशहरूको संख्या अपर्याप्त हुन गएमा कुनै निश्चित अवधिका लागि अस्थायी न्यायाधीश नियुक्त गर्न सकिनेछ ।

१६८. प्रान्तको सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीशहरूको नियुक्ति र योग्यता :
प्रान्तीय सर्वोच्च अदालत : (१) प्रान्त प्रमुखले प्रान्तीय संवैधानिक परिषद्को सिफारिसमा प्रान्तीय जनप्रतिनिधि सभाबाट सुनुवाई पश्चात प्रान्तीय प्रधान न्यायाधीशर प्रान्तीय न्यायपरिषद्को सिफारिसमा प्रान्तीय सर्वोच्च अदालतका

अन्य न्यायाधीशहरूको नियुक्ति गर्नेछ ।

(२) प्रान्तको पुनरावेदन अदालतको न्यायाधीश वा सो सरहको न्यायपालिका वा न्याय सेवाको कुनै राजपत्रांकित दोश्रो श्रेणी वा सो भन्दा माथिल्लो पदमा कम्तीमा बाह्र वर्ष काम गरेको वा कानूनमा स्नातक अधिवक्ता वा वरिष्ठ अधिवक्ताको हैसियतमा कम्तीमा दश वर्ष वकालत गरेको वा कम्तीमा दश वर्षसम्म न्याय वा कानूनको क्षेत्रमा काम गरी विशिष्ट कानूनविदका रूपमा ख्याति प्राप्त गरेको व्यक्ति मात्र प्रान्तीय सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीशको पदमा नियुक्तिका लागि योग्य मानिनेछ ।

तर आदिवासी जनजाति, मुस्लिम, दलित, मधेसी, महिला समुदायको हकमा ८ वर्षसम्म न्याय वा कानून क्षेत्रमा काम गरेको अनुभव प्राप्त गरेको व्यक्ति योग्य हुनेछ ।

(३) प्रान्तको प्रधान न्यायाधीशको पद रिक्त भएमा वा अरु कुनै कारणले अदालतमा उपस्थित नहुने अवस्था परेमा प्रान्तीय सर्वोच्च अदालतको वरिष्ठतम न्यायाधीशले कायम मुकायम न्यायाधीश भई काम गर्नेछ ।

(४) प्रान्तको प्रधान न्यायाधीश र प्रान्तीय सर्वोच्च अदालतका अन्य न्यायाधीशहरू सत्तरी वर्षको उमेरसम्म आफ्नो पदमा वहाल रहनेछन् ।

१६९. प्रधान न्यायाधीश तथा न्यायाधीशहरूको सेवाका शर्त तथा सुविधा :

(१) प्रान्तिय सर्वोच्च अदालतको प्रधान न्यायाधीश तथा कम्तीमा पाँच वर्ष प्रान्तीय सर्वोच्च अदालतमा स्थायी सेवा गरेको न्यायाधीशले अवकाश प्राप्त गर्दा प्रान्तीय कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिम सुविधा र निवृत्तिभरण पाउनेछन् ।

(२) प्रान्तीय ऐन कानूनमा व्यवस्था गरिएकोमा बाहेक प्रान्तीय सर्वोच्च अदालतको प्रधान न्यायाधीश तथा न्यायाधीशको पारिश्रमिक, विदा, भत्ता, निवृत्तिभरण र सेवाका अन्य शर्तहरू प्रान्तीय कानूनद्वारा व्यवस्थित हुनेछन् ।

(३) उपधारा (१) र (२) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि महाभियोगद्वारा पदमुक्त भएका प्रान्तको सर्वोच्च अदालतको प्रधान न्यायाधीश तथा न्यायाधीशले उपदान वा निवृत्तिभरण पाउने छैन ।

(४) प्रान्तको सर्वोच्च अदालतको प्रधान न्यायाधीश वा न्यायाधीशलार्ई मर्का पर्ने गरी निजको पारिश्रमिक, सुविधा वा सेवाका अन्य शर्त तोकिने छैन ।

१७०. प्रान्तीय प्रधान न्यायाधीश तथा प्रान्तीय सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीश

पद मुक्त हुने : (१) देहायको अवस्थामा प्रान्तको प्रधान न्यायाधीश वा प्रान्तीय सर्वोच्च अदालतको अन्य कुनै न्यायाधीश आफ्नो पदबाट मुक्त भएको मानिनेछ:-

- (क) प्रान्तीय प्रधान न्यायाधीशले प्रान्त प्रमुख समक्ष र अन्य न्यायाधीशले प्रधान न्यायाधीश समक्ष लिखित राजीनामा दिएमा,
- (ख) निजको सत्तरी वर्षको उमेर पूरा भएमा,
- (ग) प्रान्तीय जनप्रतिनिधि सभाबाट महाभियोग प्रस्ताव पारित भएमा,
- (घ) निजको मृत्यु भएमा ।
- (२) प्रान्तको प्रधान न्यायाधीश वा अन्य कुनै न्यायाधीश कार्यक्षमताको अभाव, खराब आचरण, इमान्दारीपूर्वक आफ्नो पदीय कर्तव्यको पालन नगरेको, शारीरिक वा मानसिक कारणले कार्य सम्पादन गर्न असमर्थ भएको भन्ने आधारमा प्रान्तीय जनप्रतिनिधि सभामा महाभियोग प्रस्ताव प्रस्तुत गर्न सकिनेछ र सो प्रस्ताव तत्काल कायम रहेका सम्पूर्ण सदस्य संख्याको दुई तिहाई बहुमतबाट पारित भएमा निज स्वतः पदमुक्त हुनेछ ।
- (३) उपधारा (२) बमोजिम महाभियोगको कारवाही प्रारम्भ भएपछि सो कारवाहीको टुङ्गो नलागेसम्म आरोप लागेको प्रधान न्यायाधीश वा न्यायाधीशले आफ्नो पदको कार्य गर्ने छैन ।

१७१. प्रधान न्यायाधीश तथा न्यायाधीशलाई अन्य कुनै पदमा काममा लगाउन नहुने : (१) प्रान्तको सर्वोच्च अदालतको प्रधान न्यायाधीश वा न्यायाधीशलाई न्यायाधीशको पदमा बाहेक अन्य कुनै पदमा काममा लगाइने वा काजमा खटाइने छैन ।

तर प्रान्तको सरकारले प्रान्तीय न्यायपरिषद्संग परामर्श लिई सर्वोच्च अदालतको प्रधान न्यायाधीश वा न्यायाधीशलाई न्यायिक जाँचबुझको काममा वा केही खास अवधिको लागि कानून वा न्याय सम्बन्धी अनुसन्धान, अन्वेषणको काममा जिम्मेवारी दिन सक्नेछ ।

(२) प्रान्तको सर्वोच्च अदालतको प्रधान न्यायाधीश वा न्यायाधीश भइसकेको व्यक्तिले कुनै पनि प्रान्तीय अड्डा अदालतमा उपस्थित भई बहस पैरवी गर्न पाउने छैन ।

१७२. प्रान्तीय सर्वोच्च अदालतको अधिकार क्षेत्र : (१) यस संविधानको धारा १०८ मा जे सुकै लेखिएको भए तापनि यस संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हकउपर अनुचित बन्देज लगाइएकोले वा अन्य कुनै कारणले कुनै कानून यो संविधानसंग बाभिएको हुँदा सो कानून वा त्यसको कुनै भाग बदर घोषित गरी पाउँ भनी प्रान्तका कुनै पनि नेपाली नागरिकले प्रान्तीय सर्वोच्च अदालतमा निवेदन दिन सक्नेछ र सो अनुसार कुनै कानून संविधानसंग बाभिएको देखिएमा सो कानूनलाई प्रारम्भदेखि नै वा निर्णय भएको मितिदेखि आफ्नो प्रान्त भित्र लागू हुने गरी अमान्य र बदर घोषित गर्ने असाधारण अधिकार प्रान्तीय सर्वोच्च अदालतलाई

हुनेछ ।

(२) यस संविधानको धारा १०८ मा जेसुकै लेखिएको भए तापनि यस संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हकको प्रचलनको लागि वा अर्को उपचारको व्यवस्था नभएको वा अर्को उपचारको व्यवस्था भए पनि सो उपचार अपर्याप्त वा प्रभावहीन देखिएको अन्य कुनै कानुनी हकको प्रचलनको लागि वा सार्वजनिक हक वा सरोकारको कुनै विवादमा समावेश भएको कुनै संवैधानिक वा कानुनी प्रश्नको निरूपणको लागि आफ्नो प्रान्त भित्र लागू हुने गरी आवश्यक र उपयुक्त आदेश जारी गरी त्यस्तो हकको प्रचलन गराउने वा विवाद टुङ्गे लगाउने असाधारण अधिकार प्रान्तीय सर्वोच्च अदालतलाई हुनेछ । सो प्रयोजनको लागि पूर्ण रूपमा न्याय गरी उचित उपचार प्रदान गर्न प्रान्तीय सर्वोच्च अदालतले बन्दीप्रत्यक्षीकरण, परमादेश, उत्प्रेषण, प्रतिषेध, अधिकारपृच्छा लगायत जुनसुकै उपयुक्त आदेश जारी गर्न सक्नेछ ।

तर अधिकार क्षेत्रको अभाव भएकोमा बाहेक प्रान्तीय संसदले चलाएको विशेषाधिकारको कारवाही र तत्सम्बन्धमा तोकेको सजायमा यस उपधारा अन्तर्गत प्रान्तीय सर्वोच्च अदालतले हस्तक्षेप गर्ने छैन ।

(३) प्रान्तीय सर्वोच्च अदालतलाई कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम शुरू मुद्दा हेर्ने, पुनरावेदन सुन्ने, साधक जाँच्ने, मुद्दा दोहऱ्याउने वा निवेदन सुन्ने अधिकार हुनेछ ।

(४) प्रान्तको सर्वोच्च अदालतले कानूनद्वारा तोकिएका अवस्था र शर्तमा आफ्नो फैसला वा अन्तिम आदेशको पुनरावलोकन गर्न सक्नेछ । यसरी पुनरावलोकन गर्दा पहिला फैसला गर्दाका न्यायाधीश बाहेक अन्य न्यायाधीशले गर्नेछन् ।

प्रान्तको सर्वोच्च अदालतको अन्य अधिकार तथा कार्यविधि प्रान्तको कानूनद्वारा तोकिए बमोजिम हुनेछ ।

१७३. प्रान्तीय पुनरावेदन अदालत, स्थानीय अदालत/स्वायत्त क्षेत्र अदालत तथा अन्य अदालतको स्थापना, व्यवस्था र अधिकार क्षेत्र : यस संविधानको अधीनमारही प्रान्तीय पुनरावेदन अदालत, स्थानीय अदालत/स्वायत्त क्षेत्र अदालत तथा अन्य अदालत प्रान्तीय सर्वोच्च अदालत मातहत रहेनेछन् । प्रान्तीय पुनरावेदन अदालत, स्थानीय अदालत/स्वायत्त क्षेत्र अदालत, अन्य अदालत तथा न्यायिक निकायहरूको स्थापना र व्यवस्था प्रान्तको कानूनद्वारा निर्धारण गरिनेछ ।

१७४. जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत सम्बन्धी विशेष अदालत: (१) विशेष स्वायत्त क्षेत्र अदालत, थुम, इलाका अदालत र गाउँ/नगर तहमा जातीय भेदभाव तथा छुवाछुतजन्य मुद्दा हेर्नेको लागि विशेष अदालतको व्यवस्था गरिनेछ ।

(२) यसरी गठन हुने विशेष अदालतका न्यायाधीश सम्बन्धित समुदायकै हुनेछ ।

१७५. प्रान्तीय पुनरावेदन अदालत, स्थानीय अदालत/स्वायत्त क्षेत्र अदालत तथा अन्य अदालतको न्यायाधीशको नियुक्ति, योग्यता र सेवाका शर्त तथा सुविधाहरू : (१) प्रान्तीय न्यायपरिषद्को सिफारिसमा प्रान्त प्रमुखले पुनरावेदन अदालत, स्थानीय अदालत/स्वायत्त क्षेत्र अदालत तथा अन्य अदालतको न्यायाधीशको नियुक्ति गर्नेछ ।

(२) कानूनमा स्नातक उपाधि प्राप्त गरी कम्तीमा आठ वर्ष काम गरेको वा कानूनमा स्नातक अधिवक्ताको रूपमा कम्तीमा पाँच वर्ष बकालत गरेको वा कम्तीमा पाँच वर्ष कानूनको अध्यापन, अन्वेषण वा कानून वा न्याय सम्बन्धी अन्य कुनै क्षेत्रमा काम गरेको नेपाली नागरिक पुनरावेदन अदालत, स्थानीय अदालत/स्वायत्त क्षेत्र अदालत तथा अन्य अदालतको मुख्य न्यायाधीश वा न्यायाधीशको पदमा नियुक्तिको लागि योग्य मानिनेछ ।

(३) गाउँ वा नगर न्यायलयको न्यायाधीशको पदमा नियुक्तिको लागि चाहिने योग्यता कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम हुनेछ ।

(४) पुनरावेदन अदालत, स्थानीय अदालत/स्वायत्त क्षेत्र अदालत तथा अन्य अदालतको मुख्य न्यायाधीश, न्यायाधीश तथा पुनरावेदन अदालतको न्यायाधीशको पारिश्रमिक, भत्ता, निवृत्तिभरण, बिदा, उपदान र सेवाका अन्य सुविधा र सेवाका अन्य शर्तहरू कानूनद्वारा निर्धारण भए बमोजिम हुनेछन् ।

(५) देहायको अवस्थामा पुनरावेदन अदालत, स्थानीय अदालत/स्वायत्त क्षेत्र अदालत तथा अन्य अदालतको न्यायाधीश आफ्नो पदबाट मुक्त भएको मानिनेछ:-

(क) निजले प्रधान न्यायाधीश समक्ष लिखित राजीनामा दिएमा,

(ख) निजको सत्तरी वर्षको उमेर पूरा भएमा,

(ग) कार्यक्षमताको अभाव, खराब आचरण, इमान्दारीपूर्वक आफ्नो पदीय कर्तव्यको पालन नगरेको, शारीरिक वा मानसिक कारणले कार्य सम्पादन गर्न असमर्थ भएको, न्यायमा विचलित भएको भन्ने आधारमा पदमुक्त गर्ने भनी प्रान्तीय न्यायपरिषद्को निर्णय बमोजिम प्रान्त प्रमुखले पदमुक्त गरेमा,

यस खण्ड बमोजिम आरोप लागेको पुनरावेदन अदालत, स्थानीय अदालत/स्वायत्त क्षेत्र अदालत तथा अन्य अदालत न्यायाधीशलाई आफ्नो सफाई पेश गर्न मनासिव मौका दिइनेछ र सो प्रयोजनको लागि निजसंग बयान लिन, प्रमाण सङ्कलन गर्न र राय सहितको प्रतिवेदन पेश गर्न प्रान्तीय न्यायपरिषद्ले जाँचबुझ समितिको गठन गर्न सक्नेछ । सो समितिको कार्यविधि कानूनद्वारा निर्धारित हुनेछ ।

(घ) निजको मृत्यु भएमा ।

१७६. स्थानीय अदालत/स्वायत्त क्षेत्र अदालत, अन्य अदालतको न्यायाधीशलाई अन्य कुनै पदमा सरुवा गर्न वा काममा लगाउन नहुने : (१) कुनै न्यायाधीशलाई न्यायाधीशको पदमा बाहेक अन्य कुनै पदमा सरुवा गरिने, काम लगाइने वा काजमा खटाइने छैन ।

तर प्रान्तीय सरकारले न्याय परिषद्संग परामर्श लिई पुनरावेदन अदालत, स्थानीय अदालत/स्वायत्त क्षेत्र अदालत तथा अन्य अदालतको न्यायाधीशलाई न्यायिक जाँचबुझको काममा वा केही खास अवधिको लागि कानून वा न्याय सम्बन्धी अनुसन्धान, अन्वेषणको काममा खटाउन सक्नेछ ।

(२) न्याय परिषद्को सिफारिसमा प्रधान न्यायाधीशले पुनरावेदन अदालत, स्थानीय अदालत/स्वायत्त क्षेत्र अदालत तथा अन्य अदालत न्यायाधीशलाई एक अदालतबाट अर्को अदालतको न्यायाधीशमा सरुवा गर्न सक्नेछ ।

(३) मुद्दाको संख्या र न्यायिक निरूपण गरिनु पर्ने विवादको विषय समेतको आधारमा कुनै अदालतको न्यायाधीशलाई केही समयको लागि समान तहको अन्य अदालतमा न्यायाधीश भई कामकाज गर्न प्रधान न्यायाधीशले पठाउन सक्नेछ ।

(४) कुनै क्षेत्रमा रहेका न्यायाधीशले भौगोलिक दृष्टिले नजिकको क्षेत्रको समान तहको अन्य अदालतमा रहेको मुद्दाको कारवाहीको क्रममा कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम विद्युतीय उपकरणको माध्यमबाट वा अन्य माध्यमबाट प्रारम्भिक तथा अन्तरिम आदेश दिने अधिकार सर्वोच्च अदालतले प्रदान गर्न सक्नेछ ।

(५) स्थानीय अदालत, स्वायत्त क्षेत्र अदालत र अन्य अदालतले आदिवासी जनजाति, मुस्लिम, दलित, मधेशी समुदायहरूको मौलिक तथा परम्परागत न्यायप्रणाली (अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार सन्धि अनुरूप) लाई मान्यता दिनेछ ।

१७७. मुद्दा सार्न सक्ने : कुनै प्रान्तीय अदालतमा दायर भएको मुद्दा सो अदालतबाट सुनुवाई हुँदा न्याय प्रभावित हुने अवस्था छ भन्ने कारणसंग प्रान्तीय सर्वोच्च अदालत सन्तुष्ट भएमा त्यस्तो मुद्दा समान तहको अन्य प्रान्तीय अदालतबाट सुनुवाई गर्न प्रान्तीय सर्वोच्च अदालतले आदेश दिन सक्नेछ ।

१७८. प्रान्तीय प्रधान न्यायाधीशको जिम्मेवारी : प्रान्तीय न्याय प्रशासनलाई प्रभावकारी बनाउने अन्तिम जिम्मेवारी प्रान्तीय न्यायाधीशको हुनेछ र सो प्रयोजनको लागि निजले यस संविधान तथा अन्य प्रान्तीय कानूनको अधीनमा रही प्रान्तीय सर्वोच्च अदालत तथा मातहतका अदालतलाई आवश्यक निर्देशन दिन सक्नेछ ।

१७९. प्रान्तीय न्याय परिषद् : (१) यस संविधान बमोजिम न्यायाधीशहरूको

नियुक्ति, सरुवा, अनुशासन सम्बन्धी कारवाही, बर्खास्ती र न्याय प्रशासन सम्बन्धी अन्य कुराहरूको सिफारिश गर्न वा परामर्श दिन प्रान्तीय न्याय परिषद् रहनेछ जस्मा देहाय बमोजिम अध्यक्ष र सदस्यहरू हुनेछन्:-

- (क) प्रान्तीय प्रधान न्यायाधीश - अध्यक्ष
 - (ख) प्रान्तीय सर्वोच्च अदालतका वरिष्ठतम न्यायाधीश एकजना सदस्य
 - (ग) प्रान्तीय बार एसोसिएशनको सिफारिसमा प्रधान न्यायाधीशद्वारा नियुक्त वरिष्ठ अधिवक्ता वा कम्तीमा १० वर्षको अनुभव प्राप्त अधिवक्ता - सदस्य
 - (घ) कानूनविद् मध्येबाट मुख्यमन्त्रीबाट मनोनित एक जना सदस्य
 - (ङ) प्रान्तीय कानून तथा न्यायमन्त्री - सदस्य
 - च) प्रान्तीय जातीय सभाको आदिवासी जनजाति, मुस्लिम, तथा दलीत समुदायको सभासद मध्ये प्रत्येक समुदायबाट एक/एक जना गरी ४ सदस्य
 - (छ) विभिन्न समुदायका महिला सभासदहरू मध्येबाट दुई जना सदस्य
- (२) उपधारा (१) को खण्ड (ग) र (घ) बमोजिमको सदस्यको पदावधि चार वर्षको हुनेछ र निजको पारिश्रमिक तथा सुविधा सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीशको सरह हुनेछ ।
- (३) उपधारा (१) को खण्ड (ग) र (घ) बमोजिमको सदस्यलाई प्रान्तीय सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीश सरह समान आधारमा र समान तरिकाले सो पदबाट हटाउन सकिनेछ ।
- (४) प्रान्तीय न्याय परिषद्को अध्यक्ष लगायतका सदस्यले कुनै न्यायाधीशको सम्बन्धमा पर्न आएको उजुरीसंग सम्बद्ध मुद्दाका कागजात तथा फायल मगाई अध्ययन गरी न्याय परिषद्मा त्यसको जानकारी दिन सक्नेछ ।
- (५) कुनै न्यायाधीशको विषयमा पर्न आएको उजुरीको सम्बन्धमा प्रारम्भिक छानविन गराउँदा विशेषज्ञबाट विस्तृत छानवीन गर्नुपर्ने देखिएमा प्रान्तीय न्याय परिषद्ले जाँचबुझ समिति गठन गर्न सक्नेछ ।
- (६) प्रान्तीय न्याय परिषद्को अन्य काम, कर्तव्य र अधिकार प्रान्तीय कानूनद्वारा निर्धारण भए बमोजिम हुनेछ ।

१८०. प्रान्तको न्याय सेवा आयोग : प्रान्तको न्याय सेवा आयोगको गठन, काम, कर्तव्य, अधिकार र कार्यविधि कानूनद्वारा निर्धारण भए बमोजिम हुनेछ ।

१८१. अदालतलाई सहयोग गर्नुपर्ने: न्याय सम्पादनको कार्यमा प्रान्तीय सर्वोच्च अदालत र अन्य प्रान्तीय अदालतहरूलाई सहयोग गर्नु प्रान्तको सरकार र मातहतका सबै कार्यालय वा पदाधिकारीहरूको कर्तव्य हुनेछ ।

१८२. प्रान्तको अदालतको आदेश र निर्णयलाई मान्नु पर्ने : (१) मुद्दा मामिलाको

रोहमा प्रान्तीय अदालतहरूले दिएको आदेश वा निर्णय प्रान्त क्षेत्रभित्रका सबैले पालन गर्नु पर्नेछ ।

(२) मुद्दा मामिलाका रोहमा सर्वोच्च अदालतले गरेको कानूनको व्याख्या वा प्रतिपादन गरेको कानुनी सिद्धान्त प्रान्तभित्र रहेका संघीय सरकार प्रान्तको सरकार तथा सबै अड्डा अदालतहरूले मान्नु पर्नेछ ।

१८३. **वार्षिक प्रतिवेदन :** (१) प्रान्तको सर्वोच्च अदालतले प्रत्येक वर्ष आफ्नो वार्षिक प्रतिवेदन प्रान्त प्रमुखसमक्ष पेश गर्नेछ, र प्रान्त प्रमुखले त्यस्तो प्रतिवेदन प्रान्तीय संसद समक्ष पेश गर्ने व्यवस्था गर्नेछ ।

भाग १५ स्थानीय सरकार

१८४. **प्रान्त अन्तर्गत स्थानीय सरकारको रूपमा गाउँपालिका र नगरपालिका रहने:** यस संविधान बमोजिम निर्माण भएका प्रान्त अन्तर्गत स्थानीय सरकारको रूपमा गाउँपालिका र नगरपालिका रहनेछन्

१८५. **गाउँपालिका र नगरपालिकाको संख्या र क्षेत्र निर्धारण गर्न मापदण्ड तोक्ने:** (१) स्थानीय सरकारको रूपमा रहने गाउँपालिका र नगरपालिकाको संख्या र क्षेत्र निर्धारण गर्नको लागि प्रान्तीय सरकारलाई संघीय जातीय सभाले निश्चित मापदण्ड तोक्न सक्नेछ ।

(२) उपधारा (१) बमोजिम मापदण्ड तोक्दा संघीय जातीय सभाले सापेक्षिक रूपमा समान जनसंख्या, भौगोलिक तथा प्रशासनिक अनुकूलता, जनसंख्याको घनत्व, यातायातको सुविधा, प्राकृतिक स्रोत र साधनको अवस्थिति र सम्बन्धित क्षेत्रका बासिन्दाको सांस्कृतिक तथा सामुदायिक पक्षलाई ध्यान दिनु पर्ने छ ।

१८६. **उच्चस्तरीय आयोगको गठन:** धारा १८५ को उपधारा (१) बमोजिम संघीय जातीय सभाले तोकेको मापदण्डको आधारमा सम्बन्धित प्रान्तीय सरकारले स्थानीय सरकारको संख्या र क्षेत्र निर्धारण गर्न उच्च स्तरीय आयोग गठन गर्ने छ । त्यस्तो आयोगले स्थानीय स्वायत्त शासन संचालन गर्न अनुकूल हुने गरी स्थानीय सरकारको गठनमा सकभर एकरूपता कायम गर्ने छ ।

१८७. **स्थानीय सरकारको क्षेत्र, नाम, संख्या र सदरमुकाम निर्धारण गर्नु पर्ने:** गाउँपालिका र नगरपालिकाको क्षेत्र, नाम, संख्या, सदरमुकाम यो संविधान

बमोजिम प्रान्तीय सरकार गठन भएको मितिले एक वर्ष भित्र निर्धारण गरी सक्नु पर्नेछ ।

१८८. स्थानीय सरकारको क्षेत्राधिकार: स्थानीय सरकारको क्षेत्राधिकार यस संविधानको अनुसूची ४ मा उल्लेखित विषयमा सिमित रहने छ ।

१८९. स्थानीय सरकारसम्बन्धी अन्य व्यवस्था कानून बमोजिम निर्धारण हुने: स्थानीय सरकार सम्बन्धी अन्य व्यवस्था प्रचलित कानून बमोजिम हुनेछ ।

१९०. स्थानीय सरकारको कार्यकारी प्रमुख र उपप्रमुख: (१) स्थानीय सरकारको रूपमा रहने प्रत्येक गाउँपालिका र नगरपालिकामा कार्यकारिणी प्रमुखको रूपमा एकजना अध्यक्ष रहनेछ ।

(२) अध्यक्षलाई उसको कार्य सम्पादनमा सघाउ पुर्याउन एवं अध्यक्षको अनुपस्थितिमा कार्य गर्न एकजना उपाध्यक्ष रहनेछ ।

(३) अध्यक्ष तथा उपाध्यक्षको पदावधि निर्वाचित भएको मितिले पाँच वर्षको हुनेछ ।

(४) गाउँपालिका वा नगरपालिकामा दुई पटक अध्यक्ष निर्वाचित भएको व्यक्ति तेश्रोपटकदेखि सो पदमा उम्मेदवार हुन योग्य मानिने छैन ।

१९१. अध्यक्ष र उपाध्यक्षको निर्वाचनसम्बन्धी व्यवस्था: (१) अध्यक्ष र उपाध्यक्षको निर्वाचन वालिग मताधिकारको आधारमा सम्बन्धित गाउँपालिका र नगरपालिका क्षेत्रभित्रका कानून बमोजिम योग्य मतदाताहरूद्वारा पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणालीका आधारमा कानून बमोजिम हुनेछ ।

(२) एकै राजनैतिक दल वा समूहले अध्यक्ष र उपाध्यक्ष दुवै पदको लागि उम्मेदवार उठाएमा कुनै एकपदमा अलग लिङ्ग, जातियता वा क्षेत्रको व्यक्तिलाई उम्मेदवार बनाउनु पर्नेछ ।

१९२. अध्यक्ष र उपाध्यक्ष पदमुक्त हुने अवस्था: (१) देहायको अवस्थामा अध्यक्ष र उपाध्यक्षको पद रिक्त हुनेछ:-

(क) निजले लिखित राजिनामा दिएमा,

(ख) निजको पदावधि समाप्त भएमा,

(ग) स्थानीय सरकारको व्यवस्थापिकीय अङ्गका तत्काल कायम रहेका सदस्यहरू मध्ये एक तिहाई सदस्यहरूले निज विरुद्ध राखेको महाभियोगको प्रस्ताव दुईतिहाई सदस्यबाट पारित भएमा,

तर त्यस्तो प्रस्ताव कार्य प्रारम्भ गरेको एक वर्ष भित्र र कार्यावधि समाप्त हुन एकवर्ष बाँकी रहेको अवस्थामा तथा महाभियोगको प्रस्ताव असफल भएको

एकवर्ष अवधि व्यतित नभई अर्को महाभियोगको प्रस्ताव राख्न पाइने छैन ।

(घ) निजको मृत्यु भएमा,

(२) उपधारा (१) बमोजिम अध्यक्षको पदरिक्त भएमा छ महिना भित्र अध्यक्षको निर्वाचन सम्पन्न गरिनेछ ।

(३) उपधारा (१) बमोजिम अध्यक्ष पद रिक्त भई अर्को निर्वाचन नभएसम्म वा चार वर्षको पदावधि समाप्त भएपछि अध्यक्ष पदमुक्त भएको अवस्थामा बाँकी अवधिको लागि उपाध्यक्षले अध्यक्षको रूपमा कार्यसम्पादन गर्नेछ ।

१९३. स्थानीय सरकारको कार्यकारिणी समितिको गठन: (१) प्रत्येक स्थानीय सरकारको कार्यकारिणी समितिमा अध्यक्ष र उपाध्यक्ष सहित कानून बमोजिम बढिमा पन्ध्र जनासम्म सदस्यहरू रहनेछन् ।

(२) अध्यक्षले सम्बन्धित स्थानीय सरकारको व्यवस्थापिकीय अङ्गमा प्रतिनिधित्व गर्ने राजनैतिक दलहरूले प्राप्त गरेको सिट संख्याको आधारमा सो अङ्गका सदस्यहरू मध्येबाट समानुपातिक र समावेशी सिद्धान्त बमोजिम सदस्यहरूको मनोनयन गरी कार्य विभाजन समेत गर्नेछ ।

तर, राजनैतिक दलको तर्फबाट सदस्य मनोनयन गर्दा सो दलको व्यवस्थापिकीय अङ्गमा रहेको नेताको परामर्श लिनु पर्नेछ ।

(३) अध्यक्षले स्थानीय सरकारमा आवश्यकता अनुसार कार्यकारिणी समितिको हेरफेर एवं पुनर्गठन समेत गर्न सक्नेछ ।

(४) कार्यकारिणी समितिले स्थानीय सरकारको कार्यकारिणी अधिकारको प्रयोग गर्नेछ ।

१९४. स्थानीय सरकारको कार्य संचालन: प्रान्त सरकारबाट स्वीकृत नियमावली बमोजिम स्थानीय सरकारको कार्य विभाजन र कार्यसम्पादन हुनेछ ।

१९५. स्थानीय सरकारको कार्यकारिणीसम्बन्धी अन्य व्यवस्था: स्थानीय सरकारको कार्यकारिणीसम्बन्धी अन्य व्यवस्थाहरू यस संविधानको अधीनमा रही प्रान्तीय व्यवस्थापिकाले बनाएको ऐनद्वारा व्यवस्था गरिए बमोजिम हुनेछ ।

१९६. स्थानीय सरकारको व्यवस्थापिकीय समितिको गठन र व्यवस्थापन कार्यविधि: (१) स्थानीय सरकारको रूपमा रहने गाउँपालिका र नगरपालिकाको व्यवस्थापिकीय समितिको रूपमा क्रमशः गाउँ परिषद र नगर परिषद रहने छन् ।

(२) गाउँ परिषद र नगरपरिषदमा प्रचलित कानून बमोजिम अध्यक्ष र उपाध्यक्ष सहितका सदस्यहरू रहने छन् ।

(३) गाउँपरिषद र नगरपरिषदको निर्वाचन बालिग मताधिकारको आधारमा कानून बमोजिम हुनेछ ।

(४) गाउँपरिषद् र नगरपरिषद्को निर्वाचनसम्बन्धी व्यवस्था, सदस्यहरूको पदावधि तथा काम कर्तव्य र अधिकार लगायतका अन्य व्यवस्था प्रान्तीय कानून बमोजिम हुनेछ ।

(५) गाउँपरिषद् र नगरपरिषदले यस संविधान बमोजिम निर्धारण गरिएका अधिकार क्षेत्रभित्र रही आवश्यक नियम र विनियम बनाउन सक्नेछ । त्यस्तो कानून निर्माण गर्ने प्रक्रिया तथा कार्यविधि कानून बमोजिम हुनेछ ।

भाग १६ विशेष संरचनासम्बन्धी व्यवस्था

१९७. **विशेष संरचना अन्तर्गत रहने क्षेत्र:** प्रान्त अन्तर्गत विशेष संरचनाको रूपमा स्वायत्त क्षेत्र, विशेष क्षेत्र र संरक्षित क्षेत्र रहन सक्ने छन् ।
१९८. **स्वायत्त क्षेत्र:** (१) कुनै प्रान्तभित्र एक जाति/समुदाय वा भाषिक समुदायको बाहुल्य भएको वा सघन उपस्थितिरहेको क्षेत्रलाई स्वायत्त क्षेत्र कायम गर्न सकिनेछ ।
(२) स्वायत्त क्षेत्रको अधिकार यस संविधानको अनुसूची (५) मा उल्लेख भए बमोजिम हुनेछ ।
१९९. **संरक्षित क्षेत्र:** कुनै प्रान्तभित्र अति अल्पसंख्यक रूपमा रहेका जाति, समुदाय, सांस्कृतिक क्षेत्र, लोपोन्मुख र सिमान्तकृत जातिहरूको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्न कुनै क्षेत्रलाई संरक्षित क्षेत्र कायम गर्न सकिनेछ ।
२००. **विशेष क्षेत्र:** स्वायत्त क्षेत्र र संरक्षित क्षेत्रले नसमेटेका सम्बन्धित प्रान्तभित्रका आर्थिक र सामाजिक अवस्थाबाट पछाडि पारिएको क्षेत्र वा विषयगत क्षेत्रको विकास गर्न कुनै खास भौगोलिक क्षेत्रलाई विशेष क्षेत्र कायम गर्न सकिनेछ ।
२०१. **स्वायत्त क्षेत्र, संरक्षित क्षेत्र र विशेष क्षेत्रको गठन र क्षेत्र निर्धारण:** यस संविधान बमोजिम गठन हुन सक्ने स्वायत्त क्षेत्र, संरक्षित क्षेत्र र विशेष क्षेत्रको स्थापना, गठन र क्षेत्र निर्धारण प्रान्तीय सरकारले गर्नेछ ।
२०२. **विशेष संरचनासम्बन्धी व्यवस्था कानून बमोजिम व्यवस्थित हुने:** विशेष संरचना स्वरूप, काम, कर्तव्य र अधिकार लगायतका अन्य व्यवस्था प्रान्तीय कानून बमोजिम व्यवस्थित हुनेछ ।

२०३. प्रान्तीय सरकारले अनुसूचीमा उल्लिखित विशेष संरचना अर्न्तगत स्वायत्त क्षेत्र, संरक्षित क्षेत्र, तथा विशेष क्षेत्रमा बसोबास गर्ने मुस्लिम, आदिवासी जनजाति, दलित, मधेसीहरूलाई निम्न विशेष संरक्षणको व्यवस्था गर्नेछ ।

- (१) शिक्षा : स्नातक तहसम्म ईच्छाईएको भाषामा निःशुल्क अध्ययन गर्ने ।
- (२) स्वास्थ्य : सामान्य स्वास्थ्य उपचारको निःशुल्क सुविधा प्राप्त गर्ने ।
- (३) सुरक्षा : स्थानीय निकायका लागि आवश्यक सुरक्षाकर्मीको व्यवस्था गर्ने ।
- (४) आर्थिक : प्रान्तीय सरकारद्वारा निर्मित कानूनको व्यवस्था बमोजिम स्वायत्त क्षेत्र, संरक्षित क्षेत्र, तथा विशेष क्षेत्रभित्र कर असुल गर्ने तथा ठेक्का पट्टा प्रदान गर्ने ।
- (५) राजनीतिक : स्थानीय विशेष स्वायत्त क्षेत्र तथा स्वशासित इलाकाका लागि आवश्यक प्रतिनिधिहरूको छनौट गर्ने ।
- (६) सांस्कृतिक : स्थानीय विशेष स्वायत्त क्षेत्र तथा स्वशासित इलाकाभित्र रहेका जाती, भाषा, धर्म, वर्ण, लिङ्गको मौलिक संस्कृतिको संरक्षण गर्ने ।
- (७) प्रशासनिक : स्वायत्त क्षेत्र, संरक्षित क्षेत्र, तथा विशेष क्षेत्रभित्र प्रशासनिक निकायमा आवश्यक कर्मचारीहरूको नियुक्ति समानुपातिक समावेशीको आधारमा गर्ने ।
- (८) खनिज नदी नाला जंगल : संघीय र प्रान्तीय सरकारले बनाएको कानून अनुकूल हुने गरी स्वायत्त क्षेत्र, संरक्षित क्षेत्र, तथा विशेष क्षेत्रभित्र पर्ने खनिज, नदी नाला, वन जंगल तथा प्राकृतिक स्रोत र साधनको उपभोग गर्ने ।
- (९) न्याय : स्वायत्त क्षेत्र, संरक्षित क्षेत्र, तथा विशेष क्षेत्रमा विवाद निरोपण गर्न आवश्यकता अनुसारको मध्यस्थ तथा सामुदायिक न्याय निरोपण ईकाई गठन गर्ने ।

भाग १७

राज्यको पुनर्संरचना तथा अधिकारको बाँडफाँड

२०४. राज्यशक्तिको प्रयोग (१) नेपालको राज्यशक्तिको प्रयोग संघ, प्रान्त, स्थानीय तह, स्वायत्त क्षेत्र, संरक्षित क्षेत्र, तथा विशेष क्षेत्रले संविधानमा व्यवस्था गरिएको राज्यशक्तिको अधिकारको बाँडफाँडको अनुसूची अनुरूप गर्नेछन् ।
- (२) संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपाललाई गैरभौगोलिक राज्यसहित १६

स्वायत्त प्रान्तमा विभाजन गरिएको छ ।

(३) विशेष संरचना अन्तरगत दलीत, मुस्लिम, आदिवासी जनजातिको सघन उपस्थिति रहेको क्षेत्रहरूमा उपरोक्त समुदायहरूको माग, आवश्यकता, अनुरूप स्वशासित क्षेत्र तथा संरक्षित क्षेत्रहरू गठन गरी स्वशासन उपभोग गर्ने संवैधानिक व्यवस्था हुनेछ ।

२०५. संघको अधिकार: यस संविधानको अनुसूची (१) मा उल्लेखित विषयमा संघको अधिकार निहित रहने छ । संघीय व्यवस्थापिकाले यस संविधानको अनुसूची (१) मा उल्लेखित विषयमा कानून बनाउन सक्नेछ ।

२०६. प्रान्तको अधिकार: यस संविधानको अनुसूची (२) मा उल्लेखित विषयमा प्रान्तको अधिकार निहित रहने छ । प्रान्तीय व्यवस्थापिकाले यस संविधानको अनुसूची (२) मा उल्लेखित विषयमा आफ्नो प्रान्त भित्र लागु हुने गरी कानून बनाउन सक्नेछ ।

२०७. स्थानीय सरकारको अधिकार: स्थानीय सरकारको अधिकार यस संविधानको अनुसूची (४) मा उल्लेख भए बमोजिम हुने छ । अनुसूची (४) मा उल्लेखित विषयमा स्थानीय सरकारले आवश्यक कानून बनाउन सक्नेछ । त्यसरी बनाएको कानून प्रान्तीय कानूनसँग बाँझिएमा बाँझिएको हदसम्म स्वतः निष्क्रिय हुनेछ ।

२०८. साझा अधिकार: यस संविधानमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएता पनि यस संविधानको अनुसूची (३) मा उल्लेखित साझा सूचीका विषयमा संसद र प्रान्त सभाले आवश्यक कानून निर्माण गर्न सक्ने छन् ।

२०९. विशेष संरचनाको अधिकार: (१) विशेष संरचना अन्तर्गतको स्वायत्त क्षेत्रको अधिकार यस संविधानको अनुसूची (५) मा उल्लेख भए बमोजिम हुनेछ ।

(२) अनुसूची (५) मा उल्लेखित विषयमा स्वायत्त क्षेत्रले आफ्नो क्षेत्रभित्र लागु हुने गरी कानून बनाउन सक्नेछ ।

(३) स्वायत्त क्षेत्रको कानून प्रान्तीय कानूनसँग बाँझिएमा बाँझिएको हदसम्म स्वतः निष्क्रिय हुनेछ । तर स्थानीय प्रथाजनित कानूनहरूको हकमा यो लागू हुने छैन तर उक्त स्थानीय प्रथाजनित कानूनहरू मौलिक हकमा उल्लेख भएका अन्तरराष्ट्रिय मानवअधिकारहरू अनुकूल हुनु पर्नेछ ।

(४) संरक्षित क्षेत्र र विशेष क्षेत्रको अधिकार प्रान्तीय सरकारले कानूनमा निर्धारण गरे बमोजिम हुनेछ ।

२१०. **प्रान्तले अधिकार प्रदान गर्न सक्ने:** प्रान्तीय सरकारले आफ्नो सूचीमा परेको विषयमा कानून बमोजिम स्थानीय सरकार र विशेष संरचनालाई थप अधिकार प्रदान गर्न सक्नेछ ।
२११. **अवशिष्ट अधिकारसम्बन्धी व्यवस्था:** (१) संघ, प्रान्त, स्थानीय सरकार तथा विशेष संरचना अन्तर्गतको स्वायत्त क्षेत्रको अधिकारको सूचीमा वा साभा सूचीमा उल्लेख नभएको कुनै विषयमा तथा यो संविधान तथा संविधान अन्तर्गतका कानूनमा नतोकिएको विषयमा कानून बनाउने अधिकार प्रान्तीय सरकारमा निहित हुनेछ ।
- (२) उपधारा (१) बमोजिम संसदले कानून निर्माण गर्दा स्थानीय सरकारसँग आवश्यक समन्वय र परामर्श गर्नु पर्नेछ ।
२१२. **संघीय प्रान्तबीचको व्यवस्थापिकीय अन्तर सम्बन्ध:** (१) आफ्नो अधिकार क्षेत्रभित्रको विषयमा संघ तथा प्रान्तलाई व्यवस्थापिकीय अधिकार निहित हुनेछ । संघीय कानून नेपाल राज्यभर वा आवश्यकता अनुसार नेपालको कुनै क्षेत्रमा लागु हुने गरी व्यवस्था गर्न सकिनेछ ।
- (२) दुई वा दुई भन्दा बढी प्रान्तले अनुसूची (२) मा उल्लेखित विषयमा कानून निर्माण गर्न संघीय संसद समक्ष अनुरोध गरेमा संघीय संसदले आवश्यक कानून बनाउन सक्नेछ । यसरी संघीय संसदले बनाएको कानून सम्बन्धित प्रान्तको हकमा लागु हुनेछ ।
- (३) यस संविधानको अनुसूची (३) मा उल्लेखित साभा सूचीको विषयमा संघ र प्रान्तले बनाएको कानून एकआपसमा बाँझिएमा संघीय कानून मान्य हुनेछ ।
- (४) प्रान्तहरूले संघीय कानूनको पालना गर्नु पर्नेछ ।
२१३. **संघीय प्रान्तहरूबीचको कार्यकारी सम्बन्ध:** (१) संघ, प्रान्त, स्थानीय सरकार तथा विशेष संरचना बीचको सम्बन्ध सहकारिता, सहअस्तित्व र समन्वयको सिद्धान्तमा आधारित हुनेछ ।
- (२) प्रान्त प्रान्तबीचको आपसी सम्बन्ध व्यवस्थित गर्न संघले प्रान्तहरूबीच आवश्यक व्यवस्थापन गर्न सक्नेछ ।
- (३) संघले राष्ट्रिय महत्वका विषयमा र प्रान्तहरूबीच समन्वय गर्नु पर्ने विषयमा सबै प्रान्तहरूका लागि संविधान र प्रचलित कानून बमोजिम आवश्यक निर्देशन दिन सक्नेछ र त्यस्तो निर्देशनको पालना गर्नु सम्बन्धित प्रान्तको कर्तव्य हुनेछ । तर प्रान्तको अधिकारमा हस्तक्षेप हुने गरी संघले कुनै निर्देशन वा कार्यकारिणी

आदेश जारी गर्ने छैन ।

(४) कुनै पनि प्रदेशले नेपालको राष्ट्रियता, सार्वभौमसत्ता, स्वाधीनता, अखण्डता र देशको शान्ति व्यवस्थामा असर पर्ने किसिमको कार्य गरेमा संघीय जातीय सभाको सिफारिसमा राष्ट्रपतिले त्यस्तो प्रान्तलाई आवश्यकतानुसार सचेत गराउन, प्रान्तीय सरकार र व्यवस्थापिका निलम्बन गर्न वा विघटन गर्न सक्नेछ ।

(५) उपधारा (४) बमोजिम कुनै प्रान्तको सरकार वा व्यवस्थापिका निलम्बन वा विघटन गरेकोमा पैंतीस दिन भित्र संघीय संसदको दुई तिहाई बहुमतबाट अनुमोदन गराउनु पर्नेछ ।

तर, संघीय संसदबाट अनुमोदन नभएमा त्यस्तो आदेश स्वतः निष्कृत भएको मानिनेछ ।

(६) उपधारा (५) बमोजिम संसदबाट अनुमोदन भएमा त्यस्तो प्रान्तमा छ महिना भित्र प्रान्तीय व्यवस्थापिकाको निर्वाचन हुनेछ ।

(७) उपधारा (६) बमोजिम निर्वाचन नभए सम्मका लागि त्यस्तो प्रान्तमा संघीय शासन कायम रहनेछ । संघीय शासन कायम रहेको अवस्थामा संघले प्रान्तको सूचीमा परेको विषयमा कानून बनाउन सक्नेछ । त्यस्तो कानून संघीय शासन अवधिभर कायम रहनेछ ।

(८) कुनै एक प्रान्तले अर्को प्रान्तको कानूनी व्यवस्था वा न्यायिक एवं प्रशासकीय निर्णय वा आदेशको कार्यान्वयनमा सहयोग गर्नुपर्नेछ ।

(९) एक प्रान्तले अर्को प्रान्तसंग साभा चासो र हितको विषयमा एक अर्कालाई सूचना आदान प्रदान गर्न, परामर्श गर्न, आफ्नो कार्य र विधायनकाबारेमा एक आपसमा समन्वय गर्न र आपसी सहयोग विस्तार गर्न सक्नेछन् ।

(१०) कुनै एक प्रान्तले अर्को प्रान्तको वासिन्दालाई आफ्नो प्रान्तको प्रचलित कानून बमोजिम समान सुरक्षा र सुविधा उपलब्ध गराउनु पर्नेछ ।

(११) संघीय सरकारले सम्बन्धित प्रान्त सरकार मार्फत् स्थानीय सरकार र विशेष संरचनालाई संविधान र प्रचलित कानून बमोजिम सहयोग गर्न र निर्देशन दिन सक्नेछ ।

भाग १८ भाषासम्बन्धी व्यवस्था

२१४. राष्ट्र भाषा : नेपालमा बोलिने सबै भाषाहरू राष्ट्र भाषा हुनेछन् ।

२१५. **संघीय सरकारको भाषा** : नेपालमा बोलिने सम्पूर्ण मातृभाषा, सम्पर्क भाषा (खस भाषा) र अन्तराष्ट्रिय भाषाको रूपमा अङ्ग्रेजी भाषा संघीय सरकारको कामकाजी भाषा हुनेछ ।
२१६. **प्रान्तीय सरकारको भाषा** : (१) प्रत्येक प्रान्तमा बोलिने प्रान्तीय भाषाहरू (प्रान्तभित्रको बहुल भाषा) र सम्पर्क भाषा (खस भाषा) प्रान्तीय सरकारमा सरकारी कामकाजी भाषाको रूपमा प्रयोग हुनेछन् ।
(२) प्रान्तीय सरकारमा कामकाजी भाषाको रूपमा सम्बन्धित प्रान्तको भाषा भएता पनि सबै मातृभाषा लगायत खस भाषाले कामकाजी भाषाको मान्यता पाउने छ ।
२१७. **भाषिक संरक्षण** : भाषिक समुदायहरूबीचको सामञ्जस्यतालाई संरक्षण गर्न, उनीहरूले परम्परागत भू-भागीय भाषिक क्षेत्र विभाजनलाई सम्मान गर्नु र आदिवासी भाषा बोल्ने अल्पसंख्यक भाषाभाषीलाई प्रान्तीय सरकारले कानुन बनाई प्राथमिकताका साथ संरक्षण, सम्बर्द्धन र विकास गर्नेछ ।
२१८. **भाषिक संचार** : (१) एक प्रान्तको व्यक्ति अर्को प्रान्तमा जाँदा वा सम्पर्कमा आउंदा स्थानीय भाषा, सम्पर्क भाषा (खस भाषा) र अन्तराष्ट्रिय भाषा अङ्ग्रेजी मध्ये कुन पनि प्रयोग गर्न सक्नेछ ।
(२) संघले संघीय तथा प्रान्तीय राज्य अन्तर्गत रहेको विभिन्न भाषिक समुदाय बीचको संचार कायम गर्न स्थानीय भाषाको प्रयोगमा प्राथमिकता दिने गरी कानुन बनाई व्यवस्थित गर्न सक्नेछ ।
२१९. **मातृभाषामा शिक्षा** : (१) प्रान्तीय सरकारले प्रत्येक समुदायहरूलाई आफ्नो लिपि, मातृभाषाको संरक्षण, विकास गर्न, मातृभाषामा वा ईच्छाएको भाषामा शिक्षा प्रदान गर्न तथा आर्जन गर्न प्राथमिकता दिनेछ ।
(२) प्रान्तीय सरकारले प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट स्नातकसम्म आ-आफ्नै मातृभाषा वा ईच्छाएको स्वेच्छिक भाषामा निःशुल्क शिक्षा दिन व्यवस्था गर्नेछ ।
(३) प्रत्येक प्रान्तमा मातृभाषामा उच्चशिक्षा अध्ययन, अध्यापनका लागि बहुभाषिक विश्वविद्यालय स्थापना गरिनेछ ।
२२०. **लोपोन्मुख मातृभाषाको संरक्षण** : (१) लोपोन्मुख मातृभाषाको संरक्षण, संवर्द्धन र विकास गर्ने प्रमुख दायित्व संघीय तथा प्रान्तीय सरकारको हुनेछ । उक्त कार्यको लागि संघीय सरकारले आयोग गठन गर्न सक्नेछ ।
(२) लोपोन्मुख भाषा तथा लिपि भएका जातिहरूको पहिचान गरी त्यस्तो भाषा तथा लिपि भएका जातिहरूले आफ्नो भाषा तथा लिपिमा वा स्वेच्छिक भाषा मध्ये

कुनै भाषा तथा लिपिमा र आफ्नो भाषा तथा लिपि नभएकाको जातिको हकमा स्वेच्छिक रूपमा लिपि चयन गरी आफ्नो भाषा लिपिवद्ध गर्ने अधिकार त्यस्ता जातिहरूलाई हुनेछ ।

(३) नेपालमा बोलिने भाषाको लिपि र भाषासँग सम्बन्धित सम्पदाहरूको प्रतिलिपि अधिकार सम्बन्धित समुदाय तथा जातिमा सुरक्षित रहनेछ ।

(४) प्रान्तभित्र बोलिने भाषाको विकास, संरक्षण, संवर्द्धन, अनुसन्धान र प्रयोगको व्यवस्था मिलाउने दायित्व प्रान्तीय सरकारको हुनेछ ।

(५) प्रान्तमा सरकारी वा निजिस्तरले सञ्चालन गर्ने श्रव्य, दृष्य, छापा तथा अन्य विद्युतीय सञ्चारमा स्थानीय रूपमा बोलिने मातृभाषामा निर्वाध रूपमा प्रचार/प्रसार गर्न दिइनेछ ।

२२१. भाषाको प्रयोग : (१) प्रान्तीय इलाकाभित्र रहेका ऐतिहासिक स्थान, भूमि, वनजंगल, नदी नाला र प्राकृतिक स्रोत आदिको नामाकरण सोही समुदायको मौलिक भाषामा गर्न पाइने छ । हालसम्म जातिगत भाषामा नामाङ्करण भएका प्राकृतिक स्रोत, साधन, स्थान र स्थलको संरक्षण गरिने तथा नाम परिवर्तन गरिने छैन ।

(२) न्यायपालिका, व्यवस्थापिका र कार्यपालिकामा छलफल, वहस, प्रसाशनिक प्रयोग तथा संचार गर्दा मातृभाषा वा ईच्छाएको सम्पर्क भाषामा गरिनेछ ।

(३) कुनैपनि व्यक्तिले चाहेको भाषा वा मातृभाषामा सूचना पाउने अधिकार हुनेछ ।

२२२. विशेष व्यवस्था : (१) प्रत्येक व्यक्तिले कुनै पनि तहको सरकारी वा गैर सरकारी कार्यालयको अधिकारी समक्ष निवेदन दिदा र मुद्दा दर्ता गर्दा वा प्रशासनिक संचार तथा संवाद गर्दा आफ्नो मातृभाषा प्रयोग गर्न पाउने अधिकार हुनेछ ।

(२) सार्वजनिक वा सरकारी पदाधिकारीले शपथ लिदा आफ्नो मातृभाषामा शपथ लिन पाईनेछ ।

भाग १९

अख्तियार दुरूपयोग अनुसन्धान आयोग

२२३. अख्तियार दुरूपयोग अनुसन्धान आयोग : (१) नेपालमा एक संघीय अख्तियार दुरूपयोग अनुसन्धान आयोग रहनेछ जस्मा प्रमुख आयुक्त र आवश्यक

संख्यामा अन्य आयुक्तहरू रहनेछन् । प्रमुख आयुक्तका अतिरिक्त अन्य आयुक्त नियुक्त भएमा प्रमुख आयुक्तले अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको अध्यक्ष भई काम गर्नेछ ।

(२) उपधारा (४) को योग्यता भएको व्यक्तिहरू मध्येबाट संवैधानिक परिषद्ले सिफारिस गरेका व्यक्तिलाई राष्ट्रध्यक्षले छ वर्षका लागि प्रमुख आयुक्त र अन्य आयुक्तहरूको नियुक्ति गर्नेछ । उपरोक्त नियुक्ति पूर्ण समानुपातिक समावेशीय सिद्धान्त अनुसार गरिने छ ।

तर,

(क) सो पदावधि पूरा हुनु अगावै प्रमुख आयुक्त वा आयुक्तको उमेर पैसट्टी वर्ष पूरा भएमा निज आफ्नो पदमा बहाल रहने छैन ।

(ख) प्रमुख आयुक्त र आयुक्तलाई संघीय संसदको दुवै सदनको दुई तिहाई बहुमतको निर्णयबाट सो पदबाट हटाउन सकिनेछ ।

(३) देहायका अवस्थामा प्रमुख आयुक्त वा आयुक्तको पद रिक्त भएको मानिनेछ :-

(क) निजले राष्ट्रध्यक्ष समक्ष लिखित राजीनामा दिएमा,

(ख) उपधारा (२) बमोजिम निजको पदावधि पूरा भएमा वा निज आफ्नो पदमा रहेमा,

(ग) निजको मृत्यु भएमा ।

(४) प्रमुख आयुक्त वा आयुक्तको पदमा नियुक्तको लागि निम्न योग्यता हुनुपर्नेछ :

(क) नेपाल सरकारद्वारा मान्यता प्राप्त विश्वविद्यालयबाट स्नातकोपाधि प्राप्त गरेको,

(ख) नियुक्ति हुंदाको बखत कुनै राजनीतिक दलको सदस्य नरहेको,

(ग) लेखा, राजश्व, इन्जिनियरिङ्ग, कानून, विकास वा अनुसन्धानको क्षेत्रमा कम्तीमा बीस वर्ष काम गरी अनुभव र ख्याति प्राप्त गरेको,

(घ) चालिस वर्ष उमेर पूरा भएको, र

(ङ) उच्च नैतिक चरित्र कायम भएको ।

(५) प्रमुख आयुक्त र आयुक्तको पारिश्रमिक र सेवाका अन्य शर्तहरू कानूनद्वारा निर्धारण भए बमोजिम हुनेछन् । प्रमुख आयुक्त र आयुक्त आफ्नो पदमा बहाल रहेसम्म निजलाई मर्का पर्ने गरी पारिश्रमिक र सेवाका अन्य शर्तहरू बदलिने छैनन् ।

(६) प्रमुख आयुक्त भइसकेको व्यक्ति अन्य सरकारी सेवामा नियुक्त हुनको

निमित्त ग्राह्य हुने छैन ।

तर-

- (क) अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको आयुक्तलाई प्रमुख आयुक्तको पदमा नियुक्त गर्न यस उपधाराले बाधा पुऱ्याएको मानिने छैन र सो बमोजिम कुनै आयुक्त प्रमुख आयुक्तको पदमा नियुक्त भएकोमा निजको पदावधिको गणना गर्दा आयुक्त भएको अवधिलाई समेत जोडी गणना गरिनेछ ।
- (ख) कुनै राजनीतिक पदमा वा कुनै विषयको अनुसन्धान, जाँचबुझ वा छानबीन गर्न वा अध्ययन वा अन्वेषण गरी राय, मन्तव्य वा सिफारिस पेश गर्ने कुनै पदमा नियुक्त भई काम गर्न यस उपधारामा लेखिएको कुराले बाधा पुऱ्याएको मानिने छैन ।

२२४. अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार :

(१) संघीय तथा प्रान्तीय राज्यमा कुनै सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्तिले अनुचित कार्य वा भ्रष्टाचार गरी अख्तियारको दुरुपयोग गरेको सम्बन्धमा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले कानून बमोजिम अनुसन्धान र तहकिकात गर्न वा गराउन सक्नेछ ।

तर यस संविधानमा छुट्टै व्यवस्था भएको पदाधिकारी र अन्य कानूनले छुट्टै विशेष व्यवस्था भएको पदाधिकारीको हकमा यो उपधारा लागू हुने छैन ।

(२) खराब आचरणका आधारमा महाभियोग प्रस्ताव पारित भई पदमुक्त हुने संघीय तथा प्रान्तीय राज्यका कुनै संवैधानिक पदाधिकारीहरू, न्याय परिषद्बाट सोही अभियोगमा पदमुक्त हुने न्यायाधीशहरू र सैनिक ऐन बमोजिम कारवाही हुने व्यक्तिका हकमा निजलाई पदमुक्त भइसकेपछि कानून बमोजिम अनुसन्धान र तहकिकात गर्न गराउन सक्नेछ ।

(३) उपधारा (१) बमोजिम भएको अनुसन्धान र तहकिकातबाट सार्वजनिक पद धारण गरेको कुनै व्यक्तिले कानून बमोजिम अनुचित कार्य मानिने कुनै काम गरी अख्तियारको दुरुपयोग गरेको देखिएमा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले निजलाई सचेत गराउन, विभागीय कारवाही वा कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम अन्य आवश्यक कारवाहीको लागि अख्तियारवाला समक्ष लेखी पठाउन सक्नेछ ।

(४) उपधारा (१) बमोजिम भएको अनुसन्धान र तहकिकातबाट सार्वजनिक पद धारण गरेको कुनै व्यक्तिले कानून बमोजिम भ्रष्टाचार मानिने कुनै काम गरेको देखिएमा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले त्यस्तो व्यक्ति र सो अपराधमा संलग्न अन्य व्यक्ति उपर कानून बमोजिम अधिकार प्राप्त अदालतमा मुद्दा दायर

गर्न वा गराउन सक्नेछ ।

(५) उपधारा (१) बमोजिम भएको अनुसन्धान र तहकिकातबाट सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्तिको काम कारवाही अन्य अधिकारी वा निकायको अधिकार क्षेत्र अन्तर्गत पर्ने प्रकृतिको देखिएमा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले आवश्यक कारवाहीको लागि सम्बन्धित अधिकारी वा निकाय समक्ष लेखी पठाउन सक्नेछ ।

(६) यस संविधानको अधीनमा रही अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको अन्य काम, कर्तव्य र अधिकार तथा कार्यविधि कानूनद्वारा व्यवस्था भए बमोजिम हुनेछ ।

(७) अनुसन्धान र तहकिकात गर्ने वा मुद्दा चलाउने आफ्नो काम, कर्तव्य र अधिकारमध्ये कुनै काम, कर्तव्य र अधिकार अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले प्रमुख आयुक्त, आयुक्त वा नेपाल सरकारको कर्मचारीलाई तोकिएको शर्तको अधीनमा रही प्रयोग तथा पालन गर्न पाउने गरी सुम्पन सक्नेछ ।

२२५. वार्षिक प्रतिवेदन : (१) यस संविधान बमोजिम अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले आफूले गरेको कामको वार्षिक प्रतिवेदन संघीय संसद समक्ष पेश गर्नेछ ।

(२) उपधारा (१) बमोजिम पेश गरिने प्रतिवेदनमा अन्य कुराको अतिरिक्त अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगमा संघ र प्रान्त मार्फत वर्षभरि परेका उजुरी, अनुसन्धान तहकिकात गरी कानून बमोजिम अधिकार प्राप्त अदालतमा दायर गरेको र तामेलीमा राखेको मुद्दाको संख्या, अनुचित कार्य गरेकोमा सचेत गराएको वा विभागीय कारवाही वा अन्य कारवाहीका लागि संघ र प्रान्तमा लेखी पठाएको संख्या, भ्रष्टाचार निवारणका सम्बन्धमा भएको उपलब्धि तथा सो सम्बन्धमा भविष्यमा गर्नु पर्ने सुधारको विवरण उल्लेख गर्नु पर्नेछ ।

भाग २० महालेखापरीक्षक

२२६. महालेखापरीक्षक : (१) नेपालमा एक संघीय महालेखापरीक्षक हुनेछ ।

(२) उपधारा (४) को योग्यता भएको व्यक्तिहरू मध्येबाट संवैधानिक परिषदले सिफारिश गरेका व्यक्तिलाई राष्ट्रध्यक्षले छ वर्षका लागि महालेखापरीक्षकको रूपमा नियुक्ति गर्नेछ । उपरोक्त नियुक्ति पूर्ण समानुपातिक समावेशीय सिद्धान्त अनुसार गरिने छ ।

तर -

- (क) सो पदावधि पूरा हुनु अगावै महालेखापरीक्षकको उमेर पैसठ्ठी वर्ष पूरा भएमा निज आफ्नो पदमा बहाल रहने छैन ।
- (ख) महालेखा परीक्षकलाई संघीय संसदको दुवै सदनको दुई तिहाई बहुमतको निर्णयबाट सो पदबाट हटाउन सकिनेछ ।
- (३) देहायका अवस्थामा महालेखापरीक्षकको पद रिक्त भएको मानिनेछ :-
 - (क) निजले राष्ट्रध्यक्ष समक्ष लिखित राजीनामा दिएमा,
 - (ख) उपधारा (२) बमोजिम निजको पदावधि पूरा भएमा वा निज आफ्नो पदमा नरहेमा,
 - (ग) निजको मृत्यु भएमा ।
- (४) महालेखापरीक्षकको पदमा नियुक्तिको लागि निम्न योग्यता हुनुपर्नेछ ।
 - (क) नेपाल सरकारद्वारा मान्यता प्राप्त विश्वविद्यालयबाट व्यवस्थापन, वाणिज्यशास्त्र वा लेखामा स्नातकोपाधि प्राप्त गरी वा चार्टर्ड एकाउन्टेन्सी परीक्षा उत्तीर्ण गरी नेपाल सरकारको विशिष्ट श्रेणीमा काम गरेको वा लेखा परीक्षणसम्बन्धी काममा कम्तीमा बीस वर्ष अनुभव प्राप्त गरेको
 - (ख) नियुक्ति हुंदाका बखत कुनै राजनीतिक दलको सदस्य नरहेको,
 - (ग) चालीस वर्ष उमेर पूरा भएको, र
 - (घ) उच्च नैतिक चरित्र कायम भएको ।
- (५) महालेखापरीक्षकको पारिश्रमिक र सेवाका अन्य शर्तहरू कानूनद्वारा निर्धारण भए बमोजिम हुनेछन् । महालेखापरीक्षक आफ्नो पदमा बहाल रहेसम्म निजलाई मर्का पर्ने गरी पारिश्रमिक र सेवाका अन्य शर्तहरू बदलिने छैनन् ।
- (६) महालेखापरीक्षक भइसकेको व्यक्ति अन्य सरकारी सेवामा नियुक्त हुनको निमित्त ग्राह्य हुने छैन । तर कुनै राजनीतिक पदमा वा कुनै विषयको अनुसन्धान, जाँचबुझ वा छानवीन गर्ने वा कुनै विषयको अध्ययन वा अन्वेषण गरी राय, मन्तव्य वा सिफारिस पेश गर्ने कुनै पदमा नियुक्त भई काम गर्न यस उपधारामा लेखिएको कुनै कुराले बाधा पुऱ्याएको मानिने छैन ।

२२७. महालेखापरीक्षकको काम, कर्तव्य र अधिकार : (१) संघीय तथा प्रान्तीय व्यवस्थापिका, न्यायपालिका र कार्यपालिका, संघीय अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग, संघीय महालेखापरीक्षक, संघीय लोकसेवा आयोग, निर्वाचन आयोग, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, दलित आयोग, महिला आयोग, अपाङ्ग, यौनिक तथा अल्पसंख्यक आयोग, आदिवासी जनजाति आयोग, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय तथा अन्य संवैधानिक निकायको कार्यालय र नेपाली सेना एवं सशस्त्र

प्रहरी नेपाल प्रहरी लगायतका संघीय तथा प्रान्तीय सबै सरकारी कार्यालय र अदालतको लेखा कानूनद्वारा निर्धारित तरिका बमोजिम नियमितता, मितव्ययिता, कार्य दक्षता, प्रभावकारिता र औचित्य समेतको विचार गरी यस महालेखापरीक्षकबाट लेखापरीक्षण हुनेछ।

(२) पच्चास प्रतिशतभन्दा बढी शेयर वा जायजैथामा संघीय तथा प्रान्तीय सरकारको स्वामित्व भएको संगठित संस्थाको लेखापरीक्षणको लागि लेखापरीक्षक नियुक्त गर्दा महालेखा परीक्षकसंग परामर्श गरिनेछ। त्यस्तो संगठित संस्थाको लेखापरीक्षण गर्दा अपनाउनु पर्ने सिद्धान्तको सम्बन्धमा महालेखापरीक्षकले आवश्यक निर्देशन दिन सक्नेछ।

(३) महालेखापरीक्षकलाई उपधारा (१) बमोजिमको कामको लागि लेखा सम्बन्धी कागजपत्र जुनसुकै बखत हेर्न पाउने अधिकार हुनेछ। सो अनुसार महालेखापरीक्षक वा त्यसका कुनै कर्मचारीले माग गरेको जुनसुकै कागजपत्र तथा जानकारी उपलब्ध गराउनु सम्बन्धित कार्यालय प्रमुखको कर्तव्य हुनेछ।

(४) उपधारा (१) अनुसार लेखापरीक्षण गरिने लेखा, सम्बन्धित कानूनका अधीनमा रही, महालेखा परीक्षकद्वारा तोकिएको ढाँचामा राखिनेछ।

(५) उपधारा (१) मा उल्लेख भएका कार्यालयहरूको लेखाका अतिरिक्त अन्य कुनै कार्यालय वा संस्थाको महालेखा परीक्षकबाट लेखापरीक्षण गर्नुपर्ने गरी कानूनद्वारा व्यवस्था गर्न सकिनेछ।

२२८. वार्षिक प्रतिवेदन : (१) महालेखापरीक्षकले आफूले गरेको कामको वार्षिक प्रतिवेदन संघीय संसद समक्ष पेश गर्नेछ।

(२) उपधारा (१) बमोजिम पेश गरिने प्रतिवेदनमा अन्य कुराको अतिरिक्त महालेखापरीक्षकबाट वर्षभरिमा लेखापरीक्षण गरेका निकायको विवरण, लेखापरीक्षणबाट देखिएको बेरुजुको स्थिति, बेरुजु फछ्यौट गर्न गरेको प्रयास र बेरुजु फछ्यौटका सम्बन्धमा प्राप्त उपलब्धि, भ्रष्टाचारजन्य प्रकृतिको भई अनुसन्धान गर्नुपर्ने देखी अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगमा लेखी पठाएको विवरण तथा लेखापरीक्षण सम्बन्धमा भविष्यमा गर्नुपर्ने सुधारको विवरण उल्लेख गर्नु पर्नेछ।

भाग २१ लोकसेवा आयोग

२२९. लोकसेवा आयोग : (१) नेपालमा एक संघीय लोकसेवा आयोग हुनेछ, जसमा

अध्यक्ष र आवश्यकता अनुसार अन्य सदस्यहरू रहनेछन् ।

(२) उपधारा (३) को योग्यता भएको व्यक्तिहरू मध्येबाट संवैधानिक परिषद्ले सिफारिश गरेका व्यक्तिलाई राष्ट्रध्यक्षले छ वर्षका लागि लोकसेवा आयोगका अध्यक्ष र सदस्यहरूको नियुक्ति गर्नेछ । उपरोक्त नियुक्ति पूर्ण समानुपातिक समावेशीय सिद्धान्त अनुसार गरिने छ ।

तर

(क) सो पदावधि पूरा हुन अगावै लोकसेवा आयोगको अध्यक्ष वा सदस्यको उमेर पैसङ्गी वर्ष पूरा भएमा निज आफ्नो पदमा बहाल रहने छैन ।

(ख) लोकसेवा आयोगको अध्यक्ष र सदस्यलाई संघीय संसदको दुवै सदनको दुई तिहाई बहुमतको निर्णयबाट सो पदबाट हटाउन सकिनेछ ।

(३) लोकसेवा आयोगका सदस्यहरूमध्ये कम्तीमा पच्चास प्रतिशत सदस्यहरू बीस वर्ष वा सो भन्दा बढी अवधिसम्म कुनै सरकारी सेवामा रहेका व्यक्तिहरू मध्येबाट र बाँकी सदस्यहरू विज्ञान, प्रविधि, कला, साहित्य, कानून, जनप्रशासन, समाजशास्त्र वा राष्ट्रजीवनका अन्य क्षेत्रमा शोध, अनुसन्धान, अध्यापन वा अन्य कुनै महत्वपूर्ण कार्यगरी ख्यातिप्राप्त गरेका व्यक्तिहरू मध्येबाट नियुक्त हुनेछन् ।

(४) देहायका अवस्थामा लोकसेवा आयोगको अध्यक्ष वा सदस्यको पद रिक्त भएको मानिनेछ:-

(क) निजले राष्ट्रध्यक्ष समक्ष लिखित राजीनामा दिएमा,

(ख) उपधारा (२) बमोजिम निजको पदावधि पूरा भएमा वा निज आफ्नो पदमा नरहेमा,

(ग) निजको मृत्यु भएमा ।

(५) देहाय बमोजिम नभई कुनै व्यक्ति लोकसेवा आयोगको अध्यक्ष वा सदस्यको पदमा नियुक्तिको लागि योग्य हुने छैन :-

(क) नेपाल सरकारबाट मान्यता प्राप्त विश्वविद्यालयबाट स्नातकोत्तर उपाधि प्राप्त गरेको,

(ख) नियुक्ति हुंदाका बखत कुनै राजनीतिक दलको सदस्य नरहेको,

(ग) चालीस वर्ष उमेर पूरा भएको, र

(घ) उच्च नैतिक चरित्र कायम भएको ।

(६) लोकसेवा आयोगको अध्यक्ष र सदस्यको पारिश्रमिक र सेवाका अन्य शर्तहरू कानूनद्वारा निर्धारण भए बमोजिम हुनेछन् । लोकसेवा आयोगको अध्यक्ष र सदस्य आफ्नो पदमा बहाल रहेसम्म निजहरूलाई मर्कापर्ने गरी पारिश्रमिक र सेवाका अन्य शर्तहरू बदलिने छैनन् ।

(७) लोकसेवा आयोगको अध्यक्ष वा सदस्य भइसकेको व्यक्ति अन्य सरकारी सेवामा नियुक्त हुनको निमित्त ग्राह्य हुनेछैन ।

तर -

- (क) लोकसेवा आयोगको सदस्यलाई अध्यक्षमा नियुक्त गर्न यस उपधाराले बाधा पुऱ्याएको मानिने छैन र सो बमोजिम कुनै सदस्य अध्यक्षको पदमा नियुक्त भएमा निजको पदावधिको गणना गर्दा सदस्य भएको अवधिलाई समेत जोडी गणना गरिनेछ ।
- (ख) कुनै राजनीतिक पदमा वा कुनै विषयको अनुसन्धान, जाँचबुझ वा छानबीन गर्न वा कुनै विषयको अध्ययन वा अन्वेषण गरी राय, मन्तव्य वा सिफारिस पेश गर्ने कुनै पदमा नियुक्त भई काम गर्न यस उपधारामा लेखिएको कुनै कुराले बाधा पुऱ्याएको मानिने छैन ।

२३०. लोकसेवा आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार : (१) संघीय तथा प्रान्तीय राज्यको निजामती सेवाको पदमा नियुक्तिको निमित्त उपयुक्त उम्मेदवार छनौट गर्न परीक्षा सञ्चालन गर्नु लोकसेवा आयोगको कर्तव्य हुनेछ ।

तर सैनिक अधिकृत वा जवान, सशस्त्र प्रहरी वा प्रहरी कर्मचारीको सेवा वा पद तथा निजामती सेवा वा पद होइन भनी ऐनद्वारा तोकिएको अन्य सेवा वा पदलाई निजामती सेवा वा पद मानिनेछैन ।

(२) निजामती सेवाको निवृत्तिभरण पाउने पदमा लोकसेवा आयोगको परामर्श विना स्थायी नियुक्ति गरिने छैन ।

(३) देहायका विषयमा लोकसेवा आयोगको परामर्श लिनु पर्नेछ:-

- (क) निजामती सेवाको शर्त सम्बन्धी कानूनको विषयमा,
- (ख) निजामती सेवा वा पदमा नियुक्ति, बढुवा र विभागीय कारबाही गर्दा अपनाउनु पर्ने सिद्धान्तको विषयमा,
- (ग) निजामती पदमा छ महिनाभन्दा बढी समयको लागि नियुक्तिगर्दा उम्मेदवारको उपयुक्तताको विषयमा,
- (घ) कुनै एक प्रकारको निजामती सेवाको पदबाट अर्को प्रकारको निजामती सेवाको पदमा वा अन्य सरकारी सेवाबाट निजामती सेवामा सरुवा वा बढुवा गर्दा उम्मेदवारको उपयुक्तताको विषयमा,
- (ङ) लोकसेवा आयोगको परामर्श लिनु नपर्ने अवस्थाको पदमा बहाल रहेको कर्मचारीलाई लोकसेवा आयोगको परामर्श लिनु पर्ने अवस्थाको पदमा स्थायी सरुवा वा बढुवा गर्ने विषयमा, र
- (च) कुनै पनि निजामती कर्मचारीलाई दिइने विभागीय सजायको विषयमा । तर न्याय सेवा आयोग लोकसेवा आयोगको अधिकारक्षेत्रभित्र पर्ने छैन ।
- (४) सैनिक सेवा, सशस्त्र प्रहरी सेवा वा प्रहरी सेवा वा अन्य सरकारी सेवाको

पदमा नियुक्ति र बहुवा गर्दा अपनाउनु पर्ने सामान्य सिद्धान्तको विषयमा लोकसेवा आयोगको परामर्श लिनु पर्नेछ ।

(५) कुनै सार्वजनिक संस्थाको सेवाका कर्मचारीको सेवाका शर्त सम्बन्धी प्रचलित कानून र त्यस्तो सेवाका पदको नियुक्ति, बहुवा र विभागीय कारवाही गर्दा अपनाउनु पर्ने सामान्य सिद्धान्तको विषयमा लोकसेवा आयोगसंग त्यस्तो संस्थाले परामर्श लिन चाहेमा लोकसेवा आयोगले परामर्श दिन सक्नेछ ।

स्पष्टीकरण : यस धाराको प्रयोजनका लागि “सार्वजनिक संस्था” भन्नाले पच्चास प्रतिशत वा सोभन्दा बढी शेयर वा जायजैथामा नेपाल सरकारको स्वामित्व वा नियन्त्रण भएको संगठित संस्थालाई जनाउनेछ ।

(६) लोकसेवा आयोगले आफ्नो काम, कर्तव्य र अधिकार मध्ये कुनै काम, कर्तव्य र अधिकार आफ्नो कुनै सदस्य वा सदस्यहरूको समिति वा नेपाल सरकारको कर्मचारीलाई तोकिएको शर्तको अधीनमा रही प्रयोग तथा पालन गर्ने गरी सुम्पन सक्नेछ ।

(७) यस संविधानको अधीनमा रही लोकसेवा आयोगको अन्य काम, कर्तव्य र कार्यविधि कानूनद्वारा निर्धारण भए बमोजिम हुनेछ ।

२३१. वार्षिक प्रतिवेदन : (१) प्रत्येक वर्ष संघीय लोकसेवा आयोगले आफूले गरेको कामको प्रतिवेदन संघीय संसद समक्ष पेश गर्नेछ ।

(२) उपधारा (१) बमोजिम पेश गरिने प्रतिवेदनमा अन्य कुराको अतिरिक्त लोकसेवा आयोगले वर्षभरिमा उम्मेदवार छनौट गर्न लिएको परीक्षाको विवरण, सो परीक्षामा उत्तीर्ण परीक्षार्थीसम्बन्धी विवरण, विभिन्न निकायलाई परामर्श दिएको विवरण, निजामती कर्मचारीलाई विभागीय कारवाही र सजाय गर्दा दिएको परामर्शको विवरण र परामर्श बमोजिमको काम भए नभएको विवरण, कुनै सरकारी सेवाको पदको नियुक्ति, बहुवा र विभागीय कारवाही गर्दा अपनाउनु पर्ने सामान्य सिद्धान्तकोबारेमा परामर्श दिएको भए सोको विवरण र भविष्यमा निजामती सेवाको सुधारको विवरण समेत उल्लेख गर्नु पर्नेछ ।

२३२. प्रान्तीय लोकसेवा आयोग गठन गर्न सकिने : प्रान्तीय संसदले चाहेमा ऐन बनाई प्रान्तीय लोकसेवा आयोग गठन गर्न सक्ने छ र त्यस्तो आयोगको गठन प्रकृया तथा काम कर्तव्य तथा अधिकार र अन्य कुरा ऐनद्वारा निर्धारण गरे बमोजिम हुनेछ ।

भाग २२

निर्वाचन आयोग

२३३. **निर्वाचन आयोग:** (१) नेपालमा एक संघीय निर्वाचन आयोग हुनेछ, जसमा प्रमुख निर्वाचन आयुक्त र अन्य चार जनासम्म निर्वाचन आयुक्तहरू रहनेछन् । प्रमुख निर्वाचन आयुक्तका अतिरिक्त अन्य निर्वाचन आयुक्त नियुक्त भएमा प्रमुख निर्वाचन आयुक्तले निर्वाचन आयोगको अध्यक्ष भई काम गर्नेछ ।

(२) उपधारा (१) को योग्यता भएको व्यक्तिहरू मध्येबाट संवैधानिक परिषद्ले सिफारिश गरेका व्यक्तिलाई राष्ट्रध्यक्षले छ वर्षका लागि प्रमुख निर्वाचन आयुक्त र निर्वाचन आयुक्तको नियुक्ति गर्नेछ । उपरोक्त नियुक्ति पूर्ण समानुपातिक समावेशीय सिद्धान्त अनुसार गरिने छ ।

तर

(क) सो पदावधि पूरा हुनु अगावै प्रमुख निर्वाचन आयुक्त वा निर्वाचन आयुक्तको उमेर पैसङ्गी वर्ष पूरा भएमा निज आफ्नो पदमा बहाल रहने छैन ।

(ख) प्रमुख निर्वाचन आयुक्त र निर्वाचन आयुक्तलाई संघीय संसदको दुवै सदनको दुई तिहाई बहुमतको निर्णयबाट सो पदबाट हटाउन सकिनेछ ।

(३) देहायको अवस्थामा प्रमुख निर्वाचन आयुक्त र आयुक्तको पद रिक्त भएको मानिनेछ:-

(क) निजले राष्ट्रध्यक्ष समक्ष लिखित राजीनामा दिएमा,

(ख) उपधारा (२) बमोजिम निजको पदावधि पूरा भएमा वा निज आफ्नो पदमा नरहेमा,

(ग) निजको मृत्यु भएमा ।

(४) देहाय बमोजिम नभई कुनै व्यक्ति प्रमुख निर्वाचन आयुक्त र आयुक्तको पदमा नियुक्तको लागि योग्य हुने छैन:-

(क) मान्यता प्राप्त विश्वविद्यालयबाट स्नातकोपाधि प्राप्त गरेको,

(ख) नियुक्ति हुंदाका बखत कुनै राजनीतिक दलको सदस्य नरहेको,

(ग) चालीस वर्ष उमेर पूरा भएको, र

(घ) उच्च नैतिक चरित्र कायम भएको ।

(५) प्रमुख निर्वाचन आयुक्त र आयुक्तको पारिश्रमिक र सेवाका अन्य शर्तहरू कानूनद्वारा निर्धारण भए बमोजिम हुनेछन् । प्रमुख निर्वाचन आयुक्त र आयुक्त आफ्नो पदमा बहाल रहेसम्म निजहरूलाई मर्का पर्ने गरी पारिश्रमिक र सेवाका अन्य शर्तहरू बदलिने छैनन् ।

(६) प्रमुख निर्वाचन आयुक्त र निर्वाचन आयुक्त भइसकेको व्यक्ति अन्य सरकारी सेवामा नियुक्त हुनको निमित्त ग्राह्य हुनेछैन ।

तर

- (क) निर्वाचन आयुक्तलाई प्रमुख निर्वाचन आयुक्तमा नियुक्त गर्न यस उपधाराले बाधा पुऱ्याएको मानिने छैन र सो बमोजिम कुनै आयुक्त प्रमुख आयुक्तको पदमा नियुक्त भएमा निजको पदावधिको गणना गर्दा आयुक्त भएको अवधिलाई समेत जोडी गणना गरिनेछ ।
- (ख) कुनै राजनीतिक पदमा वा कुनै विषयको अनुसन्धान, जाँचबुझ वा छानबीन गर्ने वा कुनै विषयको अध्ययन वा अन्वेषण गरी राय, मन्तव्य वा सिफारिस पेश गर्ने कुनै पदमा नियुक्त भई काम गर्न यस उपधारामा लेखिएको कुनै कुराले बाधा पुऱ्याएको मानिने छैन ।

२३४. निर्वाचन आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार : (१) यो संविधान र अन्य कानूनको अधीनमा रही यस संविधान बमोजिम हुने जनमत सङ्ग्रह, संघीय तथा प्रान्तीय निकायको निर्वाचनको सञ्चालन, रेखदेख, निर्देशन र नियन्त्रण निर्वाचन आयोगबाट हुनेछ । सो प्रयोजनको लागि मतदाताहरूको नामावली तयार गर्ने कार्य निर्वाचन आयोगले गर्नेछ ।

(२) निर्वाचन आयोगको आफ्नो काम, कर्तव्य र अधिकार मध्ये कुनै काम, कर्तव्य र अधिकार प्रमुख निर्वाचन आयुक्त, निर्वाचन आयुक्त वा संघीय तथा प्रान्तीय सरकारको कर्मचारीलाई तोकिएको शर्तको अधीनमा रही प्रयोग तथा पालन गर्न पाउने गरी सुम्पन सक्नेछ ।

(३) यस संविधानको अधीनमा रही निर्वाचन आयोगका अन्य काम, कर्तव्य र अधिकार तथा कार्यविधि कानूनद्वारा निर्धारण भए बमोजिम हुनेछन् ।

२३५. नेपाल सरकारले निर्वाचन आयोगलाई आवश्यक कर्मचारी उपलब्ध गराउनु पर्ने : यस संविधान बमोजिम निर्वाचन आयोगलाई आफ्नो काम पूरा गर्न आवश्यक पर्ने कर्मचारी र अन्य कुराहरू नेपाल सरकारले उपलब्ध गराउनेछ ।

भाग २३ मानव अधिकार आयोग

२३६. मानव अधिकार आयोग : (१) नेपालमा एक मानव अधिकार आयोग हुनेछ । मानव अधिकार आयोगका आयुक्तहरू अन्य समुदायगत आयोगहरूको आधिकारिक प्रतिनिधि सदस्य रहने गरी समावेशी रूपमा गठन गरिनेछ । यसरी पठाउने आयोगका सदस्यहरूको योग्यता देहाय बमोजिम हनुपर्नेछ ।

जसमा देहाय बमोजिमका अध्यक्ष र सदस्यहरू रहनेछन्:

- क) मानव अधिकारको संरक्षण र सम्बर्धन वा समाजसेवाका क्षेत्रमा क्रियाशील रही लामो समयदेखि विशिष्ट योगदान पुऱ्याएका ख्यातिप्राप्त व्यक्तिहरू मध्येबाट एकजना अध्यक्ष हुनेछ। अध्यक्षको नियुक्ति गर्दा समुदायगत तथा लैङ्गिक समावेशी चक्रीय प्रणालीको आधारमा गर्नुपर्नेछ।
- (ख) मानव अधिकारको संरक्षण र सम्बर्धन वा समाजसेवाका क्षेत्रमा क्रियाशील रही विशिष्ट योगदान पुऱ्याएका ख्यातिप्राप्त व्यक्तिहरू मध्येबाट ६ जना सदस्यहरू हुनेछन्।
- (२) मानव अधिकार आयोगको अध्यक्ष र सदस्यको नियुक्ति गर्दा महिला सहित विविध जातिहरूको विविधता कायम गर्नु पर्नेछ।
- (३) राष्ट्राध्यक्षले छ वर्षका लागि संघीय मानव अधिकार आयोगका अध्यक्ष र सदस्यको नियुक्ति गर्दा माथि उल्लेखित धारा (१) अनुसार समुदायगत आयोगहरूले सिफारिस गरेका व्यक्तिहरूलाई आयुक्त नियुक्ति गर्नेछन्।
- तर मानव अधिकार आयोगका अध्यक्ष र सदस्यलाई संघीय संसदको दुवै सदनको दुई तिहाई बहुमतको निर्णयबाट सो पदबाट हटाउन सकिनेछ।
- (४) देहायको अवस्थामा मानव अधिकार आयोगका अध्यक्ष वा सदस्यको पद रिक्त भएको मानिनेछः-
- (क) निजले राष्ट्राध्यक्ष समक्ष लिखित राजीनामा दिएमा,
- (ख) उपधारा (३) बमोजिम निजको पदावधि पूरा भएमा वा निज आफ्नो पदमा नरहेमा,
- (ग) निजको मृत्यु भएमा।
- (५) देहाय बमोजिमको योग्यता नभई कुनै व्यक्ति संघीय मानव अधिकार आयोगको अध्यक्ष वा सदस्य नियुक्ति हुन योग्य हुने छैनः
- (क) नेपाल सरकारबाट मान्यता प्राप्त विश्वविद्यालयबाट स्नातकोपाधि हासिल गरेको,
- (ख) उच्च नैतिक चरित्र कायम भएको।
- (६) मानव अधिकार आयोगका अध्यक्ष र सदस्यको पारिश्रमिक र सेवाका अन्य शर्तहरू कानूनद्वारा निर्धारण भए बमोजिम हुनेछ। मानव अधिकार आयोगका अध्यक्ष र सदस्य आफ्नो पदमा बहाल रहेसम्म निजहरूलाई मर्का पर्ने गरी पारिश्रमिक र सेवाका शर्तहरू बदलिने छैनन्।
- (७) मानव अधिकार आयोगका अध्यक्ष वा सदस्य भइसकेको व्यक्ति अन्य सरकारी सेवामा नियुक्त हुनको लागि ग्राह्य हुनेछैन।
- तर कुनै राजनीतिक पदमा वा कुनै विषयको अनुसन्धान, जाँचबुझ वा छानबीन गर्ने वा त्यस्तो विषयको अध्ययन वा अन्वेषण गरी राय, मन्तव्य वा सिफारिस

पेश गर्ने कुनै पदमा नियुक्त भई काम गर्न यस उपधारामा लेखिएको कुनै कुराले बाधा पुऱ्याएको मानिने छैन ।

(८) मानव अधिकार आयोगले आवश्यकता अनुसार नेपालको कुनै भागमा आफ्नो शाखा खोल्न सक्नेछ ।

(९) मानव अधिकार आयोगको छुट्टै कर्मचारी हुनेछ ।

(१०) **प्रान्तीय मानव अधिकार आयोग सम्बन्धी व्यवस्था:** (१) प्रत्येक प्रान्तमा मानव अधिकार आयोगको प्रान्तीय कार्यालय वा शाखारहनेछ ।

(२) प्रान्तीय सरकारले प्रान्तीय तहको मानव अधिकार आयोगको लागि कानूनद्वारा आवश्यक व्यवस्था गर्न सक्नेछ ।

२३७. मानव अधिकार आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार : (१) मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र सम्बर्धन तथा त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई सुनिश्चित गर्नु मानव अधिकार आयोगको कर्तव्य हुनेछ ।

(२) उपधारा (१) मा उल्लिखित कर्तव्य पूरा गर्नको लागि मानव अधिकार आयोगले देहायका काम गर्नेछः-

(क) कुनै ब्यक्ति वा समूहको मानव अधिकार उल्लंघन वा त्यसको दुरुत्साहन भएकोमा पीडित ब्यक्ति आफैँ वा निजको तर्फबाट कसैले आयोग समक्ष प्रस्तुत वा प्रेषित गरेको निवेदन वा उजुरी वा कुनै स्रोतबाट आयोगलाई प्राप्त भएको जानकारी वा आयोगको आफ्नै स्वविवेकमा त्यसको छानवीन तथा अनुसन्धान गरी दोषी उपर कारवाही गर्न सिफारिस गर्ने,

(ख) मानव अधिकारको उल्लंघन हुनबाट रोक्ने जिम्मेवारी वा कर्तव्य भएको पदाधिकारीले आफ्नो जिम्मेवारी पूरा नगरेमा वा कर्तव्य पालन नगरेमा वा जिम्मेवारी पूरा गर्न वा कर्तव्य पालना गर्न उदासिनता देखाएमा त्यस्तो पदाधिकारी उपर विभागीय कारवाही गर्न सम्बन्धित अधिकारी समक्ष सिफारिस गर्ने,

(ग) मानव अधिकार उल्लंघन गर्ने ब्यक्तिका विरुद्ध मुद्दा चलाउनु पर्ने आवश्यकता भएमा कानून बमोजिम अदालतमा मुद्दा दायर गर्न सिफारिस गर्ने,

(घ) मानव अधिकारको सचेतना अभिवृद्धि गर्न नागरिक समाजसंग समन्वय र सहकार्य गर्ने,

(ङ) मानव अधिकारको उल्लंघनकर्तालाई विभागीय कारवाही तथा सजाय गर्न कारण र आधार खुलाई सम्बन्धित निकाय समक्ष सिफारिस गर्ने,

(च) मानव अधिकारसंग सम्बन्धित प्रचलित कानूनको आवधिक रूपमा पुनरावलोकन गर्ने तथा त्यसमा गर्नु पर्ने सुधार तथा संशोधनका सम्बन्धमा

- नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्ने,
- (छ) मानव अधिकारसंग सम्बन्धित अन्तरराष्ट्रिय सन्धि वा सम्झौताको नेपाल पक्ष बन्नु पर्ने भएमा त्यसको कारणसहित नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने र पक्ष बनिसकेका सन्धि वा सम्झौताको कार्यान्वयन भए वा नभएको अनुगमन गरी कार्यान्वयन नभएको पाइएमा सोको कार्यान्वयन गर्न नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्ने,
- (ज) मानव अधिकारको उल्लंघनका सम्बन्धमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले गरेको सिफारिस वा निर्देशन पालना वा कार्यान्वयन नगर्ने पदाधिकारी, व्यक्ति वा निकायको नाम कानून बमोजिम सार्वजनिक गरी मानव अधिकार उल्लंघनकर्ताको रूपमा अभिलेख गर्ने ।
- (३) मानव अधिकार आयोगले आफ्नो कार्य सम्पादन गर्दा वा कर्तव्य पालना गर्दा देहायको अधिकार प्रयोग गर्न सक्नेछः-
- (क) कुनै व्यक्तिलाई आयोग समक्ष उपस्थित गराई जानकारी वा बयान लिने वा बकपत्र गराउने, प्रमाण बुझ्ने, दशी प्रमाण दाखिला गर्न लगाउने सम्बन्धमा अदालतलाई भए सरहको अधिकार प्रयोग गर्ने,
- (ख) मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघन हुन लागेको वा भइसकेको सूचना आयोगले कुनै किसिमबाट प्राप्त गरेमा कुनै व्यक्ति वा निजको आवास वा कार्यालयमा विना सूचना प्रवेश गर्ने, खानतलासी लिने तथा त्यसरी खानतलासी लिंदा मानव अधिकारको उल्लंघनसंग सम्बन्धित लिखत, प्रमाण वा सबुद कब्जामा लिने,
- (ग) कुनै व्यक्तिको मानव अधिकार उल्लंघन भई रहेको कुरा जानकारी भई तत्काल कारवाही गर्नु पर्ने आवश्यक देखिएमा विना सूचना सरकारी कार्यालय वा अन्य ठाउँमा प्रवेश गर्ने र उद्धार गर्ने,
- (घ) मानव अधिकारको उल्लंघनबाट पीडित भएको व्यक्तिलाई कानून बमोजिम क्षतिपूर्ति दिन आदेश दिने,
- (ङ) कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम अन्य अधिकारको प्रयोग र कर्तव्यको पालना गर्ने वा गराउने ।
- (४) यस धारामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि सैनिक ऐनको क्षेत्राधिकारको विषयमा मानव अधिकार आयोगलाई क्षेत्राधिकार हुनेछैन ।
- तर मानव अधिकार वा मानवीय कानूनको उल्लंघन भएको विषयमा कारवाही चलाउन वाधा पर्ने छैन ।

२३८. वार्षिक प्रतिवेदन : (१) यस संविधान बमोजिम मानव अधिकार आयोगले आफूले गरेको कामको वार्षिक प्रतिवेदन राष्ट्राध्यक्ष समक्ष पेश गर्नेछ, र राष्ट्राध्यक्षले

त्यस्तो प्रतिवेदन व्यवस्थापिका-संसद समक्ष पेश गर्ने व्यवस्था गर्नेछ ।

(२) उपधारा (१) बमोजिम पेश गरिने प्रतिवेदनमा अन्य कुराको अतिरिक्त मानव अधिकार आयोगमा वर्षभरि परेका उजुरी, त्यस्तो उजुरीको सम्बन्धमा गरेको छानवीन र अनुसन्धानको विवरण, नेपाल सरकारलाई विभिन्न विषयमा गरेको सिफारिसको विवरण, मानव अधिकार उल्लंघन गर्ने व्यक्ति विरुद्ध कुनै मुद्दा दायर गरेको भए सोको संख्या, मानव अधिकारको संरक्षण र प्रवर्द्धनका सम्बन्धमा भविष्यमा गर्नु पर्ने सुधारको विवरण उल्लेख गर्नु पर्नेछ ।

भाग २४ महान्यायाधिवक्ता

२३९. महान्यायाधिवक्ताको नियुक्ति : (१) नेपालमा एक संघीय महान्यायाधिवक्ता रहनेछ जसको नियुक्ति राष्ट्रध्यक्षबाट हुनेछ । महान्यायाधिवक्ता राष्ट्रध्यक्षको इच्छानुसारको अवधिसम्म आफ्नो पदमा बहाल रहनेछ ।

(२) सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीश हुन सक्ने योग्यता नभई कुनै पनि व्यक्ति महान्यायाधिवक्ताको पदमा नियुक्तिको लागि योग्य मानिने छैन । उपरोक्त नियुक्ति पूर्ण समानुपातिक समावेशीय सिद्धान्त अनुसार गरिने छ ।

(३) देहायका अवस्थामा महान्यायाधिवक्ताको पद रिक्त भएको मानिनेछ:-

(क) निजले राष्ट्रध्यक्ष समक्ष लिखित राजीनामा दिएमा,

(ख) राष्ट्रध्यक्षबाट निजलाई पदमुक्त गरिएमा,

(ग) निजको मृत्यु भएमा ।

(४) महान्यायाधिवक्ताको पारिश्रमिक तथा अन्य सुविधा सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीश सरह हुनेछ । महान्यायाधिवक्ताको सेवाका अन्य शर्तहरू कानूनद्वारा निर्धारण भए बमोजिम हुनेछन् ।

२४०. महान्यायाधिवक्ताको काम, कर्तव्य र अधिकार : (१) महान्यायाधिवक्ता संघीय सरकारको मुख्य कानुनी सल्लाहकार हुनेछ । संघीय संवैधानिक एवं कानुनी विषयमा संघीय सरकार र संघीय सरकारले तोकिएको अन्य अधिकारीलाई राय सल्लाह दिनु निजको कर्तव्य हुनेछ ।

(२) संघीय सरकारको हक, हित वा सरोकार निहित रहेको मुद्दामा महान्यायाधिवक्ता वा निजको मातहतका अधिकृतहरूबाट संघीय सरकारको प्रतिनिधित्व गरिनेछ । यस संविधानमा अन्यथा लेखिएदेखि बाहेक कुनै अदालत वा न्यायिक अधिकारी समक्ष संघीय सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा

नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई हुनेछ ।

(३) उपधारा (२) को अधीनमा रही महान्यायाधिवक्तालाई देहायको काम गर्ने अधिकार हुनेछः-

- (क) संघीय सरकार वादी वा प्रतिवादी भई दायर भएका मुद्दा मामिलामा संघीय सरकारको तर्फबाट प्रतिरक्षा गर्ने,
- (ख) मुद्दा मामिलाका रोहमा संघीय सर्वोच्च अदालतले गरेको कानूनको व्याख्या वा प्रतिपादन गरेको कानुनी सिद्धान्तको कार्यान्वयन भए वा नभएको अनुगमन गर्ने गराउने,
- (ग) हिरासतमा रहेको व्यक्तिलाई यस संविधानको अधीनमा रही मानवोचित व्यवहार नगरेको वा त्यस्तो व्यक्तिलाई आफन्तसंग वा कानून व्यवसायी मार्फत भेटघाट गर्न नदिएको भन्ने उजुरी परेमा वा जानकारी हुन आएमा छानवीन गरी त्यस्तो हुनबाट रोक्न सम्बन्धित अधिकारीलाई आवश्यक निर्देशन दिने ।

(४) यस धारामा लेखिएका काम, कर्तव्य र अधिकारको अतिरिक्त संघीय महान्यायाधिवक्ताको अन्य काम, कर्तव्य र अधिकार यो संविधान र अन्य संघीय कानूनद्वारा निर्धारण भए बमोजिम हुनेछ ।

(५) आफ्नो पदीय कर्तव्यको पालना गर्दा महान्यायाधिवक्तालाई नेपालको संघीय अदालत, कार्यालय र पदाधिकारी समक्ष उपस्थित हुने अधिकार हुनेछ ।

(६) महान्यायाधिवक्ताले यो धारा बमोजिम आफ्नो काम, कर्तव्य र अधिकार तोकिएको शर्तको अधीनमा रही प्रयोग र पालन गर्ने गरी मातहतका अधिकृतलाई सुम्पन सक्नेछ ।

२४१. वार्षिक प्रतिवेदन : (१) महान्यायाधिवक्ताले प्रत्येक वर्ष यो संविधान र अन्य कानून बमोजिम आफूले सम्पादन गरेको कामको वार्षिक प्रतिवेदन तयार गरी राष्ट्रध्यक्ष समक्ष पेश गर्नेछ, र राष्ट्रध्यक्षले त्यस्तो प्रतिवेदन संसद समक्ष पेश गर्नेछ ।

(२) उपधारा (१) बमोजिम पेश गरिने प्रतिवेदनमा अन्य कुराको अतिरिक्त महान्यायाधिवक्ताले वर्षभरिमा संघीय संवैधानिक एवं कानुनी विषयमा दिएको राय सल्लाहको संख्या, सरकार वादी भई चलेका मुद्दा सम्बन्धी विवरण, नेपाल सरकार वादी वा प्रतिवादी भई दायर भएका मुद्दा मामिलामा प्रतिरक्षा गरेको विवरण, अपराध सम्बन्धी विवरण तथा सरकारवादी भई चलेका मुद्दामा भविष्यमा गरिनु पर्ने सुधारको विवरण उल्लेख गर्नु पर्नेछ ।

२४२. **प्रान्तीय न्यायाधिवक्ताको व्यवस्था :** प्रान्तीय न्यायाधिवक्ता प्रान्तीय सरकारको प्रमुख कानुनी सल्लाहकार हुनेछ। प्रान्तीय राज्यले कानून निर्माण गरी प्रान्तीय न्यायाधिवक्ताको व्यवस्था गर्न र निजको योग्यता, नियुक्ति, पारिश्रमिक र सेवाका अन्य शर्तहरू तय गर्न सक्नेछ।

२४३. **संसदमा उपस्थित हुन पाउने :** महान्यायाधिवक्तालाई संघीय संसद वा त्यसको कुनै समितिको बैठकमा उपस्थित भई कुनै कानुनी प्रश्नको सम्बन्धमा राय व्यक्त गर्ने अधिकार हुनेछ। तर मत दिने अधिकार भने हुने छैन।

भाग २५ अन्य आयोगहरू

२४४. **दलित आयोग :** (१) नेपालमा एक संघीय दलित आयोग हुनेछ जसमा अध्यक्ष र आवश्यकता अनुसार अन्य सदस्यहरू रहनेछन्।

(२) उपधारा (३) को योग्यता भएको व्यक्तिहरू मध्येबाट संवैधानिक परिषद्ले सिफारिश गरेका व्यक्तिलाई राष्ट्रध्यक्षले छ वर्षका लागि दलित आयोगका अध्यक्ष र सदस्यहरूको रूपमा नियुक्ति गर्नेछ। उपरोक्त नियुक्ति दलित समुदायबीचबाट पूर्ण समानुपातिक समावेशीय सिद्धान्त अनुसार गरिने छ।

तर

(क) सो पदावधि पूरा हुन अगावै दलित आयोगको अध्यक्ष वा सदस्यको उमेर पैसङ्गी वर्ष पूरा भएमा निज आफ्नो पदमा बहाल रहने छैन।

(ख) दलित आयोगको अध्यक्ष र सदस्यलाई संघीय संसदको दुवै सदनको दुई तिहाई बहुमतको निर्णयबाट सो पदबाट हटाउन सकिनेछ।

(३) दलित आयोगका सदस्यहरूमध्ये कम्तीमा पच्चास प्रतिशत सदस्यहरू दस वर्ष वा सो भन्दा बढी अवधिसम्म दलित उत्थानसम्बन्धी कार्यमा सक्रिय रहेका व्यक्तिहरू मध्येबाट र बाँकी सदस्यहरू विज्ञान, प्रविधि, कला, साहित्य, कानून, जनप्रशासन, समाजशास्त्र वा राष्ट्रजीवनका अन्य क्षेत्रमा शोध, अनुसन्धान, अध्यापन वा अन्य कुनै महत्वपूर्ण कार्यगरी ख्यातिप्राप्त गरेका व्यक्तिहरू मध्येबाट नियुक्त हुनेछन्।

(४) देहायका अवस्थामा दलित आयोगको अध्यक्ष वा सदस्यको पद रिक्त भएको मानिनेछ:-

(क) निजले राष्ट्रध्यक्ष समक्ष लिखित राजीनामा दिएमा,

(ख) उपधारा (२) बमोजिम निजको पदावधि पूरा भएमा वा निज आफ्नो पदमा

- नरहेमा,
 (ग) निजको मृत्यु भएमा ।
- (५) देहाय बमोजिम नभई कुनै व्यक्ति दलित आयोगको अध्यक्ष वा सदस्य पदमा नियुक्तिको लागि योग्य हुने छैन :-
 (क) उपधारा (२) बमोजिम निज विद्यालयबाट स्नातकोत्तर उपाधि प्राप्त गरेको,
 (ख) नियुक्ति हुंदाका बखत कुनै राजनीतिक दलको सदस्य नरहेको,
 (ग) चालीस वर्ष उमेर पूरा भएको, र
 (घ) उच्च नैतिक चरित्र कायम भएको ।
- (६) दलित आयोगको अध्यक्ष र सदस्यको पारिश्रमिक र सेवाका अन्य शर्तहरू कानूनद्वारा निर्धारण भए बमोजिम हुनेछन् । दलित आयोगको अध्यक्ष र सदस्य आफ्नो पदमा बहाल रहेसम्म निजहरूलाई मर्कापर्ने गरी पारिश्रमिक र सेवाका अन्य शर्तहरू बदलिनै छैनन् ।
- (७) दलित आयोगको अध्यक्ष वा सदस्य भइसकेको व्यक्ति अन्य सरकारी सेवामा नियुक्त हुनको निमित्त ग्राह्य हुने छैन ।
- तर -
- (क) दलित आयोगको सदस्यलाई अध्यक्षमा नियुक्त गर्न यस उपधाराले वाधा पुऱ्याएको मानिने छैन र सो बमोजिम कुनै सदस्य अध्यक्षको पदमा नियुक्त भएमा निजको पदावधिको गणना गर्दा सदस्य भएको अवधिलाई समेत जोडी गणना गरिनेछ ।
- (ख) कुनै राजनीतिक पदमा वा कुनै विषयको अनुसन्धान, जाँचबुझ वा छानवीन गर्न वा कुनै विषयको अध्ययन वा अन्वेषण गरी राय, मन्तव्य वा सिफारिस पेश गर्ने कुनै पदमा नियुक्त भई काम गर्न यस उपधारामा लेखिएको कुनै कुराले वाधा पुऱ्याएको मानिने छैन ।
- (क) नेपालमा भएका दलित सम्बन्धीको अध्ययन तथा अन्वेषण गरी राय, मन्तव्य वा सिफारिस पेश गर्न र सो सम्बन्धी व्यवस्था कार्यान्वयन गर्न कानून बनाई संघीय सरकारले दलित आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार तोक्न सक्नेछ । आयोगले आफ्नो काम, कर्तव्य र अधिकार मध्ये कुनै काम, कर्तव्य र अधिकार आफ्नो कुनै सदस्य वा सदस्यहरूको समिति वा संघीय वा प्रान्तीय सरकारको कर्मचारीलाई तोकिएको शर्तको अधीनमा रही प्रयोग तथा पालन गर्ने गरी सुम्पन सक्नेछ ।
- (९) दलित आयोगका अध्यक्षराष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको पदेन सदस्य हुनेछन् ।
- (१०) आवश्यकता अनुसार दलित आयोगका प्रान्तीय शाखाहरू गठन गर्न सकिने

छ ।

२४५. वार्षिक प्रतिवेदन : (१) प्रत्येक वर्ष संघीय दलित आयोगले आफुले गरेको कामको प्रतिवेदन संघीय संसद समक्ष पेश गर्नेछ ।

(२) उपधारा (१) बमोजिम पेश गरिने प्रतिवेदनमा अन्य कुराको अतिरिक्त दलित आयोगले वर्ष भरिमा गरेको कामको विवरणहरूसमेत उल्लेख गर्नु पर्नेछ ।

२४६. महिला आयोग: (१) नेपालमा एक संघीय महिला आयोग हुनेछ जसमा अध्यक्ष र आवश्यकता अनुसार अन्य सदस्यहरू रहनेछन् ।

(२) उपधारा (३) को योग्यता भएको व्यक्तिहरू मध्येबाट संघीय संवैधानिक परिषद्ले सिफारिश गरेका व्यक्तिलाई राष्ट्राध्यक्षले छ वर्षका लागि महिला आयोगका अध्यक्ष र सदस्यहरूको रूपमा नियुक्ति गर्नेछ । उपरोक्त नियुक्ति पूर्ण समानुपातिक समावेशीय सिद्धान्त अनुसार गरिने छ ।

तर

(क) सो पदावधि पूरा हुन अगावै महिला आयोगको अध्यक्ष वा सदस्यको उमेर पैसङ्गी वर्ष पूरा भएमा निज आफ्नो पदमा बहाल रहने छैन ।

(ख) महिला आयोगको अध्यक्ष र सदस्यलाई संघीय संसदको दुवै सदनको दुई तिहाई बहुमतको निर्णयबाट सो पदबाट हटाउन सकिनेछ ।

(३) महिला आयोगका सदस्यहरूमध्ये कम्तीमा पच्चास प्रतिशत सदस्यहरू दस वर्ष वा सो भन्दा बढी अवधिसम्म महिलाहरूको हक अधिकार सम्बन्धी कार्यमा सकृय रहेका व्यक्तिहरू मध्येबाट र बाँकी सदस्यहरू विज्ञान, प्रविधि, कला, साहित्य, कानून, जनप्रशासन, समाजशास्त्र वा राष्ट्र जीवनका अन्य क्षेत्रमा शोध, अनुसन्धान, अध्यापन वा अन्य कुनै महत्वपूर्ण कार्यगरी ख्यातिप्राप्त गरेका व्यक्तिहरू मध्येबाट नियुक्त हुनेछन् ।

(४) देहायका अवस्थामा महिला आयोगको अध्यक्ष वा सदस्यको पद रिक्त भएको मानिनेछ:-

(क) निजले राष्ट्राध्यक्ष समक्ष लिखित राजीनामा दिएमा,

(ख) उपधारा (२) बमोजिम निजको पदावधि पूरा भएमा वा निज आफ्नो पदमा नरहेमा,

(ग) निजको मृत्यु भएमा ।

(५) देहाय बमोजिम नभई कुनै व्यक्ति महिला आयोगको अध्यक्ष वा सदस्य पदमा नियुक्तिको लागि योग्य हुने छैन :-

(क) उपधारा (२) बमोजिम निज विद्यालयबाट स्नातकोत्तर उपाधि प्राप्त गरेको,

(ख) नियुक्ति हुंदाका बखत कुनै राजनीतिक दलको सदस्य नरहेको,

- (ग) चालीस वर्ष उमेर पूरा भएको, र
 (घ) उच्च नैतिक चरित्र कायम भएको ।
- (६) महिला आयोगको अध्यक्ष र सदस्यको पारिश्रमिक र सेवाका अन्य शर्तहरू कानूनद्वारा निर्धारण भए बमोजिम हुनेछन् । महिला आयोगको अध्यक्ष र सदस्य आफ्नो पदमा बहाल रहेसम्म निजहरूलाई मर्कापर्ने गरी पारिश्रमिक र सेवाका अन्य शर्तहरू बदलिने छैनन् ।
- (७) महिला आयोगको अध्यक्ष वा सदस्य भइसकेको व्यक्ति अन्य सरकारी सेवामा नियुक्त हुनको निमित्त ग्राह्य हुने छैन ।

तर -

- (क) महिला आयोगको सदस्यलाई अध्यक्षमा नियुक्त गर्न यस उपधाराले बाधा पुऱ्याएको मानिने छैन र सो बमोजिम कुनै सदस्य अध्यक्षको पदमा नियुक्त भएमा निजको पदावधिको गणना गर्दा सदस्य भएको अवधिलाई समेत जोडी गणना गरिनेछ ।
- (ख) कुनै राजनीतिक पदमा वा कुनै विषयको अनुसन्धान, जाँचबुझ वा छानबीन गर्ने वा कुनै विषयको अध्ययन वा अन्वेषण गरी राय, मन्तव्य वा सिफारिस पेश गर्ने कुनै पदमा नियुक्त भई काम गर्न यस उपधारामा लेखिएको कुनै कुराले बाधा पुऱ्याएको मानिने छैन ।
- (ङ) नेपालमा भएका महिला सम्बन्धीको अध्ययन तथा अन्वेषण गरी राय, मन्तव्य वा सिफारिस पेश गर्न र सो सम्बन्धी व्यवस्था कार्यान्वयन गर्न कानून बनाई संघीय सरकारले महिला आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार तोक्न सक्नेछ । आयोगले आफ्नो काम, कर्तव्य र अधिकार मध्ये कुनै काम, कर्तव्य र अधिकार आफ्नो कुनै सदस्य वा सदस्यहरूको समिति वा संघीय वा प्रान्तीय सरकारको कर्मचारीलाई तोकिएको शर्तको अधीनमा रही प्रयोग तथा पालन गर्ने गरी सुम्पन सक्नेछ ।

२४७. वार्षिक प्रतिवेदन: (१) प्रत्येक वर्ष संघीय महिला आयोगले आफूले गरेको कामको प्रतिवेदन संघीय संसद समक्ष पेश गर्नेछ ।

(२) उपधारा (१) बमोजिम पेश गरिने प्रतिवेदनमा अन्य कुराको अतिरिक्त महिला आयोगले वर्षभरिमा गरेको कामको विवरणहरूसमेत उल्लेख गर्नु पर्नेछ ।

२४८. प्रान्तीय महिला आयोग : (१) प्रान्तीय राज्यले कानून निर्माण गरी प्रान्तीय रूपमा महिला आयोगको स्थापना गर्न र त्यस्तो आयोगको अध्यक्ष, सदस्यको योग्यता, नियुक्ति, पारिश्रमिक र सेवाका अन्य शर्तहरू तय गर्न सक्नेछ । निजहरू आफ्नो पदमा बहाल रहेसम्म निजहरूलाई मर्कापर्ने गरी पारिश्रमिक र सेवाका

अन्य शर्तहरू बदलिने छैनन् ।

२४९. मुस्लिम आयोग: (१) नेपालमा एक संघीय मुस्लिम आयोग हुनेछ जसमा अध्यक्ष र आवश्यकता अनुसार अन्य सदस्यहरू रहनेछन् ।

(२) उपधारा (३) को योग्यता भएको व्यक्तिहरू मध्येबाट संवैधानिक परिषद्ले सिफारिश गरेका व्यक्तिलाई राष्ट्रध्यक्षले छ वर्षका लागि मुस्लिम आयोगको अध्यक्ष र सदस्यहरूको रूपमा नियुक्ति गर्नेछ । उपरोक्त नियुक्ति पूर्ण समानुपातिक समावेशीय सिद्धान्त अनुसार गरिने छ ।

तर

(क) सो पदावधि पूरा हुन अगावै मुस्लिम आयोगको अध्यक्ष वा सदस्यको उमेर पैसङ्गी वर्ष पूरा भएमा निज आफ्नो पदमा बहाल रहने छैन ।

(ख) मुस्लिम आयोगको अध्यक्ष र सदस्यलाई संघीय संसदको दुवै सदनको दुई तिहाई बहुमतको निर्णयबाट सो पदबाट हटाउन सकिनेछ ।

(३) मुस्लिम आयोगका सदस्यहरूमध्ये कम्तीमा पच्चास प्रतिशत सदस्यहरू बीस वर्ष वा सो भन्दा बढी अवधिसम्म मुस्लिमको हक अधिकार सम्बन्धी कार्यमा सकृय रहेका व्यक्तिहरू मध्येबाट र बाँकी सदस्यहरू समाजशास्त्र वा राष्ट्र जीवनका अन्य क्षेत्रमा शोध, अनुसन्धान, अध्यापन वा अन्य कुनै महत्वपूर्ण कार्यगरी ख्यातिप्राप्त गरेका व्यक्तिहरू मध्येबाट नियुक्त हुनेछन् ।

(४) मुस्लिम आयोगको काम कर्तव्य र अधिकार तथा कार्यविधि सम्बन्धी कुरा कानूनद्वारा व्यवस्था गरिनेछ ।

(५) मुस्लिम आयोगका अध्यक्षराष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको पदेन सदस्य हुनेछन् ।

(६) आवश्यकता अनुसार मुस्लिम आयोगका प्रान्तीय शाखाहरू गठन गर्न सकिने छ ।

२५० वार्षिक प्रतिवेदन : (१) प्रत्येक वर्ष संघीय मुस्लिम आयोगले आफूले गरेको कामको प्रतिवेदन संघीय संसद समक्ष पेश गर्नेछ ।

(२) उपधारा (१) बमोजिम पेश गरिने प्रतिवेदनमा अन्य कुराको अतिरिक्त मुस्लिम आयोगले वर्षभरिमा गरेको कामको विवरणहरूसमेत उल्लेख गर्नु पर्नेछ ।

२५१. अपाङ्ग, यौनिक तथा लैङ्गिक र अन्य अल्पसंख्यक आयोग : (१) नेपालमा एक संघीय अपाङ्ग, यौनिक तथा लैङ्गिक र अन्य अल्पसंख्यक आयोग हुनेछ जसमा अध्यक्ष र आवश्यकता अनुसार अन्य सदस्यहरू रहनेछन् ।

(२) उपधारा (३) को योग्यता भएको अल्पसंख्यक, लोपोन्मुख जाति तथा अपाङ्ग,

यौनिक तथा लैङ्गिक र अन्य अल्पसंख्यक ब्यक्तिहरू मध्येबाट संघीय संसदको तल्लो सदनबाट निर्वाचित ब्यक्तिलाई राष्ट्राध्यक्षले छ वर्षका लागि अपाङ्ग, यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसंख्यक आयोगका अध्यक्ष र सदस्यहरूको रूपमा नियुक्ति गर्नेछ । उपरोक्त नियुक्ति पूर्ण समानुपातिक समावेशीय सिद्धान्त अनुसार गरिने छ ।

तर

- (क) सो पदावधि पूरा हुन अगावै अपाङ्ग, यौनिक तथा लैङ्गिक र अन्य अल्पसंख्यक आयोगको अध्यक्ष वा सदस्यको उमेर पैसङ्गी वर्ष पूरा भएमा निज आफ्नो पदमा बहाल रहने छैन ।
- (ख) अपाङ्ग, यौनिक तथा लैङ्गिक र अन्य अल्पसंख्यक आयोगको अध्यक्ष र सदस्यलाई संघीय संसदको दुवै सदनको दुई तिहाई बहुमतको निर्णयबाट सो पदबाट हटाउन सकिनेछ ।
- (ग) अपाङ्ग, यौनिक तथा लैङ्गिक र अन्य अल्पसंख्यक आयोगका सदस्यहरूमध्ये कम्तीमा पच्चास प्रतिशत सदस्यहरू दश वर्ष वा सो भन्दा बढी अवधिसम्म अपाङ्ग, यौनिक तथा लैङ्गिक र अन्य अल्पसंख्यकहरूको हक अधिकार सम्बन्धी कार्यमा सक्रिय रहेका ब्यक्तिहरू मध्येबाट र बाँकी सदस्यहरू विज्ञान, प्रविधि, कला, साहित्य, कानून, जनप्रशासन, समाजशास्त्र वा राष्ट्र जीवनका अन्य क्षेत्रमा शोध, अनुसन्धान, अध्यापन वा अन्य कुनै महत्वपूर्ण कार्यगरी ख्यातिप्राप्त गरेका ब्यक्तिहरू मध्येबाट नियुक्त हुनेछन् ।
- (३) देहायका अवस्थामा अपाङ्ग, यौनिक तथा लैङ्गिक र अन्य अल्पसंख्यक आयोगको अध्यक्ष वा सदस्यको पद रिक्त भएको मानिनेछः-
 - (क) निजले राष्ट्राध्यक्ष समक्ष लिखित राजीनामा दिएमा,
 - (ख) उपधारा (२) बमोजिम निजको पदावधि पूरा भएमा वा निज आफ्नो पदमा नरहेमा,
 - (ग) निजको मृत्यु भएमा ।
- (४) देहाय बमोजिम नभई कुनै ब्यक्ति अपाङ्ग, यौनिक तथा लैङ्गिक र अन्य अल्पसंख्यक आयोगको अध्यक्ष वा सदस्यको पदमा नियुक्तिको लागि योग्य हुने छैन :-
 - (क) उपधारा (२) बमोजिम निज विश्वविद्यालयबाट स्नातकोत्तर उपाधि प्राप्त गरेको,
 - (ख) नियुक्ति हुंदाका बखत कुनै राजनीतिक दलको सदस्य नरहेको,
 - (ग) चालीस वर्ष उमेर पूरा भएको, र
 - (घ) उच्च नैतिक चरित्र कायम भएको ।

(५) अपाङ्ग, यौनिक तथा लैङ्गिक र अन्य अल्पसंख्यक आयोगको अध्यक्ष र सदस्यको पारिश्रमिक र सेवाका अन्य शर्तहरू कानूनद्वारा निर्धारण भए बमोजिम हुनेछन् । अपाङ्ग, यौनिक तथा अल्पसंख्यक आयोगको अध्यक्ष र सदस्य आफ्नो पदमा बहाल रहेसम्म निजहरूलाई मर्कापर्ने गरी पारिश्रमिक र सेवाका अन्य शर्तहरू बदलिने छैनन् ।

तर -

(क) अपाङ्ग, यौनिक तथा लैङ्गिक र अन्य अल्पसंख्यक आयोगको सदस्यलाई अध्यक्षमा नियुक्त गर्न यस उपधाराको बाधा पुऱ्याएको मानिने छैन र सो बमोजिम कुनै सदस्य अध्यक्षको पदमा नियुक्त भएमा निजको पदावधिको गणना गर्दा सदस्य भएको अवधिलाई समेत जोडी गणना गरिनेछ ।

(ख) कुनै राजनीतिक पदमा वा कुनै विषयको अनुसन्धान, जाँचबुझ वा छानबीन गर्ने वा कुनै विषयको अध्ययन वा अन्वेषण गरी राय, मन्तव्य वा सिफारिस पेश गर्ने कुनै पदमा नियुक्त भई काम गर्न यस उपधारामा लेखिएको कुनै कुराले बाधा पुऱ्याएको मानिने छैन ।

(६) नेपालमा भएका यौनिक तथा लैङ्गिक र अन्य अल्पसंख्यककोबारेमा अध्ययन तथा अन्वेषण गरी राय, मन्तव्य वा सिफारिस पेश गर्न र सो सम्बन्धी व्यवस्था कार्यान्वयन गर्न कानून बनाई आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार तोक्न सक्नेछ । आयोगले आफ्नो काम, कर्तव्य र अधिकार मध्ये कुनै काम, कर्तव्य र अधिकार आफ्नो कुनै सदस्य वा सदस्यहरूको समिति वा संघीय तथा प्रान्तीय सरकारको कर्मचारीलाई तोकिएको शर्तको अधीनमा रही प्रयोग तथा पालन गर्ने गरी सुम्पन सक्नेछ ।

२५२. वार्षिक प्रतिवेदन : (१) प्रत्येक वर्ष संघीय अपाङ्ग, यौनिक तथा लैङ्गिक र अन्य अल्पसंख्यक आयोगले आफूले गरेको कामको प्रतिवेदन संघीय संसद समक्ष पेश गर्नेछ ।

(२) उपधारा (१) बमोजिम पेश गरिने प्रतिवेदनमा अन्य कुराको अतिरिक्त अपाङ्ग, यौनिक तथा अल्पसंख्यक आयोगले वर्षभरिमा गरेको कामको विवरणहरूसमेत उल्लेख गर्नु पर्नेछ ।

२५३. आदिवासी जनजाति आयोग : (१) नेपालमा एक संघीय आदिवासी जनजाति आयोग हुनेछ जसमा अध्यक्ष र आवश्यकता अनुसार अन्य सदस्यहरू रहनेछन् ।

(२) उपधारा (३) को योग्यता भएको व्यक्तिहरू मध्येबाट संवैधानिक परिषदले सिफारिस गरेका व्यक्तिलाई राष्ट्राध्यक्षले छ वर्षका लागि आदिवासी जनजाति आयोगका अध्यक्ष र सदस्यहरूको रूपमा नियुक्ति गर्नेछ । उपरोक्त नियुक्ति पूर्ण समानुपातिक समावेशीय सिद्धान्त अनुसार गरिने छ ।

तर

- (क) सो पदावधि पूरा हुन अगावै आदिवासी जनजाति आयोगको अध्यक्ष वा सदस्यको उमेर पैसठ्ठी वर्ष पूरा भएमा निज आफ्नो पदमा बहाल रहने छैन ।
- (ख) आदिवासी जनजाति आयोगको अध्यक्ष र सदस्यलाई संघीय संसदको दुवै सदनको दुई तिहाई बहुमतको निर्णयबाट सो पदबाट हटाउन सकिनेछ ।
- (३) आदिवासी जनजाति आयोगका सदस्यहरूमध्ये कम्तीमा पच्चास प्रतिशत सदस्यहरू बीस वर्ष वा सो भन्दा बढी अवधिसम्म कुनै सरकारी सेवा वा आदिवासी जनजातिहरूको भाषा, लिपी तथा हक अधिकार सम्बन्धी कार्यमा सक्रिय रहेका व्यक्तिहरू मध्येबाट र बाँकी सदस्यहरू विज्ञान, प्रविधि, कला, साहित्य, कानून, जनप्रशासन, समाजशास्त्र वा राष्ट्र जीवनका अन्य क्षेत्रमा शोध, अनुसन्धान, अध्यापन वा अन्य कुनै महत्वपूर्ण कार्यगरी ख्यातिप्राप्त गरेका व्यक्तिहरू मध्येबाट नियुक्त हुनेछन् ।
- (४) देहायका अवस्थामा आदिवासी जनजाति आयोगको अध्यक्ष वा सदस्यको पद रिक्त भएको मानिनेछ:-
- (क) निजले राष्ट्राध्यक्ष समक्ष लिखित राजीनामा दिएमा,
- (ख) उपधारा (२) बमोजिम निजको पदावधि पूरा भएमा वा निज आफ्नो पदमा नरहेमा,
- (ग) निजको मृत्यु भएमा ।
- (५) देहाय बमोजिम नभई कुनै व्यक्ति आदिवासी जनजाति आयोगको अध्यक्ष वा सदस्यको पदमा नियुक्तिको लागि योग्य हुने छैन :-
- (क) उपधारा (२) बमोजिम निज विश्व विद्यालयबाट स्नातकोत्तर उपाधि प्राप्त गरेको,
- (ख) नियुक्ति हुंदाका बखत कुनै राजनीतिक दलको सदस्य नरहेको,
- (ग) चालीस वर्ष उमेर पूरा भएको, र
- (घ) उच्च नैतिक चरित्र कायम भएको ।
- (६) आदिवासी जनजाति आयोगको अध्यक्ष र सदस्यको पारिश्रमिक र सेवाका अन्य शर्तहरू कानूनद्वारा निर्धारण भए बमोजिम हुनेछन् । आदिवासी जनजाति आयोगको अध्यक्ष र सदस्य आफ्नो पदमा बहाल रहेसम्म निजहरूलाई मर्कापर्ने गरी पारिश्रमिक र सेवाका अन्य शर्तहरू बदलिने छैनन् ।

तर -

- (क) आदिवासी जनजाति आयोगको सदस्यलाई अध्यक्षमा नियुक्त गर्न यस उपधाराले बाधा पुऱ्याएको मानिने छैन र सो बमोजिम कुनै सदस्य अध्यक्षको पदमा नियुक्त भएमा निजको पदावधिको गणना गर्दा सदस्य भएको अवधिलाई समेत जोडी गणना गरिनेछ ।

(ख) कुनै राजनीतिक पदमा वा कुनै विषयको अनुसन्धान, जाँचबुझ वा छानबीन गर्ने वा कुनै विषयको अध्ययन वा अन्वेषण गरी राय, मन्तव्य वा सिफारिस पेश गर्ने कुनै पदमा नियुक्त भई काम गर्न यस उपधारामा लेखिएको कुनै कुराले बाधा पुऱ्याएको मानिने छैन ।

(७) नेपालमा भएका आदिवासी जनजातिको भाषा तथा संस्कृति सम्बन्धी अध्ययन तथा अन्वेषण गरी राय, मन्तव्य वा सिफारिस पेश गर्न र सो सम्बन्धी व्यवस्था कार्यान्वयन गर्न कानून बनाई संघीय सरकारले आदिवासी जनजाति आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार तोक्न सक्नेछ । आयोगले आफ्नो काम, कर्तव्य र अधिकार मध्ये कुनै काम, कर्तव्य र अधिकार आफ्नो कुनै सदस्य वा सदस्यहरूको समिति वा संघीय वा प्रान्तीय सरकारको कर्मचारीलाई तोकिएको शर्तको अधीनमा रही प्रयोग तथा पालन गर्ने गरी सुम्पन सक्नेछ ।

(८) आदिवासी जनजाति आयोगका अध्यक्षराष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको पदेन सदस्य हुनेछन ।

(९) आवश्यकता अनुसार आदिवासी जनजाति आयोगका प्रान्तीय शाखाहरू गठन गर्न सकिने छ ।

२५४. वार्षिक प्रतिवेदन : (१) प्रत्येक वर्ष संघीय आदिवासी जनजाति आयोगले आफूले गरेको कामको प्रतिवेदन संघीय संसद समक्ष पेश गर्नेछ ।

(२) उपधारा (१) बमोजिम पेश गरिने प्रतिवेदनमा अन्य कुराको अतिरिक्त आदिवासी जनजाति आयोगले वर्षभरिमा गरेको कामको विवरणहरूसमेत उल्लेख गर्नु पर्नेछ ।

२५५. प्रान्तीय भूमि आयोग : प्रान्तीय राज्यले कानून निर्माण गरी प्रान्तीय रुपमा भूमि आयोगको स्थापना गर्न र त्यस्तो आयोगको अध्यक्ष, सदस्यको योग्यता, नियुक्ति, पारिश्रमिक र सेवाका अन्य शर्तहरू तय गर्न सक्नेछ । निजहरू आफ्नो पदमा बहाल रहेसम्म निजहरूलाई मर्कापर्ने गरी पारिश्रमिक र सेवाका अन्य शर्तहरू बदलिने छैनन् ।

२५६. वार्षिक प्रतिवेदन : (१) प्रत्येक वर्ष प्रान्तीय भूमि आयोगले आफूले गरेको कामको प्रतिवेदन प्रान्तीय संसद समक्ष पेश गर्नेछ ।

(२) उपधारा (१) बमोजिम पेश गरिने प्रतिवेदनमा अन्य कुराको अतिरिक्त प्रान्तीय भूमि आयोगले वर्षभरिमा गरेको कामको विवरणहरूसमेत उल्लेख गर्नु पर्नेछ ।

भाग २६ राजनीतिक दल

२५७. राजनीतिक दललाई प्रतिबन्ध लगाउन बन्देज : (१) समान राजनीतिक विचारधारा, दर्शन र कार्यक्रममा प्रतिबद्ध व्यक्तिहरूले धारा ११ को उपधारा (२) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांश (३) अन्तर्गत बनेको कानूनको अधीनमा रही आफ्नो इच्छानुसार राजनीतिक दल खोल्न, सञ्चालन गर्न र सोको विचारधारा, दर्शन र कार्यक्रमप्रति जनसाधारणको समर्थन र सहयोग प्राप्त गर्नको लागि त्यसको प्रचार र प्रसार गर्न, गराउन वा सो प्रयोजनका लागि अन्य कुनै काम गर्न सक्नेछन् । त्यस्तो कुनै कार्यमा कुनै प्रतिबन्ध लगाउने गरी बनाइएको कानून वा गरिएको कुनै व्यवस्था वा निर्णय यो संविधानको प्रतिकूल मानिने र स्वतः अमान्य हुनेछ ।

(३) कुनै एउटै राजनीतिक दल वा एकै किसिमको राजनीतिक विचारधारा, दर्शन वा कार्यक्रम भएका व्यक्तिहरूले मात्र निर्वाचन, देशको राजनीतिक प्रणाली वा राज्य व्यवस्था सञ्चालनमा भाग लिन पाउने वा सम्मिलित हुन पाउने गरी बनाएको कानून, लागु गरिएको कुनै व्यवस्था वा निर्णय यस संविधान प्रतिकूल र स्वतः अमान्य हुनेछ ।

२५८. राजनीतिक दलको रूपमा निर्वाचनको लागि मान्यता प्राप्त गर्न दर्ता गराउनु पर्ने : (१) निर्वाचनको प्रयोजनको लागि निर्वाचन आयोगबाट मान्यता प्राप्त गर्न चाहने प्रत्येक राजनीतिक दलले निर्वाचन आयोगद्वारा निर्धारण गरिएको कार्यविधि पुरा गरी निर्वाचन आयोगमा दर्ता गराउनु पर्नेछ । यस अनुसार दर्ता नगर्ने राजनीतिक दलहरूको नाम निर्वाचन आयोगको सूचीबाट हटाइने छ ।

(२) उपधारा (१) बमोजिम दर्ताको लागि निवेदन गर्दा प्रस्ताव दर्ता गर्न गरिएको राजनीतिक दलको विधान, घोषणापत्र र नियमावली पेश गरी अन्य कुराको अतिरिक्त देहायको विवरण खुलाउनु पर्नेछः-

- (क) राजनीतिक दलको नाम र त्यसको प्रधान कार्यालय रहने ठेगाना,
- (ख) राजनीतिक दलको कार्यकारिणी समिति वा सो सरहको समितिका सदस्य तथा अन्य पदाधिकारीको नाम र ठेगाना,
- (ग) राजनीतिक दलको आयश्रोतको कोष र सो जुटाउने स्रोतको विवरण ।

(३) उपधारा (१) बमोजिम दर्ताको लागि निवेदन दिँदा कुनै पनि राजनीतिक दलले देहायका शर्तहरू पूरा गरेको हुनु पर्नेछः-

- (क) राजनीतिक दलको विधान र नियमावली लोकतान्त्रिक गणतान्त्रिक हुनुपर्छ,
- (ख) राजनीतिक दलको विधान वा नियमावलीमा चार वर्षमा एक पटक सो दलका प्रत्येक तहका पदाधिकारीहरूको निर्वाचन हुने व्यवस्था हुनुपर्छ, तर माथि जे सुकै लेखिएको भएतापनि राजनीतिक दलको सांगठनिक मुख्य कार्यकारी पदमा बढीमा दुई कार्यकालसम्म मात्रै रहन पाउनेछ ।
- (ग) विभिन्न स्तरका कार्यकारिणी समितिमा पहिचान सहित महिला, दलित, मुस्लिम, आदिवासी जनजाति, मधेशी लगायत उपेक्षित र उत्पीडित क्षेत्रका सदस्यहरू समेत रहने समावेशी व्यवस्था गरिएको हुनु पर्दछ,
- (घ) दलको विधानमा दलको सदस्यहरूलाई अनुशासित तुल्याउने प्रभावकारी व्यवस्था गरिएको हुनुपर्छ ।
- (४) कुनै राजनीतिक दलको सदस्यता प्राप्त गर्न केवल धर्म, जात, जाति, भाषा, यौन अभिमुखीकरण तथा लैङ्गिक पहिचान वा लिङ्गको आधारमा नेपाली नागरिक उपर भेदभावपूर्ण बन्देज लगाइएको वा कुनै राजनीतिक संगठन वा दलको नाम, उद्देश्य, चिन्ह वा झण्डा मुलुकको धार्मिक वा साम्प्रदायिक एकतालाई खलल पार्ने वा मुलुकलाई विखण्डित गर्ने प्रकृतिको वा त्यस्तो दलको विधान वा नियमावलीमा निर्दलीय वा एकदलीय व्यवस्थाको सम्बर्धन र संरक्षण गर्ने उद्देश्य रहेछ भने निर्वाचन आयोगले त्यस्तो संगठन वा दललाई दर्ता गर्ने छैन ।
- (५) निर्वाचनको निमित्त दल दर्ता गर्ने प्रयोजनको लागि कम्तीमा दस हजार मतदाताहरूको समर्थन सहितको हस्ताक्षरयुक्त निवेदन आवश्यक पर्नेछ । तर, अन्तरिम संघीय संसदमा प्रतिनिधित्व गर्ने दलहरूको हकमा यो प्रावधान लागु हुने छैन ।
- (६) यस भागमा लेखिएदेखि बाहेक राजनीतिक दलको स्थापना, दर्ता, मान्यता तथा अन्य कुराहरू कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम हुनेछ ।

२५९. प्रान्तीय स्तरमा दल दर्ता गर्ने : प्रान्तीय निर्वाचनको निमित्त निर्वाचन आयोगले प्रान्तीय स्तरमा समेत दल दर्ता गर्न आवश्यक व्यवस्था मिलाउने छ ।

भाग २७ संकटकालीन अधिकार

२६०. संकटकालीन अधिकार : (१) नेपाल राज्यको सार्वभौमसत्ता, अखण्डता वा कुनै प्रान्तको सुरक्षामा युद्ध, वाह्य आक्रमण, सशस्त्र विद्रोह वा चरम आर्थिक विश्रृङ्खलताको कारणले गम्भीर सङ्कट उत्पन्न भएमा संघीय मन्त्रपरिषद्को

सिफारिसमा राष्ट्रप्रमुखले नेपाल राज्यभर वा कुनै खास क्षेत्रमा लागू हुने गरी सङ्घटकालीन अवस्थाको घोषणा गर्न वा आदेश जारी गर्न सक्नेछ ।

(२) उपधारा (१) बमोजिम गरिएको घोषणा वा आदेश सो आदेश भएको मितिले एक महिनाभित्र अनुमोदनको लागि संघीय संसदको बैठकमा पेश गरिने छ ।

(३) उपधारा (२) बमोजिम अनुमोदनको लागि पेश भएको घोषणा वा आदेश संघीय संसदको दुवै सदनको बैठकमा उपस्थित सदस्यहरूको दुई-तिहाइ बहुमतले अनुमोदन गरेमा घोषणा वा आदेश भएको मितिले तीन महिनासम्म लागू रहनेछ ।

(४) उपधारा (२) बमोजिम संघीय संसदको बैठकमा अनुमोदनको लागि पेश भएको घोषणा वा आदेश उपधारा (३) बमोजिम कुनै पनि सदनबाट अनुमोदन नभएमा सो घोषणा वा आदेश स्वतः निष्क्रिय भएको मानिनेछ ।

(५) उपधारा (१) को अवस्था अझै विद्यमान छ भनी उपधारा (३) बमोजिमको म्याद भुक्तान नहुँदै संसदको बैठकमा उपस्थित सदस्यहरूको दुई-तिहाइ बहुमतले प्रस्तावद्वारा निर्णय गरी अर्को एक पटक तीन महिनामा नबढाई सो प्रस्तावमा तोकिएको अवधिको लागि सङ्घटकालीन अवस्थाको घोषणा वा आदेशको म्याद बढाउन सक्नेछ ।

(६) उपधारा (१) बमोजिम सङ्घटकालीन अवस्थाको घोषणा वा आदेश भएपछि त्यस्तो अवस्थाको निवारण गर्न संघीय मन्त्रिपरिषदले अनुसूचि (१) को कुनै पनि विषयमा आवश्यक आदेश जारी गर्न सक्नेछ । त्यसरी जारी भएको आदेश सङ्घटकालीन अवस्था बहाल रहेसम्म कानून सरह लागू हुनेछ ।

(७) उपधारा (१) बमोजिम सङ्घटकालीन अवस्था घोषणा वा आदेश भएपछि त्यस्तो अवस्थाको निवारण गर्न संघीय मन्त्रीपरिषदले प्रान्तीय मन्त्रीपरिषदलाई आवश्यक निर्देशन जारी गर्न सक्ने छ र त्यसरी जारी भएको निर्देशन सङ्घटकाल रहेसम्म पालना गर्नु प्रान्तीय मन्त्रीपरिषदको कर्तव्य हुनेछ । यसरी दिएको निर्देशन पालना नगर्ने प्रान्तीय सरकारलाई सङ्घटकाल अवधिभर निलम्बन गरी प्रत्यक्ष संघीय प्रशासन लागू गर्न सक्ने छ ।

(८) नेपाल सरकार संघीय मन्त्रिपरिषदबाट उपधारा (१) बमोजिम सङ्घटकालीन अवस्थाको घोषणा वा आदेश गरिँदा सो घोषणा वा आदेश बहाल रहेसम्मको लागि भाग ३ मा व्यवस्था भएका मौलिक हक निलम्बन गर्न सकिनेछ ।

तर धारा १२, १३, १५, १६, १७, १९, २०, २१, २२, २३, २४, २५, ३२, ३४ र ३५ संग सम्बन्धित मौलिक अधिकार र संवैधानिक उपचारको हकमा बन्दी प्रत्यक्षीकरणको उपचार प्राप्त गर्ने हक निलम्बन गरिने छैन ।

(९) उपधारा (७) बमोजिम यस संविधानको कुनै धारा निलम्बन गरिएकोमा सो धाराले प्रदान गरेको मौलिक हकको प्रचलनको लागि कुनै अदालतमा निवेदन दिन वा त्यस सम्बन्धमा कुनै अदालतमा प्रश्न उठाउन सकिने छैन ।

(१०) उपधारा (९) बमोजिमको घोषणा वा आदेश बहाल रहेको अवस्थामा कुनै पदाधिकारीले कानून विपरीत वा वदनियतसाथ कुनै काम गरेबाट कसैलाई कुनै प्रकारको क्षति भएको रहेछ भने निजले सो घोषणा वा आदेश समाप्त भएको मितिले तीन महिनाभित्र आफुलाई परेको क्षति वापत क्षतिपूर्तिको दावी गर्न सक्नेछ र दावी मनासिव ठहराएमा अदालतले उचित क्षतिपूर्ति भराइदिन सक्नेछ ।

(११) उपधारा (९) बमोजिम गरिएको सङ्घटकालीन अवस्थाको घोषणा वा आदेश नेपाल सरकार संघीय मन्त्रिपरिषद्बाट सो घोषणा वा आदेश बहाल रहेसम्म जुनसुकै बखत पनि फिर्ता लिन सकिनेछ ।

भाग २८ सेनासम्बन्धी व्यवस्था

२६१. **नेपाली सेनाको गठन :** (१) नेपालमा नेपाली सेनाको एक संगठन रहनेछ ।
- (२) नेपाली सेनाको प्रधान सेनापतिको नियुक्ति संघीय मन्त्रिपरिषद्ले गर्नेछ ।
- (३) नेपाली सेनाको नियन्त्रण, परिचालन र व्यवस्थापन कानून बमोजिम संघीय मन्त्रिपरिषद्ले गर्नेछ ।
- (४) नेपाली सेना आदिवासी जनजाति, मुस्लिम, दलित, मधेसी, महिला समुदायको समानुपातिक समावेशी सहभागीता हुनेछ ।
- (५) नेपाली सेना धर्म निरपेक्षता र लोकतान्त्रिक नागरिक सर्वोच्चताको मूल्य र मान्यताअनुसार सञ्चालन हुनेछ ।
- (६) नेपाली सेनासम्बन्धी अन्य कुराहरू कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम हुनेछ ।

२६२. **राष्ट्रसुरक्षा परिषद् :** (१) नेपाली सेनाको परिचालन संचालन र प्रयोग गर्नका लागि संघीय मन्त्रिपरिषद्ले सिफारिस गर्न नेपालमा एक राष्ट्रसुरक्षा परिषद् रहनेछ जसमा देहाय बमोजिमका अध्यक्ष र सदस्यहरू रहनेछन् :-

- (क) प्रधानमन्त्री - अध्यक्ष
(ख) रक्षा मन्त्री - सदस्य
(ग) गृह मन्त्री - सदस्य

- (२) प्रधानमन्त्री र रक्षा मन्त्री एकै व्यक्ति रहेको अवस्थामा मन्त्रिपरिषद्को वरिष्ठतम सदस्य राष्ट्रसुरक्षा परिषद्को सदस्य हुनेछ ।

(३) राष्ट्रसुरक्षा परिषद्ले आफ्नो बैठकमा आवश्यकता अनुसार अन्य व्यक्तिलाई बैठकमा आमन्त्रण गर्न सक्नेछ ।

(४) राष्ट्रसुरक्षा परिषद्को सचिवको काम रक्षा मन्त्रालयको सचिवले गर्नेछ, र निजको अनुपस्थितिमा प्रधानमन्त्रीले तोकेको अधिकृतले गर्नेछ ।

(५) प्राकृतिक विपत परेको कारणले नेपाली सेना परिचालन भएकोमा बाहेक सेना परिचालन सम्बन्धी नेपाल सरकार संघीय मन्त्रपरिषद्बाट भएको निर्णय एक महिनाभित्र संघीय संसदले तोकेको विशेष समितिमा प्रस्तुत भई अनुमोदन हुनु पर्नेछ ।

(६) राष्ट्रसुरक्षा परिषद्ले आफ्नो कार्यविधि आफैँ व्यवस्थित गर्न सक्नेछ ।

भाग २९ संविधान संशोधन

२६३. **संविधान संशोधनको विधेयक प्रस्तुत गर्ने :** (१) संविधानको संशोधनको विधेयक संघीय संसदको कुनै पनि सदनमा प्रस्तुत गर्न सकिने छ । संशोधनको विधेयक संघीय संसदको दुवै सदनबाट कूल सदस्य संख्याको दुई तिहाई बहुमतबाट पारित हुनु पर्ने छ । र, त्यसरी पारित भएको विधेयक प्रान्तीय संसदहरू मध्ये बहुसंख्यक (प्रान्त)ले सामान्य बहुमतबाट अनुमोदन गरेमा लागू गर्न सकिनेछ ।
- (२) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएतापनि स्वायत्तता स्वशासन सहित संघीयता, लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक व्यवस्था, स्वतन्त्र न्यायपालिका, आधारभूत मानवअधिकार तथा समुदायगत अधिकार, समावेशी चरित्र तथा विधिको शासनमा नकरात्मक असर पर्नेगरी संशोधन गर्न पाइने छैन ।

भाग ३० विविध

२६४. **संवैधानिक परिषद् :** (१) यस संविधान बमोजिम संवैधानिक निकायका पदाधिकारीहरूको नियुक्तिको सिफारिस गर्न एउटा संवैधानिक परिषद् हुनेछ । जसमा देहाय बमोजिमका अध्यक्ष र सदस्यहरू रहनेछन् :-
(क) प्रधानमन्त्री-	अध्यक्ष
(ख) प्रधान न्यायाधीश	सदस्य
(ग) संघीय संसदको सभामुख	सदस्य

- (घ) जातीय सभाको सभाध्यक्ष सदस्य
 (ङ) प्रमुख प्रतिपक्ष दलका नेतासदस्य
 (च) दोश्रो प्रतिपक्ष दलका नेता सदस्य
- (२) प्रधान न्यायाधीशको पद रिक्त भएको अवस्थामा प्रधान न्यायाधीशको नियुक्तिको सिफारिस गर्दा संवैधानिक परिषद्मा कानून तथा न्याय मन्त्री सदस्यको रूपमा रहने छ ।
- (३) संवैधानिक अङ्गका पदाधिकारीको नियुक्ति सम्बन्धी कार्यविधि, संवैधानिक परिषद्को अन्य काम, कर्तव्य र अधिकार तथा कार्यविधि कानूनद्वारा निर्धारण भए बमोजिम हुनेछ ।
- (४) नेपाल सरकारको मुख्य सचिवले संवैधानिक परिषद्को सचिव भई काम गर्नेछ ।
- (५) नेपाली राजदूत र विशेष प्रतिनिधि: मन्त्रपरिषद्ले नेपाली राजदूत र कुनै खास प्रयोजनको लागि विशेष प्रतिनिधि नियुक्त गर्न सक्नेछ ।
- २६५. माफी :** राष्ट्राध्यक्षले जुनसुकै अदालत, विशेष अदालत, सैनिक अदालत वा अन्य कुनै न्यायिक, अर्ध न्यायिक वा प्रशासकीय पदाधिकारी वा निकायले गरेको सजायलाई माफी, मुलतवी, परिवर्तन वा कम गर्न सक्नेछ ।
- २६६. उपाधि, सम्मान र विभूषण :** राष्ट्राध्यक्षबाट राज्यका तर्फबाट दिइने उपाधि, सम्मान र विभूषणहरू प्रदान हुनेछन् ।
- २६७. संघीय सरकारी सेवाको गठन :** संघीय सरकारले मुलुकको प्रशासन सञ्चालन गर्न संघीय निजामती सेवा र आवश्यक अन्य सरकारी सेवाहरूको गठन गर्न सक्नेछ । त्यस्ता सेवाहरूको गठन, सञ्चालन र सेवाका शर्तहरू ऐनद्वारा निर्धारण गरिए बमोजिम हुनेछन् ।
- २६८. प्रान्तीय सरकारी सेवाको गठन :** (१) प्रान्तीय सरकारले प्रान्तको प्रशासन सञ्चालन गर्न प्रान्तीय निजामति सेवा र आवश्यक अन्य प्रान्तीय सरकारी सेवाहरूको गठन गर्न सक्नेछ । त्यस्ता सेवाहरूको गठन, सञ्चालन र सेवाका शर्तहरू ऐनद्वारा निर्धारण गरिए बमोजिम हुनेछन् ।
- (२) प्रान्तीय सरकारको माग अनुसार संघीय सरकारले संघीय निजामति सेवाका कर्मचारीहरू प्रान्तीय सरकारको सेवाको निम्ति काजमा खटाउने सक्नेछन् । यसरी खटिँदा कर्मचारीको तलब भत्ता सुविधा प्रान्तीय सरकारलेनै व्यहोर्नु पर्नेछ ।
- २६९. संवैधानिक निकायका पदाधिकारीहरूको नागरिकतासम्बन्धी व्यवस्था :** (१) यस संविधान बमोजिम नियुक्त हुने संवैधानिक पदहरूमा वंशज वा जन्मका

नाताले नेपालको नागरिक हुनु पर्नेछ ।

२७०. सन्धि वा सम्झौताको अनुमोदन, सम्मिलन, स्वीकृति वा समर्थन : (

१) नेपाल राज्य वा सरकार पक्ष हुने सन्धि वा सम्झौताको अनुमोदन, सम्मिलन, स्वीकृति वा समर्थन कानूनद्वारा निर्धारण भए बमोजिम हुनेछ ।

(२) उपधारा (१) बमोजिम कानून बनाउँदा अन्य कुराको अतिरिक्त देहायका विषयका सन्धि वा सम्झौताको अनुमोदन, सम्मिलन, स्वीकृति वा समर्थन संघीय संसदमा तत्काल कायम रहेका सम्पूर्ण सदस्यहरूको दुई-तिहाइ बहुमतले गर्नु पर्ने शर्त राखिनेछ:-

(क) शान्ति र मैत्री,

(ख) सुरक्षा एवं सामरिक सम्बन्ध,

(ग) नेपाल राज्यको सिमाना, र

(घ) प्राकृतिक स्रोत तथा त्यसको उपयोगको बाँडफाँड ।

तर खण्ड (क) र (घ) मा उल्लिखित विषयका सन्धि वा सम्झौता मध्ये राष्ट्रलाई व्यापक, गम्भीर वा दीर्घकालीन असर नपर्ने साधारण प्रकृतिका सन्धि वा सम्झौताको अनुमोदन, सम्मिलन, स्वीकृति वा समर्थन संघीय संसदको बैठकमा उपस्थित सदस्यहरूको साधारण बहुमतबाट हुन सक्नेछ ।

(३) यो संविधान प्रारम्भ भएपछि हुने कुनै सन्धि वा सम्झौता यस धारा बमोजिम अनुमोदन, सम्मिलन, स्वीकृति वा समर्थन नभएसम्म नेपाल सरकार वा नेपाल राज्यको हकमा लागू भएको मानिने छैन ।

(४) उपधारा (१) र (२) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपाल राज्यको प्रान्तीय अखण्डतामा प्रतिकूल असर पर्ने गरी कुनै सन्धि वा सम्झौता गरिने छैन ।

२७१. स्वायत्तता तथा आत्मनिर्णयको अधिकार : १) आधुनिक नेपालको राजनीतिक सीमाङ्गन हुनुभन्दा पहिले परापूर्वका कालदेखि आदिम भूस्वामीका रूपमा बसोबास गर्दै आएका सम्पूर्ण समुदायहरू हाल जहाँ र जुनसुकै अवस्थामा रहेबसेका भएतापनि आ-आफ्नो समुदायको समुचित राजनीतिक, आर्थिक, साँस्कृतिक एवम् भाषिक संरक्षण र सम्बर्द्धनका लागि आफ्नो मौलिक पहिचानका साथ आ-आफ्नो परम्परागत आदिभूमिमा आत्मनिर्णयको अधिकारसहित स्वशासनको अधिकार हुनेछ । कुनै एक प्रान्तको भागमा रहेका जनताले अर्को प्रान्तमा गाभिन चाहेको खण्डमा स्थानीय जनताबीच गरिएको जनमत संग्रहको बहुमतको निर्णयका आधारमा गाभिन सकिनेछ ।

तर,

- क) सो क्षेत्रमा विभिन्न समयदेखि स्थायी रूपमा बसोबास गर्दै आएका अन्य फरक समुदायका व्यक्तिहरू रहेबसेको भएमा उनीहरूलाई सोही क्षेत्रमा बसोबास गरी बस्ने वा आफ्नै मौलिक समुदायद्वारा स्वशासित राज्यक्षेत्रमा स्थानान्तरण हुने आत्मनिर्णय गर्ने अधिकार सुरक्षित हुनेछ ।
- ख) यदि उक्त समुदायका व्यक्तिहरूले आफू बसोबास गर्दै आएको क्षेत्रमा नै स्वेच्छाले रहनबस्न चाहको खण्डमा सम्बन्धित नीतिनिर्णयका सबै तह र क्षेत्रमा समानुपातिक प्रतिनिधित्वको अधिकार हुनेछ ।
- ग) यसरी नेपाल राज्यको कुनैपनि क्षेत्रमा रहेबसेका विभिन्न अल्पसंख्यक समुदायहरूलाई यस संविधान तथा मानवअधिकारसम्बन्धी अन्तरराष्ट्रिय मूल्य र मान्यताअनुसार विना भेदभाव सम्पूर्ण अधिकार र सुविधाहरू सुनिश्चित गरिनेछ ।
- २) आ-आफ्नो परम्परागत आदिभूमिममा स्वशासनसम्बन्धी अन्तरराष्ट्रिय मूल्य र मान्यता अनुसार छुट्टै प्रान्तीय/आञ्चालिक/जिल्ला/नगर/ग्रामीण वा इलाकीयस्तरका स्वायत्त राजनीतिक इकाइ निर्माण गरी ती क्षेत्रको राजनीतिक नेतृत्व गर्ने अग्रअधिकार सम्बन्धित समुदायमा सुरक्षित रहनेछ ।
- ३) आ-आफ्नो परम्परागत आदिभूमिममा स्वशासित राजनीतिक इकाइ अन्तर्गत सम्बन्धित समुदायलाई राज्यको मूल संविधानसँग नबाभिकने गरिकन मानवअधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी मान्यता अन्तर्गत रही आफ्नो आवश्यकता अनुसार बेग्लै संविधान र कानून बनाई लागू गर्ने अधिकार हुनेछ ।
- ४) आ-आफ्नो समुदायको भाषा, धर्म, संस्कृति, रिति-रिवाज, आस्था, मान्यता र व्यवसायलाई व्यहारमा लागू गरी त्यसको संरक्षण तथा सम्बर्द्धनका निमित्त आवश्यक कानुनी व्यवस्था तर्जुमा गर्न स्वशासित सरकारहरू स्वतन्त्र हुनेछन् ।
- ५) स्वशासित सरकारहरूलाई आफ्नो राजनीतिक इकाइभित्र आफ्नै मौलिक राज्यप्रणाली, शिक्षा, सञ्चार, अर्थ, वाणिज्य, यातायात, हुलाक, आप्रवाशन, वातावरणीय, प्राकृतिक स्रोतको व्यवस्थापन, कर आदि सम्बन्धी आवश्यक नीति-नियम तर्जुमा गर्ने तथा विकास र निर्माणका योजनाहरू छनौट गर्ने, लागू गर्ने र विकासको प्रतिफलमा साभा अधिकार हुनेछ ।
- ६) स्वशासित राज्यहरूलाई आफ्नो राज्यभित्र शान्ति, व्यवस्था र सुरक्षा निमित्त केन्द्रीय सरकारको सहमति र अनुमतिमा आवश्यक सुरक्षा संयन्त्र परिचालन गर्ने अधिकार हुनेछ ।
- ७) आत्मनिर्णयको अधिकारअन्तर्गत स्वशासित क्षेत्रका समुदायलाई आफ्नो स्वायत्त राजनीतिक इकाई अर्को स्वायत्त इकाइसँग विलय वा सम्मिलन गर्ने अधिकार

सुरक्षित रहे भैं एकै स्वायत्त राजनीतिक इकाइ अन्तर्गत उप-स्वायत्त इकाइममा रहेका अन्य फरक समुदायलाई छुट्टिएर आफ्नै स्वायत्त इकाई निर्माण गर्न पाउने अधिकार सुरक्षित गरिएको छ ।

८) प्रान्तीय/आञ्चलिक/जिल्ला/नगर/ग्रामीण वा इलाकीयस्तरका स्वायत्त राजनीतिक इकाइहरू भौगोलिक एवम् जनसंख्याको आधार र आकारको अनुपातमा ठूलो वा सानो जे भए तापनि उनीहरूको संवैधानिक हैसियत समान हुनेछ ।

९) आफ्नो कुनै निश्चित ऐतिहासिक भूमि नभएको तर हाल नेपालको विभिन्न स्थानमा छरिएर रहेका समुदायहरूका लागि उनीहरूको आत्मनिर्णयको अधिकारको कदर गर्दै राज्यको विभिन्न तहमा गैर भौगोलिक प्रतिनिधित्वको व्यवथा सुनिश्चित गरिनेछ ।

१०) स्वशासित राज्यहरूबीच विद्यमान पारस्परिक सहयोगमा अभिवृद्धिको प्रयास गर्नुका साथै राज्य-राज्यबीच उत्पन्न कुनै द्वन्द्व र तिनको समाधानका लागि आफै प्रयासरत रहने वा केन्द्रीय सरकारको सहयोग प्राप्त गर्ने भन्ने कुराको निर्णय गर्ने अधिकार स्वशासित राज्यमा नीहित रहनेछ ।

११) कुनै एक वा बढी प्रान्तमा बसोवास गरी आएका छुट्टै पहिचान, भाषा, संस्कृति, ऐतिहासिक पृष्ठभूमि सहित आफ्नो थाकथलो भएका समुदायले मौजुदा प्रान्तबाट छुट्टी अर्को प्रान्तसंग मिल्न चाहेमा वा आफ्नै छुट्टै राजनैतिक इकाइ बनाउन चाहेमा सम्बन्धित समुदायका कुल जनसंख्याको दश प्रतिशत जनताले संघीय सरकार समक्ष निवेदन गर्न सक्नेछ । यसरी निवेदन पर्न आएमा सो बार जनमत संग्रह गराउने विषयमा जातीय सभामा छलफल गराई जातीय सभाको निर्णय बमोजिम संघीय सरकारले आवश्यक कारवाही गर्नेछ ।

२७२. वाधा अडकाउ फुकाउने अधिकार : संघीय मन्त्रिपरिषद्ले यो संविधानको कार्यान्वयन गर्न कुनै वाधा अडकाउ परेमा त्यस्तो वाधा अडकाउ फुकाउन आदेश जारी गर्न सक्नेछ र यस्तो आदेश संघीय-संसदको दुवै सदनबाट एक महिनाभित्र अनुमोदन गराउनु पर्नेछ ।

२७३. वर्तमान कानून लागू रहने : (१) यो संविधान लागू हुंदा बखतमा कायम रहेका कानूनहरू खारेज या संशोधन नभएसम्म कायम रहनेछन् । तर यो संविधानसंग बाभिएको कानून यो संविधान प्रारम्भ भएको एक वर्ष पछि बाभिएको हदसम्म स्वतः अमान्य हुनेछ ।

भाग ३१ संक्रमणकालीन व्यवस्था

- २७४. मन्त्रपरिषद्सम्बन्धी व्यवस्था :** (१) यो संविधान प्रारम्भ हुंदाका बखत कायम रहेको मन्त्रपरिषद् यसै संविधान अन्तर्गत गठन भएको मानिनेछ ।
(२) धारा ४६ बमोजिम मन्त्रपरिषद् गठन नभएसम्म उपधारा (१) बमोजिमको मन्त्रपरिषद् कायम रहनेछ ।
- २७५. संघीय-संसदसम्बन्धी व्यवस्था :** (१) यो संविधान जारी हुनासाथ यस संविधान बमोजिम निर्वाचन भै संघीय संसद गठन नभए सम्म संविधानसभालेनै संघीय संसदको काम गर्नेछ ।
(२) यो संविधान जारी हुंदाका बखत कायम रहेको संसद सचिवालय र सो सचिवालयमा कार्यरत पदाधिकारी र कर्मचारी यसै संविधान बमोजिम कायम हुने संघीय संसद सचिवालय र नियुक्ति भएका पदाधिकारी र कर्मचारी मानिनेछन् ।
- २७६. संघीय न्यायपालिकासम्बन्धी व्यवस्था :** (१) यो संविधान प्रारम्भ भै न्यायिक पुनरसंरचना नभएसम्म कायम रहेका सर्वोच्च अदालत, पुनरावेदन अदालत र जिल्ला अदालतहरू कायमै हुनेछन् । यो संविधान प्रारम्भ हुनु अघि दायर भएका मुद्दाहरू तत् तत् अदालतबाट निरूपण गर्न यो संविधानले बाधा पुऱ्याएको मानिने छैन ।
(२) यो संविधान बमोजिम न्यायिक पुनरसंरचना भएपछि तत्काल कायम रहेका सर्वोच्च अदालत, पुनरावेदन अदालत र जिल्ला अदालतहरूमा विचाराधीन मुद्दाहरू सम्बन्धित समकक्षी अदालतहरूमा हस्तान्तरण हुनेछन् ।
- २७७. संवैधानिक निकाय र पदाधिकारीहरूसम्बन्धी व्यवस्था :** (१) यो संविधान प्रारम्भ हुंदाका बखत कायम रहेका संवैधानिक निकाय र पदाधिकारीहरू मध्ये यस संविधानमा उल्लेख नगरिएका संवैधानिक निकाय र पदाधिकारीहरू यो संविधान प्रारम्भ भएपछि कायम रहने छैनन् ।
(२) यो संविधान प्रारम्भ हुंदाका बखत कायम रहेका संवैधानिक निकायहरू यसै संविधान बमोजिम स्थापना भएको मानिने छन् र प्रचलित कानून बमोजिम ती निकायहरूमा विचाराधीन रहेका विषयहरूलाई निरन्तरता दिन यस संविधानले बाधा पुऱ्याएको मानिने छैन ।
- २७८. प्रान्तहरूको विशेष अधिकार :** यस संविधानमा प्रान्त सम्बन्धी संवैधानिक व्यवस्थालाई प्रतिस्थापन गर्ने गरी प्रान्तले चाहेमा प्रान्तीय विधानसभा गठन गरी यस संविधानसंग नबाभिने गरी प्रान्तीय विधान निर्माण गरी लागू गर्न सक्नेछ । यसरी प्रान्तीय विधान लागू भएपछि प्रान्तीय सवालमा सोही विधान बमोजिम हुने छ ।

२७९. **अधिकारको बाँडफाँड** : अनुसूचीहरूमा उल्लिखित संघीय विषयवस्तुमा संघीय सरकारको, प्रान्तीय विषयवस्तुमा प्रान्तीय सरकारको र साभ्का विषयवस्तुमा दुवै सरकारको कार्यकारिणी र व्यवस्थापकीय अधिकार रहने छ। साभ्का विषयवस्तुमा संघीय कानुन वा संघीय नीति आदेश प्रान्तीय कानुन वा नीति आदेशसँग बाँफिएमा प्रान्तीय कानुन वा नीति आदेशसँग बाँफिएको हदसम्म बदर हुनेछ।
२८०. **वर्तमान कानुन लागू रहने** : (१) यो संविधान लागू हुंदाका बखत कायम रहेका कानुनहरू खारेज या संशोधन नभएसम्म कायम रहनेछन्।
तर, यो संविधानसँग बाँफिएको कानुन यो संविधान प्रारम्भ भएको एक वर्ष पछि बाँफिएको हदसम्म स्वतः अमान्य हुनेछ।

भाग ३२ परिभाषा

२८१. **परिभाषा** : (१) विषय वा प्रसङ्गले अर्को अर्थ नलागेमा यस संविधानमा-
- (क) “धारा” भन्नाले यो संविधानको धारा सम्भन्नु पर्छ।
 - (ख) “नेपाल” भन्नाले संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपाल राज्य सम्भन्नु पर्छ।
 - (ग) “नागरिक” भन्नाले नेपालको नागरिक सम्भन्नु पर्छ।
 - (घ) “विधेयक” भन्नाले संघीय संसद वा प्रान्तीय विधानसभामा पेश भएको संविधान संशोधन वा ऐनको मस्यौदा सम्भन्नु पर्छ।
 - (ङ) “पारिश्रमिक” भन्नाले तलव, भत्ता, निवृत्तिभरण र अन्य कुनै किसिमको पारिश्रमिक तथा सुविधा समेत सम्भन्नु पर्छ।
 - (च) ‘राज्य’ भन्नाले संघीय, प्रान्तीय तथा स्थानीय सरकार, संवैधानिक तथा अन्य सम्पूर्ण सरकारी तथा अर्धसरकारी संघ संस्थाहरू सम्भन्नु पर्छ।
 - (छ) गैरभौगोलिक संघीय इकाई भन्नाले कुनै निश्चित भौगोलिक क्षेत्रमा बसोबास नभएको तर समान आकांक्षार समान पहिचानले गर्दा छुट्टै समुदायको रूपमाराजनैतिक मान्यता पाएका राजनैतिक संगठन सहितको समुदायलाई सम्भन्नु पर्छ।
- (२) विषय वा प्रसंगले अर्को अर्थ नलागेमा यस संविधानमा व्यक्त भएका कुराहरूको अधीनमा रही कानुन व्याख्या सम्बन्धी प्रचलित कानुनी व्यवस्था नेपाल कानुनको व्याख्यामा लागू भए सरह यस संविधानको व्याख्यामा पनि लागू हुनेछ।

भाग ३३ संक्षिप्त नाम प्रारम्भ र खारेजी

२८२. **संक्षिप्त नाम र प्रारम्भ:** (१) यो संविधानलाई “संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपालको संविधान, २०६७” भनिनेछ ।

(२) यो संविधान येले तङ्बे ५०७१, हिजरी संवत् १४३२, बुद्ध संवत् २५५५ नेपाल संवत् १९३९ चिल्लाथ्व ३, विक्रम सम्वत् २०६७ साल फागुन महिनाको ८ गते आइतबार, इस्वी संवत् २०११ फेब्रुअरी २० तारीखप्रारम्भ हुनेछ ।

२८३. **खारेजी :** नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ खारेज गरिएको छ ।

अनुसूची १ संघको अधिकारको सूची

क्र.सं	विषयहरू
१.	रक्षा र सेना सम्बन्धी
२.	सशस्त्र प्रहरी बल
३.	बैंक, वित्तीय नीति, मौद्रिक नीति, विमा,
४.	विदेशी अनुदान, सहयोग र ऋण
५.	दूर सञ्चार, रेडियो फ्रिक्वन्सीको बाँडफाँड, टेलिभिजन र हुलाक
६.	भन्सार, मूल्य अभिवृद्धि कर, संस्थागत आयकर, राहदानी, भिसा, हुलाक, अध्यागमन शुल्क
७.	प्राकृतिक श्रोतबाट प्राप्त रोयाल्टि
८.	संघीय निजामती सेवा व्यवस्थापन
९.	संघीय तथ्याङ्क
१०.	संघीय स्तरका ठूला विद्युत, सिंचाई (५० मेगावाट भन्दा अधिक क्षमताको जलविद्युत, एक वा त्योभन्दा धेरै प्रान्तहरूलाई सिञ्चित गर्ने सिंचाई परियोजना)
११.	संघीय विश्वविद्यालय,
१२.	संघीय, कार्यपालिका, व्यवस्थापिका तथा न्यायपालिका सम्बन्धी मामिला
१३.	अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार, विनिमय, बन्दरगाह, क्वारेन्टाइन
१४.	अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय नागरिक उड्डयन
१५.	परराष्ट्र तथा कूटनैतिक मामला र संयुक्त राष्ट्र संघ सम्बन्धी
१६.	अन्तर्राष्ट्रिय सन्धी, सुपुर्दगी र अन्तर्राष्ट्रिय सीमा व्यवस्थापन
१७.	राष्ट्रिय रेल तथा जलमार्ग तथा राष्ट्रिय लोकमार्गको व्यवस्थापन
१८.	राष्ट्रिय गुप्तचर तथा अनुसन्धान

१९. सम्बैधानिक अदालत तथा संघीय मामलासंग सम्बन्धीत सम्पूर्ण अदालतहरू
२०. नागरिकता, राहदानी, भिसा, अध्यागमन सम्बन्धी कानून
२१. आणविक उर्जा र अन्तरिक्ष सम्बन्धी
२२. राष्ट्रिय योजना आयोग, निर्वाचन आयोग, अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग, लेखापरीक्षण आयोग, लोक सेवा आयोग,
२३. मानव अधिकार आयोग, राष्ट्रिय महिला आयोग, , दलित आयोग, आदिवासी जनजाति आयोग, मधेशी आयोग, मुस्लिम आयोग
२४. हातहतियार, खरखजाना कारखाना तथा उत्पादन सम्बन्धि
२५. नाप - तौल
२६. फौजदारी कानूनको निर्माण
२७. बौद्धिक सम्पत्ति (पेटेन्ट, डिजाइन, प्रतिलिपी अधिकार समेत)

अनुसूची २ प्रान्तको अधिकारको सूची

क्र.सं	विषयहरू
१.	प्रहरी बल, र शान्ति सुरक्षा
२.	प्रान्तीय स्तरका बैंक तथा वित्तिय संस्था, सहकारी संस्था, केन्द्रको परामर्शमा वैदेशिक व्यापार, अनुदान र सहयोग
३.	रेडियो, एफ. एम, टेलिभिजन
४.	अन्तशुल्क, सेवाकर, सम्पत्ति कर, व्यावसायिक कर, पारश्रमिक कर, पर्यटन,
५.	स्वास्थ्य, शिक्षा, उद्योग र कृषि
६.	सडक, जलविद्युत, खनिज स्रोत (अन्तरप्रान्तीय खानी बाहेक),
७.	प्राकृतिक श्रोतबाट प्राप्त रोयाल्टि
८.	प्रान्तीय निजामती सेवाको व्यवस्थापन
९.	प्रान्तीय तथ्याङ्क
१०.	प्रान्तीय स्तरका विद्युत सिंचाई अन्य आयोजना
११.	प्रान्तीय विश्वविद्यालय, उच्च शिक्षा, संग्रहालय
१२.	स्वास्थ्य, शिक्षा, सडक, अर्थ, संस्कृति, वातावरण, पूर्वाधारविकास, जलविद्युत, खानी, आदि
१३.	प्रान्तीय कार्यपालिका, व्यवस्थापिका, न्यायपालिका, स्थानीय सरकार र विशेष संरचना सम्बन्धी विषयहरू
१४.	प्रान्तीय हवाई सेवा, रेल तथा जलमार्ग, लोकमार्ग, पुल,
१५.	प्रान्तीय अनुसन्धान व्युरो
१६.	प्रान्तीय मामलाहेर्ने सम्पूर्ण अदालत, विषयगत अदालत- पारिवारिक अदालत, बाल अदालत

१७. नागरिकता र राहदानी वितरण
१८. प्रान्तीय स्तरका आयोगहरू
१९. भूमि व्यवस्थापन, जग्गाको अभिलेख र मालपोत निर्धारण
२०. खनिज स्रोत अन्वेषण र व्यवस्थापन
२१. भाषा, संस्कृति, लिपी र धर्मको संरक्षण र प्रयोग
२२. प्रान्त भित्रको वन जङ्गल, चरनक्षेत्र, जल उपयोग
२३. सुर्तिजन्य तथा मादक पदार्थ
२४. छापाखाना
२५. गुठी व्यवस्थापन
२६. संघीय सूची, स्थानीय सूची, गैरभौगोलिक इकाइको अधिकारक्षेत्रको विषयवस्तु तथा स्वायत्त क्षेत्रको सूचीमा उल्लेख भएका विषयहरू बाहेक सम्पूर्ण अधिकार प्रान्तीय सरकारको क्षेत्रधिकार हुने ।

अनुसूची ३ साभा अधिकारको सूची

क्र.सं	विषयहरू
१.	फौजदारी र देवानी कार्यविधि र प्रमाण
२.	आवश्यक वस्तुको आपूर्ति, वितरण, मूल्य नियन्त्रण, गुणस्तर र अनुगमन
३.	राज्यको सुरक्षासँग सम्बन्धित विषयमा निवारक नजर बन्द, कारागार तथा हिरासत व्यवस्थापन र शान्ति सुरक्षाको व्यवस्था
४.	एक प्रान्तबाट अर्को प्रान्तमा अभियुक्त, थुनुवा र कैदीको स्थानान्तरण
५.	पारिवारिक मामला (विवाह, सम्पत्ति हस्तान्तरण, सम्बन्ध विच्छेद, लोपोन्मुख, टुहुरा, धर्मपुत्र, उत्तराधिकार र संयुक्त परिवार) सम्बन्धी कानून
६.	सम्पत्ति प्राप्ति, अधिग्रहण र अधिकारको सृजना
७.	करार, साभेदारी र एजेन्सी सम्बन्धी
८.	टाटपल्टेको र दामासाही सम्बन्धी (Bankruptcy and Insolvency)
९.	औषधि र विषाधि
१०.	आर्थिक र सामाजिक योजना, परिवार नियोजन र जनसंख्या नियन्त्रण
११.	सामाजिक सुरक्षा र रोजगारी, श्रम कानून तथा ट्रेड युनियन, औद्योगिक र मजदुरका हक अधिकार र विवाद सम्बन्धी कार्य
१२.	चिकित्सा, कानूनी र अन्य पेशाहरू
१३.	जलमार्ग
१४.	संचार माध्यम सम्बन्धी

१५. पूरातत्व, प्राचिन स्मारक र संग्रहालय संरक्षण सम्बन्धी
१६. उद्योग तथा खनिज र भौतिक पूर्वाधार
१७. क्यासिनो, चिट्ठा, सवारी साधन अनुमति
१८. अग्नि तथा प्राकृतिक प्रकोप नियन्त्रण र राहत तथा पुनर्निर्माण
१९. पर्यटन, खानेपानी तथा सरसफाई
२०. चलचित्र, सिनेमा हल सम्बन्धी
२१. गरिवी निवारण र औद्योगिकरण
२२. वैज्ञानिक अनुसन्धान, विज्ञान प्रविधि र मानव संसाधन विकास
२३. अन्तरप्रान्तीय रूपमा फैलिएको जङ्गल, जङ्गली जनावर, चरचुरुङ्गी, हिमाल, राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा जल उपयोग
२४. राष्ट्रिय तथा अन्तरप्रान्तीय पर्यावरण व्यवस्थापन
२५. भूमि नीति

अनुसूची ४ स्थानीय सरकारको अधिकारको सूची

क्र.सं	विषयहरू
१.	नगर प्रहरी, सामुदायिक प्रहरी
२.	सहकारी संस्था
३.	एफ. एम. संचालन
४.	स्थानीय कर (सम्पत्ती, घर बहाल, सवारी साधन कर आदि), सेवा शुल्क दस्तुर, पर्यटन शुल्क, विज्ञापन कर, मालपोत तिरो
५.	प्राकृतिक श्रोतबाट प्राप्त रोयाल्टि
६.	स्थानीय सेवाको व्यवस्थापन
७.	स्थानीय तथ्याङ्क र अभिलेख संकलन
८.	स्थानीय स्तरका विकास आयोजना तथा परियोजनाहरू
९.	प्राथमिक र माध्यमिक शिक्षा
१०.	आधारभूत स्वास्थ्य र सरसफाई
११.	स्थानीय बजार व्यवस्थापन
१२.	स्थानीय सडक/ग्रामीण सडक/कृषि सडक
१३.	स्थानीय अदालत, मेलमिलाप र मध्यस्थता
१४.	नागरिकता, राहदानी वितरण र अभिलेख व्यवस्थापन
१५.	घर जग्गा धनी पूर्जा वितरण
१६.	कृषि तथा पशुपालन
१७.	वृद्ध, वृद्धा, अपाङ्ग, महिला, एकल महिला र अशक्तहरूको व्यवस्थापन
१८.	वेरोजगारको तथ्याङ्क संकलन

१९. कृषि प्रसारको व्यवस्थापन, संचालन र नियन्त्रण
२०. जन्म मृत्यु लगायतका व्यक्तिगत घटना दर्ता
२१. सम्बन्ध विच्छेद, लोपोन्मुख, टुहुरा, धर्मपुत्र, उत्तराधिकार र संयुक्त परिवार सम्बन्धी कानून

अनुसूची ५

विशेष संरचना अन्तर्गत स्थापना हुने स्वायत्त क्षेत्रको अधिकारको सूची

क्र.सं.	विषयहरू
१.	प्रहरी
२.	सहकारी संस्था
३.	एफ.एम रेडियो व्यवस्थापन, संचालन र टेलिभिजन
४.	प्राथमिक, माध्यमिक शिक्षा, पुस्तकालय र संग्रहालय
५.	स्वास्थ्य सेवा
६.	स्वायत्त निर्वाचित परिषद
७.	सम्पत्ति कर, व्यावसायिक कर, घर जग्गा रजिष्ट्रेशन कर, सवारी साधन कर, मनोरञ्जन कर, पर्यटन सेवा शुल्क, मालपोत, पारिश्रमिक र कृषि आयकर
८.	प्राकृतिक श्रोतबाट प्राप्त रोयल्टी
९.	सडक
१०.	विद्युत आयोजना, सिंचाई आयोजना र अन्य विकास योजनाहरू
११.	नागरिकता/ राहदानी व्यवस्थापन
१२.	जग्गा अभिलेख/घर जग्गा धनी पूर्जा
१३.	खानी अन्वेषण र व्यवस्थापन
१४.	भाषा, संस्कृति, लिपी र धर्मको संरक्षण
१५.	प्राकृतिक स्रोत साधन र तिनको उपयोग
१६.	कृषि, पशु विकास, व्यापार व्यवसाय
१७.	सेवा व्यवस्थापन
१८.	तथ्याङ्क र अभिलेख संकलन
१९.	अदालत
२०.	प्रान्तीय सरकारले तोके बमोजिमका अन्य अधिकारहरू

अनुसूचि ६

१२८

प्रान्त, विशेष संरचना, तथा स्वायत्त क्षेत्रहरू

१. संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रमा निम्न स्वायत्त प्रान्तहरू रहने छन् । तर, संघीय संसदले आवश्यकता अनुसार प्रान्त, विशेष स्वायत्त क्षेत्र तथा स्वशासित इलाकाहरू सम्बन्धित प्रान्तको स्विकृतितीर्ई थपघट गर्न वा नाम परिवर्तन गर्न सक्नेछ । यसको निमित्त विशेषज्ञसहितको आयोग गठन गर्न सकिने छ ।

स्वायत्त प्रान्तहरू :

- क) खप्तड/द्रविण/सयल स्वायत्त प्रान्त
- ख) जडान स्वायत्त प्रान्त
- ग) कर्णाली स्वायत्त प्रान्त
- घ) लुम्बिनी अवध थारुवान स्वायत्त प्रान्त
- ङ) मगरात स्वायत्त प्रान्त
- च) तमुवान स्वायत्त प्रान्त
- छ) नारायणी स्वायत्त प्रान्त
- ज) तामाङसालिङ स्वायत्त प्रान्त
- झ) नेवा: स्वायत्त प्रान्त
- ञ) सुनकोशी स्वायत्त प्रान्त
- ट) शेर्पा स्वायत्त प्रान्त
- ठ) किरात स्वायत्त प्रान्त
- ड) लिम्बुवान स्वायत्त प्रान्त
- ढ) सल्हेस/सर्वजित स्वायत्त प्रान्त
- ण) गैरभौगोलिक दलित प्रान्त
- त) गैरभौगोलिक मुस्लिम प्रान्त

विशेष स्वायत्त क्षेत्रहरू:

- क) थकाली स्वायत्त क्षेत्र
- ख) कुमाल स्वायत्त क्षेत्र
- ग) कोचिला स्वायत्त क्षेत्र
- घ) सुरेल स्वायत्त क्षेत्र
- ङ) याक्खा स्वायत्त क्षेत्र
- च) लाप्चा स्वायत्त क्षेत्र
- छ) हायु स्वायत्त क्षेत्र
- ज) जिरेल स्वायत्त क्षेत्र
- झ) चेपाङ्ग स्वायत्त क्षेत्र
- ञ) थामी स्वायत्त क्षेत्र

- ट) दरई स्वायत्त क्षेत्र
- ठ) सुनुवार स्वायत्त क्षेत्र
- ड) दनुवार स्वायत्त क्षेत्र
- ढ) बरामु स्वायत्त क्षेत्र
- ण) दुरा स्वायत्त क्षेत्र
- त) छन्तेल स्वायत्त क्षेत्र
- थ) राजि स्वायत्त क्षेत्र
- द) व्याँसी स्वायत्त क्षेत्र
- ध) मुस्लिम विशेष स्वायत्त क्षेत्र
- न) दलित विशेष स्वायत्त क्षेत्र

संरक्षित क्षेत्र

- क) राउटे संरक्षित क्षेत्र
- ख) माभी स्वशासित इलाका संरक्षित क्षेत्र
- ग) दलित संरक्षित क्षेत्र
- घ) मुस्लिम संरक्षित क्षेत्र

विशेष स्वायत्त क्षेत्र तथा सम्बन्धित प्रान्तमारहेको तर थातथलो नखुलेको जात, जाति, भाषिक, सांस्कृतिक समुदायको स्वशासित क्षेत्र हुनेछ ।

अनुसूची ७

अनुसूचित आदिवासी/जनजातिहरू

- १. किसान
- २. कुमाल
- ३. कुसवाडिया
- ४. कुसुण्डा
- ५. गन्गाई
- ६. गुरुङ
- ७. चेपाङ
- ८. छन्त्याल
- ९. छैरोतन
- १०. जिरेल
- ११. भागड
- १२. डोल्पो

१३. ताङ्गबे
१४. ताजपुरिया
१५. तामाङ
१६. तीन गाउँले थकाली
१७. तोप्ले गोला
१८. थकाली
१९. थामी
२०. थारु
२१. थुदाम
२२. दनुवार
२३. दराई
२४. दुरा
२५. धानु (राजवंशी)
२६. धिमाल
२७. नेवार
२८. पहरी
२९. फ्री
३०. बनकरिया
३१. वरामू
३२. वाह गाउँले
३३. बोटे
३४. भुलेज
३५. भोटे
३६. मगर
३७. माभी
३८. माफा थकाली
३९. मुगाली
४०. मेचे (बोडो)
४१. याक्खा
४२. राई
४३. राउटे
४४. राजवंशी (कोच)
४५. राजी
४६. लार्के

४७. लिम्बू
४८. लेप्चा
४९. लोल्हपा
५०. ल्होमी (सिंगसावा)
५१. वालुङ
५२. व्यासी
५३. शेर्पा
५४. सतार (सन्थाल)
५५. सियार
५६. सुनुवार
५७. सुरेल
५८. हायू
५९. थ्योल्मो (योल्मो)

अनुसूची ८ अनुसूचित दलित जातिहरू

१. विश्वकर्मा (कामी, लोहार, सुनार, टमाटा, चुनरा, पार्की,)
२. मिजार (सार्की, चर्मकार, भूल)
३. परियार (दमै, दमाई दर्जी, नगर्ची, ढोली)
४. गन्दर्भ, (गाइने)
५. वादी,
६. कलर,
७. ककैहिया
८. कोरी (करोरी)
९. खटिक,
१०. खत्वे (मण्डल, खँग)
११. चमार (राम, हरीजन, मोची, रविदास, महारा)
१२. चीडिमार,
१३. डोम, (मरिक्/धनिकार)
१४. तत्मा (ताँती, दास)
१५. पासवान (दुसाध, हजार)
१६. धोवी (रजक)
१७. पत्थरकट्टा
१८. पासी
१९. बाँतर

२०. मुसहर, सदा, ऋषिदेव
२१. मेत्तर
२२. हलखोर
२३. सर्भङ्ग (सत्वरिया)
२४. धनुकार
२५. भंगी

अनुसूची ९ मुस्लिम समुदायका सूची

१. सिद्दीकी	२. अंसारी
३. मिकरानी	४. हलवाई
५. सलमानी	६. खान
७. बेहना	८. नद्दाफ बेहना
९. बागवान	१०. चिकवा
११. कुरैसी	१२. ठफाली
१३. साई	१४. राई
१५. मोची	१६. दर्जी
१७. मियां	१८. शाह
१९. धुनियां	२०. तेली
२१. किगरीया	२२. नांउ
२३. हासमी	२४. मगंता
२५. कसाई	२६. ईराकी
२७. जोलाह	२८. कबडीया
२९. कवारी	३०. ठाकुर
३१. शेख	३२. शैयद

नोट: अन्य धेरै थरहरू यस्ता छन् जसको पछि पहिचान भएका आधारमा थप गरीने छ ।

अनुसूची १० राष्ट्रिय गान

सयौं थुंगा फूलका हामी, एउटै माला नेपाली

सार्वभौम भई फैलिएका, मेची-महाकाली ।

प्रकृतिका कोटी-कोटी सम्पदाको आंचल
वीरहरूका रगतले, स्वतन्त्र र अटल ।

ज्ञानभूमि, शान्तिभूमि तराइ, पहाड, हिमाल
अखण्ड यो प्यारो हाम्रो मातृभूमि नेपाल ।

बहु जाति, भाषा, धर्म, संस्कृति छन् विशाल,
अग्रगामी राष्ट्र हाम्रो जय जय नेपाल ।

अनुसूची ११ राष्ट्रिय भण्डा

तिनवटा प्रान्त माथि हिमाल (सेतो रङ), विचमा पहाड(हरीयो रङ),तह तराइ -
निलो रङ) भएको सम्पूर्ण भौगोलिक विविधतालाई समेटने, चर्तुभुज आकारको, विचमा
शहिदहरूको सहादतलाई सम्झना गर्दै गोलो रातो भुइमा तारा अनि सबै विविधता
भल्काउने २५ वटा ताराहरू त्यही गोलाकार वरीपरि

परिशिष्ट १ संविधान निर्माण र यीनका प्रक्रिया

संविधान निर्माणका क्रममा अपेक्षा गरिने पहिलो कुरा यसको स्थायीत्व हो । तर, चाहना गर्दागर्दै पनि कतिपय संविधान अल्पकाल मै असफल सावित हुन्छन् । सैद्धान्तिक कोणबाट अत्यन्त आदर्शतम देखिएका संविधान पनि व्यवहारमा खरो निस्कन नसकेका दृष्टान्तहरू छन् । त्यस्तै, ठूल ठूला जनक्रान्ति पश्चात आन्दोलनकारी शक्तिहरूले निर्माण गरिएका संविधानहरू पनि कालक्रममा अस्विकृत अवस्थामा पुगेका अनुभवहरू पनि छन् । यद्यपि, संविधान निर्माणराजनीतिर विधि शास्त्र विधासंग सम्बन्धित छ । हिजो, शासक सत्तासिनहरूले यसलाई नितान्त आफ्नो अधिकार क्षेत्रको रूपमा लिनथे । तर, लोकतान्त्रिक मान्यताले भन्छ - सम्पूर्णराजकीयसत्ता सार्वभौमसत्ता जनतामा निहित छ । लोकतन्त्रमा संविधान निर्माणको क्रममा अत्यन्त संवेदनशिल भइदिनु पर्ने महत्वपूर्ण पक्ष यीनै हुन । राजनैतिक सोचहरूमा सुस्पष्टताका साथ विधिसम्मत आधारहरूमा टेकेर संविधान निर्माण गर्दै गर्दा सार्वभौमसत्ता सम्पन्न जनतालाई केन्द्रमा राखेर प्रक्रियागत क्रममा ध्यान दिनु पर्ने अर्को पक्ष भनेको जनताको सहभागिता, सरोकारका सवालमा सही संवोधनर स्वामित्व स्थापना हुन । यी तीन वटा पक्षमा उचित ध्यान दिन सकिएन भने संविधानले स्थायीत्व पाउन सक्दैन । अहिलेसम्मको राष्ट्रिय अन्तरराष्ट्रिय अनुभवहरूले यीनै कुराको पुष्टि गर्दछ । जातीय भेदभाव विरुद्ध राष्ट्रिय मञ्च(एनकार्ड) यस कुरामा सचेत छ । सिङ्गो मुलुक लोकतान्त्रिक पद्धति अनुसार संविधान निर्माणको एउटा युगान्तकारी अभियानमा लागेको वर्तमान अवस्थामा आफ्नो तहबाट यसमा टेवा पुऱ्याउनु एनकार्ड दायीत्व ठान्दछ । यो संविधान त्यसै क्रमको एउटा नयाँ प्रयास हो ।

यद्यपि, यो जनस्तरबाट तयार गरिएको संविधान हो, तर यसको निर्माणको क्रममा मुलतः यसमा जनताको स्वामित्व कायम गराउन केही आधारभूत प्रक्रियाहरूमा विशेष ध्यान दिइएको थियो । वहिष्करण पारिएका समुदायहरू - दलित, मुस्लिम, आदिवासी जनजातिर महिलाका सरोकार विषयहरूको पहिचान तथा सम्बन्धित समुदायको सहभागिताका सुनिश्चितता लागि केही खाकाहरू बनाइएका थिए । जस अनुसार नेपालका तराई पहाड, हिमाल र उपत्यकाका चौबीस जिल्लालाई कार्यक्षेत्रका रूपमा छनौट गरी प्रत्येक दुई जिल्लाको एउटा केन्द्रको मान्यतामा कूल बाह्र केन्द्र स्थापना गरिएको थियो । प्रत्येक केन्द्रमा क्रियाशिल हुनका लागि दलित संयोजन समिति र वहिष्कृत समूह संयोजन समितिहरू पनि गठन गरिएको थियो । साथै छनौट गरिएका जिल्लाहरूमा जनस्तरसम्म संविधान निर्माणका सरोकार सवालमा सामाजिक परिचालकहरू मार्फत आवश्यक सचेतना जगाउने काम पनि समानान्तर रूपमा संचालन गरिएको थियो ।

संविधान निर्माणका लागि बहिष्करणमा पारिएका समुदायहरूका सवाल के के हुनर तीनलाई कसरी संबोधन गराउने भन्ने विषयमाराय संकलनका लागि जिल्ला स्तरीय कार्यशालाहरू धनकुटा, भापा, इलाम, खोटाङ्ग, भोजपुर, सुनसरी, धनुषा, सिराहा, कलैया, रौतहट, भक्तपुर, काठमाडौं, चितवन, मकवानपुर, रोल्पा, अर्घाखाँची, कास्की, स्याङ्जा, पाल्पा, तनहुँ, दाङ्ग, बाँके, कञ्चनपुर, कैलालीमा आयोजना गरिएका थिए । त्यस्तै क्षेत्रीय स्तरका कार्यशालाहरू धनगढी, इलाम, धरान, जनकपुर, नेपालगञ्ज, भोजपुर, हेटौँडा, गौर, रोल्पा, तानसेन, पोखरामा गरिएको थियो । साथै संघियता र राज्य पुर्नसंरचनाको सन्दर्भमा प्रस्तावित तम्बुवान, लिम्बुवान, नेवाः, दलितका राज्य निर्माणसम्बन्धीराष्ट्रिय स्तरका कार्यशाला गोष्ठीहरूको आयोजना गरी तत्सम्बन्धीरायर विचार सम्बन्धित समुदायका तर्फबाट संकलन गर्ने काम गरिएको थियो ।

यस संविधान निर्माणका लागि मुल तीन वटा आधारहरू छनौट गरिएका थिए । ती मध्ये पहिलो आधार एनकार्डकै पहलमा मुलुकका विभिन्न जिल्लाहरूमा सम्बन्धित समुदायहरूसंग जीवन्त अन्तरक्रिया, छलफलर कार्यशाला गोष्ठीहरूबाट प्राप्ताराय सुझावहरू । त्यस्तै एनकार्डका अलावा अन्य गैरसरकारी संस्थाहरूले बेगलैर सामुहिक रुपमा संविधान निर्माणका सम्बन्धमा तयार गरिएका विभिन्न सामाग्रीहरूलाई पनि यसै क्रममा अर्को सन्दर्भ सामाग्रीका रुपमा ग्रहण गरिएकोछ । त्यस्तै, दोश्रो आधारका रुपमा संविधान सभाको विभिन्न दश वटा विषयगत समितिले पहिलो अवधारणाका रुपमा तयार गरिएका प्रस्तावलाई लिइएकोछ । तेश्रो र प्राथमिक आधारका रुपमा एनकार्डकै पहलमा भक्तपुरको खरिपाटीमा २०६३ साल बैशाखमा सम्पन्न नमुना संविधान सभाद्वारा तयार गरिएको नमुना संविधानलाई लिइएकोछ ।

स्वभाविक रुपमा जनस्तरमा बहिष्करणमा पारिएका समुदायहरूले व्यक्त गरेका चाहनार अपेक्षा तथा उनीहरूले उठाउँदै आएका सवालहरूर संविधान सभाका विभिन्न विषयगत समितिहरूले तयार गरेका प्रारम्भिक अवधारणाहरूबीच कतिपय अन्तरहरू छन् । यसमा सामञ्जस्यता नल्याइ संविधान सभाद्वारा संविधान निर्माण गरिएमा स्पष्टतः सम्बन्धित समुदायहरूका सवाल ओभलमा पर्न जाने मात्र नभइ सिङ्गे संविधानप्रति जनताको स्वामित्व स्थापित हुन सक्दैन । यस्तोमा संविधान सभाको सम्पूर्ण प्रयत्न निरर्थक सावित हुन सक्छ ।

यसै मेसोमा बहिष्करणमा पारिएका समुदायहरूको चाहनार संविधान सभाद्वारा प्रस्तावित दश वटा अवधारणाहरूको तुलनात्मक अध्ययनर त्यसमा गरिनु पर्ने परिमार्जन तथा त्यसका सैद्धान्तिक आधार तयार गराउने काम एनकार्डले सम्बन्धित विषयका विशेषज्ञहरूलाई श्रोत व्यक्तिका रुपमा जिम्मा लगाएर एनकार्डले प्रकाशित नमुना संविधानको खाका मै समायोजन गराउने काम भयो । वास्तवमा त्यो नै यस संविधानको एउटा प्रारम्भिक आधार बन्यो । तत्पश्चात अन्तरराष्ट्रिय तथाराष्ट्रिय संविधानविद् सहित

केही श्रोत व्यक्तिहरू र बहिष्करणमा पारिएका समुदायका प्रतिनिधिमुलक संस्थाहरूको सहभागितामा पाँच दिनसम्म संचालन गरिएका बन्दसत्रहरूबाट यस संविधानको साझेपाङ्गो लेखनीको थालनि भयो । त्यसको लगतै यस कार्य प्रतिको अनुमोदनर सहमतिका लागि बहिष्करण पारिएका समुदायहरूको संस्थागत प्रतिनिधिहरूको सहभागितामा एक दिने वृहतराष्ट्रिय गोष्ठी आयोजना गरी अझ सुधार गरिनु पर्ने थपराय सुभावा संकलन गरियो । अन्ततः प्राप्त थप सुभावर सल्लाह सहितराष्ट्रिय अन्तरराष्ट्रिय विज्ञ तथा श्रोत व्यक्ति समुदायका अगुवाहरूको दुई दिने बसाईले यसको परिमार्जन सहित अन्तिम स्वरूप दिइने काम गरियो ।

लोकतान्त्रिक आन्दोलन पश्चात परिवर्तितराजनीतिक परिवेशरराज्यपुनःसंरचनाको आवश्यकता अनुसार एनकार्डले जनसमक्ष ल्याएको संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपालको संविधानको तेश्रो अन्तिम रूप हो । लोकतान्त्रिक आन्दोलन सम्पन्न भएको केही दिनभित्रै एउटा पुस्तिकाको रूपमा नयाँ नेपालको संविधानको सामान्य खाकाको रूपमा पहिलो प्रकाशन सार्वजनिक गरिएको थियो । त्यसकै सैद्धान्तिक धरातलमा उभिएर एउटा नमुना संविधान सभाको गठन गरी तीनकै माध्यमबाट ०६४ बैसाखमा पूर्णता भएको नमुना संविधान सार्वजनिक गर्ने काम भएको हो । एनकार्डलाई सन्तुष्टि के कुरामा छ, भने, विगतमा हामीले नमुना संविधान तयार गरिंदा संविधान सभाको प्रारम्भिक कार्य पनि शुरू गरिएको थिएन । संविधान सभाबाट संविधान निर्माण गर्ने काम नितान्त नौलो थियो । राष्ट्रिय अनुभवरहित अवस्थामा एनकार्डले नमुना संविधान तयार गर्दा कतिपयलाई लागेको थियो त्यो एउटा निरर्थक बौद्धिक अभ्यास मात्रै हुने होला । तर, अहिले संविधान सभाको दश विषयगत समितिले तयार गरेका प्रतिवेदन तथा संविधान सभा भित्रको प्रक्रियागत सन्दर्भको अध्ययन गर्दा नमुना संविधान सभाले प्रस्तावित गरेका अधिकांश कुराहरूसंग मिल्दाजुल्दा पाउन सक्छ । जसले एनकार्डले प्रकाशनमा ल्याएको नमुना संविधानको प्रासाङ्गिकता मात्र होइनराजनीतिक औचित्य समेत पुष्टि गर्दछ । समुदाय सहभागितार सरोकार तथा स्वामित्व सहित तयार गरिएको यस संविधान धेरै दृष्टिकोणबाट पूर्ण छ, यसको प्रकाशनले संविधान सभाका लागि एउटा महत्वपूर्ण सन्दर्भ सामग्री तयार भएको छ । नेपालको लागि नयाँ संविधान निर्माण भइरहेको वर्तमान प्रक्रियामा समुदायगत तहबाट थप टेवा पुगोस् भन्ने एनकार्डको मनसाय हो । आशा छ, यसले सकारात्मक मद्दत पुग्ने छ ।

मल्ल के. सुन्दर
महासचिव
जातीय भेदभाव विरुद्धराष्ट्रिय मञ्च
फेब्रुवरी २०, २०११

विभिन्न कार्यक्रममा सहभागीहरुका नामावली

परिशिष्ट २
परिमार्जन कार्यशाला गोष्ठी
काठमाडौं

फेब्रुवरी ६ र ७, २०११

नाम	संस्था
प्रा. महेन्द्र लावती	पश्चिम मेचिगन विश्वविद्यालय, यु.एस.ए.
डा. मंगलसिद्धि मानन्धर	सभासद
विनोद पहाडी	सभासद
मोहना अंसारी	नेपाल महिला आयोग
बालकृष्ण माबुहाङ	सीडस् नेपाल
नेत्र तुम्वाहाम्फे	प्रक्रिया सहजकर्ता एनकार्ड
रमहतुल्लाह मिया	नेपाल मुशिलम सघ
जे.बी. विश्वकर्मा	डिएनएफ
तक ब. तामाङ	सीएचआईविएसडब्लु
मोति नेपाली	डीएनफ नेपाल
दिपक कुमार वि.के.	नेपाली मञ्च
कौशर शाह	एमजीसीस सदस्य
कमला विक	फेडो
रेशम तमु	तमु छोज धि
गौरा नेपाली	एडवान
डा सुमित्रा मानन्धर गुरुङ	एनकार्ड
मल्ल के सुन्दर	एनकार्ड
गणेश विके	एनकार्ड, आरडिएन
रोमनाथ विश्वकर्मा	एनकार्ड
नीरु श्रेष्ठ	एनकार्ड
प्रेम लिम्बु	एनकार्ड
तिलक विश्वकर्मा	एनकार्ड
रविन्द्र पाछै	एनकार्ड
पर्वता राई	एनकार्ड
सल्मा बानु	एनकार्ड
मधुप कुमार कार्की	एनकार्ड
देबेन्द्र लिम्बु	एनकार्ड सचिवालय
कमल वि.क	एनकार्ड सचिवालय
रत्न काजी महर्जन	एनकार्ड सचिवालय

परिशिष्ट ३
राष्ट्रीय परामर्ष गोष्ठी
काठमण्डौं

फेब्रुवरी ३, २०११

नाम	संस्था
प्रा. महेन्द्र लावती	पश्चिम मेचिगन विश्वविद्यालय, यु.एस.ए.
डा. मंगलसिद्धि मानन्धर	सभासद
मोहमद सिद्धिकी	सभासद
बुद्ध सायमी	सभासद
नजीर मीया	सभासद
मोहना अंसारी	नेपाल महिला आयोगरमहतुल्लाह मिया
नेपाल मुशिलम सघं	
कमला हेमचूरी	पी. डी आर सी
कमलदीन मीया	
कृष्ण भट्टचन	टी. यू
सुमाया राई	कीरात राई यायोक्खा
नरेश ताम्राकार	नेवा: देयु दबु
भरना आडदेम्बे	एमजीसीसी सदस्य, सुनसरी
खुसीमान तमु	एमजीसीसी संयोजक, तनहु
पृथ्वी गुरुड	यूफीन नेपाल
पदम सुन्दास	दलित साहित्य प्रतिष्ठान
अर्जुन लिम्बु	किरात याक्थुम चुमलुड
रजनी महर्जन	नेवा दे दबु
अक्थर हुसेन फारुला	मुशिलम लीबरेशन फन्ट फर नेपाल
अम्बदुल मजिद	एमजीसीसी संयोजक
सुक्वीर थामी	एमजीसीसी
सानुराजा शाक्य	नेवा: स्वायत्त राज्य मंका: संघर्ष समिति
राजलाल खंग	खत्वी दलित समाज
गंगा महारा	एनकार्ड, दलित सेवा समाज
कौशर शाह	एमजीसीसी सदस्य
राजकुमार दास	एमजीसीसी संयोजक
कमला गहतराज	एमजीसीसी सदस्य
कमला विक	फेडो
सेवलराम	राम समाज कल्याण मञ्च
अम्बिका गजमेर	फेणस फर पिस

अलाउदीन
 नेत्र थापा मगर
 यमु गैरे
 मोति नेपाली
 विश्नुमाया परियार
 गोविन्द लामिछाने विके
 डम्बर पहाडी
 सुवरलाल राम
 अब्दुल मोवीन खान
 हेमवहदुर गुरुङ
 शंकर लिम्बु
 रेशम तमु
 महेन्द्र पाशवान
 शंकर सुनार
 रप बहादुर परियार
 सकिना खान
 विजय अछामी
 रोशनी जोशी
 डा. ए. काइस्
 फ हाकीम
 तारा गौतम
 दिल कुमारी राई
 हरि माया गुरुङ
 चित्र गुरुङ
 छवि गुरुङ
 गौरा नेपाली
 जहिद परवेज
 नानी हिरा महर्जन
 रुवी सीद्धकी
 डा. सुमित्रा मानन्धर गुरुङ
 गणेश विके
 पूर्णमान शाक्य
 नेत्र तुम्बाहाम्फे
 तक ब. तामाङ
 बालकृष्ण माबुहाङ
 मल्ल के सुन्दर
 रोमनाथ विश्वकर्मा

इश्लामिक संघ
 अथार मगरात मगर प्रतिष्ठान
 फोसाड
 डीएनफ
 एमजीसीस सदस्य
 डीसीसी संयोजक
 दलित साहित्य प्रतिष्ठान
 ग्लोबल एशोसीयसन अफ नेपाल
 मुशिलम सोसीएल सोसाइटी
 तमु छोज धि
 लाहुरनीप
 तमु छोज धि
 डीसीसी सदस्य
 दलित वेलफर
 एनडिसी
 नेसा नेपाल
 डीसीसी, सुनसरी
 लुमन्ति
 एसान काउन्सेलीड
 एसान काउन्सेलीड
 डीफोन
 अधिवक्ता
 तमु छोज धि
 तमु छोज धि
 ANNFSU
 एडवान
 टी. यू
 एनकार्ड सामाजिक परिचालक
 फातिमा फाउण्डेशन
 एनकार्ड
 एनकार्ड, आरडिएन
 अधिवक्ता
 प्रक्रिया सहजकर्ता एनकार्ड
 सीएचआईविएसडब्लु
 सीडस्
 एनकार्ड
 एनकार्ड

नीरु श्रेष्ठ	एनकार्ड
प्रेम लिम्बु	एनकार्ड
तिलक विश्वकर्मा	एनकार्ड
रविन्द्र पाछै	एनकार्ड
मधुप कुमार कार्की	एनकार्ड
पवंता राई	एनकार्ड
सल्मा वानु	एनकार्ड
देबेन्द्र लिम्बु	एनकार्ड सचिवालय
कमल वि.क	एनकार्ड सचिवालय
रत्न काजी महर्जन	एनकार्ड सचिवालय

स्रोत व्यक्तिहरु

डा. महेन्द्र लावती	अन्तराष्ट्रिय स्रोत व्यक्ति
डा. सुमित्रा मानन्धर गुरुङ	राष्ट्रिय स्रोत व्यक्ति
मल्ल के सुन्दर	राष्ट्रिय स्रोत व्यक्ति
गणेश वि.क.	राष्ट्रिय स्रोत व्यक्ति
मा. मोहना अन्सारी	राष्ट्रिय स्रोत व्यक्ति
शंकर लिम्बु	राष्ट्रिय स्रोत व्यक्ति
इन्दु तुलाधर	राष्ट्रिय स्रोत व्यक्ति
बालकृष्ण माबुहाङ	सहजकर्ता
कुमार इडनाम	सहजकर्ता

परिशिष्ट ४
सिमान्तकृत संयोजन समिति, पदाधिकारीहरू
(राष्ट्रिय, क्षेत्रीय तथा जिल्ला स्तरीय)

राष्ट्रिय समिति

क्र.स. नाम	पद
१ प्रकाश मण्डल	संयोजक
२ कौशर शाह	सहसंयोजक
३ मोतिलाल नेपाली	सचिव
४ रेशम तमु	सदस्य
५ प्रतिमाया पुन	सदस्य
६ वासुदेव चौधरी	सदस्य
७ रजनी मर्हजन	सदस्य
८ मोहम्मद्विन अलि	सदस्य
९ विष्णुमाया परियार	सदस्य

क्षेत्रीय समिति

१ . केन्द्र जिल्ला : काठमाण्डौ

जिल्ला : काठमाण्डौ र भक्तपुर

क्र.स. नाम	पद
१ यान कुमारी गुरुङ	संयोजक
२ केवल पाल्पाली कुमाल	सहसंयोजक
३ दिनेश भुजेल	सचिव
४ बुद्ध कुमारी तमाङ	सदस्य
५ इन्द्र कुमारी तमाङ	सदस्य

२.केन्द्र जिल्ला : सुनसरी

जिल्ला : सुनसरी र धनकुटा

क्र.स. नाम	पद
१ भरना आडुदाम्बे	संयोजक
२ ध्रुव तोलाडी	सहसंयोजक
३ जीवन राइ	सचिव
४ आफाकि अहमदि	सदस्य
५ नारायण छारा	सदस्य
६ दिलु याक्का	सदस्य
७ अन्जला लिम्बु	सदस्य
८ सरस्वती चौधरी	सदस्य
९ पातल थारु	सदस्य

३ . केन्द्र जिल्ला : बाँके

जिल्ला : बाँके र दाङ

क्र.स. नाम	पद
१ अख्तर अलि अन्सारी	संयोजक
२ दीपा आले	सहसंयोजक
३ शुक्र लाल नेपाली	सचिव
४ शाहिदा शाह	सदस्य
५ शिला वाल्मिकि	सदस्य
६ इश्वरी प्रसाद वि.के	सदस्य
७ सामिर इन्दिश	सदस्य
८ डम्बर थापा मगर	सदस्य
९ बट्टी कुशवाह	सदस्य

४. केन्द्र जिल्ला : मकवानपुर

जिल्ला: मकवानपुर र चितवन

क्र.स. नाम	पद
१ रविन थापा मगर	संयोजक
२ चुडामणी चौधरी	सहसंयोजक
३ अम्बिका विके	सचिव
४ मीना थापा	सदस्य
५ सीमा दराइ	सदस्य
६ शम्भु नेपाली	सदस्य
७ काशिम मियाँ	सदस्य

५. केन्द्र जिल्ला : अर्घाखाची

जिल्ला: अर्घाखाची र रोल्पा

क्र.स. नाम	पद
१ राजेन्द्र श्रेष्ठ	संयोजक
२ मीन ब. थापा	सहसंयोजक
३ प्रीतम दलित	सचिव
४ लाल बहादुर कुमाल	सदस्य
५ गोविन्द सुनार	सदस्य
६ मन्जु थापामगर	सदस्य

६. केन्द्र जिल्ला : कैलाली

जिल्ला : कैलाली र कञ्चनपुर

क्र.स. नाम	पद
१ यज्ञराज चौधरी	संयोजक
२ वसन्त कुमार गुरुङ	सहसंयोजक

३	बृखलाल वि.के	सचिव
४	इन्द्र चौधरी	सदस्य
५	दशरथ ओड	सदस्य
६	मीना सोव	सदस्य
७	महे निगाह अन्सारी	सदस्य
८	गोविन्द राज वि.के	सदस्य
९	दत्त राना थारु	सदस्य

७. केन्द्र जिल्ला : धनुषा

जिल्ला धनुषा र सिराह

क्र.स. नाम	पद	
१	अब्दुल अजिद	संयोजक
२	सिरिया चौधरी	सहसंयोजक
३	मनोज सिंह सुनवार	सचिव
४	मोहम्मद इब्राहिम	सदस्य
५	कान्ति लामा	सदस्य
६	शत्रुघ्न पासवान	सदस्य
७	वीरेन्द्र कु. सदा	सदस्य
८	शर्मिला महारा	सदस्य
९	कान्तलाल दास	सदस्य

८. केन्द्र जिल्ला : रौतहट

जिल्ला: रौतहट र बारा

क्र.स. नाम	पद	
१	राज कुमार दास	संयोजक
२	सुजित पण्डित	सहसंयोजक
३	सन्जु वैथा	सचिव
४	अविद अन्सारी	सदस्य
५	घनश्याम चौधरी	सदस्य

९. केन्द्र जिल्ला : पाल्पा

जिल्ला : पाल्पा र स्याङ्जा

क्र.स. नाम	पद	
१	लाल कुमारी राना	संयोजक
२	बल बहादुर थापा	सहसंयोजक
३	तीर्थ गौतम	सचिव
४	दल बहादुर राजपुत	सदस्य
५	राधा घले परियार	सदस्य
६	हरि बहादुर भुजेल	सदस्य

७ तोपेन्द्र बहादुर मुमाल	सदस्य
८ त्रिरत्न शाक्य	सदस्य
९ विष्णुमाया थापा	सदस्य
१० केशव सामाङ्ग	सदस्य
११ पुष्पादेवी थापा	सदस्य
१२ हलिमदिन मिया	सदस्य
१३ रहमद मिया	सदस्य

१०.केन्द्र जिल्ला : भोजपुर

जिल्ला: भोजपुर र खोटाङ

क्र.स. नाम	पद
१ पविहाङ राई	संयोजक
२ चर्च विश्वकर्मा	सहसंयोजक
३ त्रिलोचन विश्वकर्मा	सचिव
४ अनामाया विश्वकर्मा	सदस्य
५ निर्मला शेर्पा	सदस्य
६ पार्वती विश्वकर्मा	सदस्य
७ जे.पी. राई	सदस्य

११. केन्द्र जिल्ला : पोखरा

जिल्ला: काश्की र तनहु

क्र.स. नाम	पद
१ खुसिमान थारु	संयोजक
२ कुल बहादुर भुजेल	सहसंयोजक
३ कृष्ण सुनार	सचिव
४ ठाकुर बहादुर दराई	सदस्य
५ संगिता नेपाली	सदस्य
६ शारदा कुमाल	सदस्य

१२. केन्द्र जिल्ला : इलाम

जिल्ला: इलाम र भ्जापा

क्र.सं. नाम	पद
१ फुलमाया जवेगु	संयोजक
२ अरुण कुमार गणेश	सहसंयोजक
३ सुकवीर थामी	सचिव
४ पुजा रसाइली	सदस्य
५ नवराज शंकर	सदस्य
६ भावना थापा मगर	सदस्य

परिशिष्ट ५
दलित संयोजन समिति, पदाधिकारी
(राष्ट्रीय तथा क्षेत्रीय)

राष्ट्रीय दलित संयोजन समिति

क्र.सं. नाम	पद
१ हरि बहादुर गान्धारी	संयोजक
२ गजाधर सुनार	सह संयोजक
३ तार गौतम	सचिव
४ डम्बर पहाडी	सदस्य
५ लखनलाल रज्जक	सदस्य
६ जस बहादुर वि.के.	सदस्य
७ याम बहादुर किसान	सदस्य

क्षेत्रीय दलित संयोजन समितिका पदाधिकारीहरूको नामावली

१ . केन्द्र जिल्ला : इलाम

जिल्ला: इलाम र भ्वापा

क्र.सं. नाम	पद
१ वसन्ती घताने	संयोजक
२ अमर बराइली	सह संयोजक
३ नवराज शंकर	सचिव
४ पुजा रसाइली	सदस्य
५ अन्जुली दास	सदस्य
६ वृहस्पती उप्परकोटी	सदस्य

२. केन्द्र जिल्ला : पोखरा

जिल्ला: काश्की र तनहुँ

क्र.सं. नाम	पद
१ भवे सार्की	संयोजक
२ कमला गहतराज	सह संयोजक
३ जुना कोइराला	सचिव
४ किसान परियार	सदस्य
५ माया परियार	सदस्य
६ इकदेव वि.क.	सदस्य

३. केन्द्र जिल्ला : भोजपुर

जिल्ला: भोजपुर र खोटाङ

क्र.सं. नाम	पद
१ गोविन्द लामिछाने वि.क.	संयोजक
२ शर्मिला थातल	सह संयोजक
३ मकाना चर्मकार	सचिव
४ प्रकाश विशखे	सदस्य
५ शर्मिला शिव	सदस्य
६ मीना विश्वकर्मा	सदस्य

४. केन्द्र जिल्ला : पाल्पा

जिल्ला : पाल्पा र स्याङ्जा

क्र.सं. नाम	पद
१ भरत परियार	संयोजक
२ ठाकुर लुवागुन	सह संयोजक
३ मीना विश्वकर्मा	सचिव
४ विष्णु बोमरेल	सदस्य
५ रमा हितांडे	सदस्य
६ समना सुनाम	सदस्य
७ बल बहादुर गन्धर्व	सदस्य
८ तारा परियार	सदस्य
९ हेम कला वि.क.	सदस्य

५. केन्द्र जिल्ला : रौतहट

जिल्ला: रौतहट र बारा

क्र.सं. नाम	पद
१ राम बहादुर दास	संयोजक
२ राजेश राम	सह संयोजक
३ रिभन राम	सचिव
४ कोशिला देवी पासवान	सदस्य
५ राम बालक पासवन	सदस्य

६. केन्द्र जिल्ला : धनुषा

जिल्ला: धनुषा र सिराह

क्र.सं. नाम	पद
१ दुःखीराम महारा	संयोजक
२ चन्द्रेश्वर सदा	सह संयोजक
३ धर्माभीर पासवान	सचिव

४	महेन्द्र पासवान	सदस्य
५	श्रीप्रसाद साफी	सदस्य
६	सुमित्रा महारा	सदस्य
७	सुनिता महारा	सदस्य

७. केन्द्र जिल्ला : कैलाली

जिल्ला : कैलाली र कञ्चनपुर

क्र.सं. नाम	पद
१ धर्मसिंह वि.क.	संयोजक
२ विमला स्वर्णकार	सह संयोजक
३ जया कु. नेपाली	सचिव
४ वसन्ती सोव	सदस्य
५ विक्रम वादी	सदस्य
६ मीना बगाले	सदस्य
७ सुरेश सार्की	सदस्य

८. केन्द्र जिल्ला : अर्घाखाची

जिल्ला : अर्घाखाची र रोल्पा

क्र.सं. नाम	पद
१ खडक दर्नाल	संयोजक
२ मीना सुनार	सह संयोजक
३ ठाकुर सौराग	सचिव
४ तारा ब. सुनार	सदस्य
५ ठाकुर ब. गन्धर्व	सदस्य
६ मनकला नेपाली	सदस्य

९. केन्द्र जिल्ला : मकवानपुर

जिल्ला: मकवानपुर र चितवन

क्र.सं. नाम	पद
१ राम कृष्ण देउला	संयोजक
२ हरि वहादुर सुनार	सह संयोजक
३ सरस्वती सुनार	सचिव
४ रत्नलाल विश्वकर्मा	सदस्य
५ कल्पना वि.क.	सदस्य
६ मञ्जु रोका	सदस्य

१०. केन्द्र जिल्ला : बाँके

जिल्ला : बाँके र दाङ

क्र.सं. नाम	पद
१ रेशम परियार	संयोजक
२ शारदा विश्वकर्मा	सह संयोजक

३	कृष्ण बहादुर विश्वकर्मा	सचिव
४	अनिता नेपाली	सदस्य
५	हरिश्चन्द्र कोटि	सदस्य
६	दिलिप परियार	सदस्य
७	पवित्रा वैगार	सदस्य

११. केन्द्र जिल्ला : सुनसरी

जिल्ला : सुनसरी र धनकुटा

क्र.सं.	नाम	पद
१	विजय अच्छामी	संयोजक
२	गणेश परियार	सह संयोजक
३	हरि सरदार	सचिव
४	राम कुमार मोची	सदस्य
५	अशोक पहाडि	सदस्य
६	ध्रुव तोलाडी	सदस्य
७	कोपिला शंकर	सदस्य

१२. केन्द्र जिल्ला : काठमाण्डौ

जिल्ला : काठमाण्डौ र भक्तपुर

क्र.सं.	नाम	पद
१	कोशिला देवी विश्वकर्मा	संयोजक
२	दिपक नेपाली	सह संयोजक
३	खेमलाल कामी	सचिव
४	सुमित्रा नेपाली	सदस्य
५	देविका नेपाली	सदस्य

परिशिष्ट ६
सिमान्तकृत संयोजन समिति, पदाधिकारी
(जिल्ला स्तरीय)

रौतहट

क्र.सं.	नाम	पद
१	अमृता ठाकुर	संयोजक
२	शेख क्यामुदिन	सहसंयोजक
३	विनोद राम	सचिव
४	कोशिला देवी ठाकुर	सदस्य
५	जय गोविन्द दास	सदस्य

६ विष्णुवती चौधरी	सदस्य
७ लक्ष्मी चौधरी	सदस्य

बारा

क्र.स. नाम

१ ओनाव अन्सारी	संयोजक
२ इन्दु कुमारी चौधरी	सहसंयोजक
३ जगत नारायण राम	सचिव
४ चन्देश मण्डल	सदस्य
५ नशरत भा	सदस्य
६ बविता जयसवाल	सदस्य
७ भुपेन्द्र चौधरी	सदस्य

पद

चितवन

क्र.स. नाम

१ गोमा दराई	संयोजक
२ कसिम मियाँ	सहसंयोजक
३ महेन्द्र दुरा	सचिव
४ लक्ष्मी बोटे	सदस्य
५ फुलमाया चौधरी	सदस्य
६ सरिता वि.के.	सदस्य
७ खेम कुमारी थापा मगर	सदस्य
८ विना गुरुड	सदस्य
९ सीता तामाड	सदस्य

पद

मकवानपुर

क्र.स. नाम

१ भीम भजेल	संयोजक
२ मालती वि.के	सहसंयोजक
३ राम मगराती	सचिव
४ अम्बिका देउला	सदस्य
५ अमिता चौधरी	सदस्य
६ कविता नेपाली	सदस्य
७ पूर्णिमा गोले	सदस्य
८ सरिता हातुडे	सदस्य
९ चित्रा बहादुर पुलामी	सदस्य

पद

धनुषा

क्र.स. नाम

१ श्यामलाल अधिकारी धनुवार	संयोजक
२ अनिता लामा	सहसंयोजक
३ सिबोध पासवान	सचिव

पद

४ तृप्ति महारा	सदस्य
५ रविन्द्रलाल उराव	सदस्य
६ सन्तोष महारा	सदस्य
७ आनन्द चौधरी	सदस्य
८ सोनी मण्डल	सदस्य
९ ताहिर नादाफ	सदस्य

सिराह

क्र.स. नाम

१ अरविन्द कुमार चौधरी	संयोजक
२ सुरेन्द्र विश्वकर्मा	सहसंयोजक
३ मूर्ति कुमारी चौधरी	सचिव
४ विल्लुराम मेहतर	सदस्य
५ फागुनी देवी सदा	सदस्य
६ गफूर मुन्सारी	सदस्य
७ हरियर राम	सदस्य

पद

इलाम

क्र.स. नाम

१ सुरेश पोर्तेल	संयोजक
२ जीवन नेपाली	सदस्य
३ पुष्पा बराइली	सदस्य
४ सीता वस्याल	सदस्य
५ शुभ थामी	सदस्य
६ सरिता मगर	सदस्य
७ गंगाराम गुरुड	सदस्य

पद

भनापा

क्र.स. नाम

१ इन्द्रजीत मुखिया	संयोजक
२ मुमार तोलाडे	सहसंयोजक
३ रन्जित परियार	सचिव
४ रमेश सन्थाल	सदस्य
५ हविव मियाँ	सदस्य
६ अन्जु लिम्बु	सदस्य
७ अस्मिता रुचाल	सदस्य

पद

तनहुँ

क्र.स. नाम

१ याम बहादुर दराइ	संयोजक
२ सुशिला दुरा	सहसंयोजक
३ राजु कमाल	सचिव

पद

४ नारायण वि.क.	सदस्य
५ गंगादेवी गुरुड	सदस्य
६ रेशम गुरुड	सदस्य
७ दान बहादुर बोटे	सदस्य
८ गोम बहादुर रानामगर	सदस्य
९ नारायण रानामगर	सदस्य

कास्की

क्र.स. नाम

१ शशि तुलाचन	संयोजक
२ मान बहादुर भुजेल	सहसंयोजक
३ अर्जुन दनाल	सचिव
४ कुतुमदिनी मियाँ	सदस्य
५ विनिता नेपाली	सदस्य

दाङ

क्र.स. नाम

१ सितारा बादी	संयोजक
२ नियाज अहमद	सहसंयोजक
३ कर्कट चौधरी	सचिव
४ अब्दुल हमिद मन्सुरी	सदस्य
५ मोहम्मद सलिम शाह	सदस्य
६ विनोद गन्धर्व	सदस्य
७ तिला सार्की	सदस्य

८ सुषमा चौधरी

९ लिला पुन

बाँके

क्र.स. नाम

१ विमला गुरुड	संयोजक
२ मोहम्मद इरफान	सहसंयोजक
३ नरेन्द्र प्र. खतिक	सचिव
४ राज कुमार वि.क.	सदस्य
५ सोफिया खान	सदस्य
६ अनिता पटेल	सदस्य
७ निकी सिन्हा थारु	सदस्य

धनकुटा

क्र.स. नाम

१ हिमा चेम्जोङ	संयोजक
२ स्मिता शंकर	सहसंयोजक
३ भिष्मा लिम्बुखिम	सचिव

४ कृतिमान राई	सदस्य
५ आशा आठपहरिया	सदस्य
६ पवित्रा रत्नपहेली	सदस्य
७ कुन्ता भुजेल	सदस्य
८ धानु याख्खा	सदस्य
९ कल्पना विशंखे	सदस्य

सुनसरी

क्र.स. नाम

१ मञ्जु लिम्बु	संयोजक
२ शिवराम चौधरी	सहसंयोजक
३ रविना राई	सचिव
४ नरेश लिम्बु	सदस्य
५ सुभाष गहतराज	सदस्य
६ रीतु परियार	सदस्य
७ मुन्नी फत्मा	सदस्य
८ तारा अच्छामी	सदस्य
९ महिन्द्रा माबुहाङ	सदस्य

पाल्पा

क्र.स. नाम

१ कृष्ण दर्नाल	संयोजक
२ मन बहादुर नेपाली	सहसंयोजक
३ उशा कमाल	सचिव
४ तिलक काम्छा मगर	सदस्य
५ सनुर मियाँ	सदस्य
६ रफि मियाँ	सदस्य
७ लक्की राना मगर	सदस्य
८ सुशमा गौतम	सदस्य

स्याङ्जा

क्र.स. नाम

१ लिल बहादुर रत्नपाल दर्जी	संयोजक
२ कृति बराल वि.क	सहसंयोजक
३ गुम बहादुर राना	सचिव
४ हजिर नुरवक्स मियाँ	सदस्य
५ बेगम श्रेष्ठ	सदस्य
६ मनमाया गुरुङ	सदस्य
७ मिलन वि.क	सदस्य

खोटाङ

क्र.स. नाम

पद

१	विमल काजी श्रेष्ठ	संयोजक
२	केशमाया वि.क.	सहसंयोजक
३	अम्बिका राई	सचिव
४	दिल कुमारी राई	सदस्य
५	जस्मिता राई	सदस्य
६	तेज बहादुर हिमाडे	सदस्य
७	शारदा मगराती	सदस्य
८	चन्द्रकला भुजेल	सदस्य

भोजपुर

क्र.स. नाम

१	कर्ण बहादुर मगराती	संयोजक
२	भुवन राई	सचिव
३	निद्या राई	सदस्य
४	विमल रनपहेली	सदस्य
५	तुल्सा सिन्चुरी	सदस्य
६	कल्पना मगर	सदस्य
७	आर.के राइ	सदस्य

रोल्पा

क्र.स. नाम

१	विष्णु बहादुर थापा मगर	संयोजक
२	इन्द्रा बुढामगर	सचिव
३	दिल बहादुर गुरुड	सदस्य
४	चमेली घर्ति मगर	सदस्य
५	अमृता बुढामगर	सदस्य
६	शकुन्तला बुढा मगर	सदस्य
७	मोहन परियार	

अर्घाखाची

क्र.स. नाम

१	दिल्लीराज थापा मगर	संयोजक
२	ठाकुर प्रसाद श्रेष्ठ	सहसंयोजक
३	बल्लभ बहादुर कुमाल	सचिव
४	मोहम्मद अन्साफ अलि	सदस्य
५	जीवन परियार	सदस्य
६	प्रकाश दर्नाल	सदस्य
७	सूजना वि.क	सदस्य
८	जीना राना	सदस्य

कन्चनपुर

क्र.स. नाम

पद

१	रमेश दर्नाल	संयोजक
२	शुसिला राना मगर	सहसंयोजक
३	रमेश सिंह तिरुवा	सचिव
४	रतन पार्की	सदस्य
५	सोनु गौड	सदस्य
६	राज कुरमार राना थारु	सदस्य
७	अजिता चौधरी	सदस्य
८	सलिम खान	
९	धन माया वि.क.	

कैलाली

क्र.स. नाम

१	चन्द्र बहादुर वि.क
२	रुविना नेपाली
३	रीता चौधरी
४	वसन्ती चौधरी
५	चम्पा साकी
६	मोहम्मद जुवेर अलाम

पद

संयोजक
सहसंयोजक
सचिव
सदस्य
सदस्य
सदस्य

काठमाण्डौ

क्र.स. नाम

१	न्हुच्छेकाजी मर्हजन
२	जुनु गौचन
३	जयन्तीकला राई
४	ललिता रम्तेल
५	भलक वि.क.

पद

संयोजक
सहसंयोजक
सचिव
सदस्य
सदस्य

भक्तपुर

क्र.स. नाम

१	सन्तोषी नेपाली
२	फरिदा खातुन
३	दिपक नेपाली
४	समिर उल्लाह मियाँ
५	बालकृष्ण भुजेल
६	शशिधर भक्त राय
७	जुनु लामा

पद

संयोजक
सहसंयोजक
सचिव
सदस्य
सदस्य
सदस्य
सदस्य

परिशिष्ट ७
नेपालभर सम्पन्न गरिएका
कार्यक्रम विवरण

(अक्टोबर २००९ देखि २०११ फेब्रुवरी ७ सम्म)

१. बहिष्करणमा पारिएका समुदायको दृष्टिमा संघीय लोकतान्त्रीक गणतन्त्र नेपालको संविधान (अन्तिम मस्यौदा) परिमार्जन कार्यशाला गोष्ठी, होटल बज्र, विजेश्वरी, फेब्रुवरी ६ र ७, २०११
२. बहिष्करणमा पारिएका समुदायको दृष्टिमा समावेशी संविधानको पहिलो मस्यौदा माथि राष्ट्रिय परामर्ष गोष्ठी, बल्ड ट्रेड सेन्टर, त्रिपुरेश्वर काठमाण्डौं, फेब्रुवरी ३, २०११
३. बहिष्करणमा पारिएका समुदायको दृष्टिमा समावेशी संविधान कार्यशाला गोष्ठी, धुलिखेल रिसोर्ट, जनवरी १८ - २२, २०११
४. नेपालमा दलित र संघीयता विषयक एक दिने अन्तर्क्रिया कार्यक्रम, साप फल्चा, जनवरी ६, २०११
५. संघीयतामा प्रस्तावित नेवा स्वायत्त राज्य, साप फल्चा, अक्टोबर १३, २०१०
६. संघीयता र प्रस्तावित लिम्बुवान स्वायत्त राज्य, बल्ड ट्रेड सेन्टर, अक्टोबर ७, २०१०
७. अन्तर्राष्ट्रिय लोकतन्त्र दिवस, बल्ड ट्रेड सेन्टर, सेप्टेम्बर १५, २०१०
८. संघीयता र प्रस्तावित तमुवान स्वायत्त राज्य, दमौली, तनहु, अगष्ट १८, २०१०
९. दलितका संबैधानि सवालहरू विषय क्षेत्रीय कार्यशाला गोष्ठी, हिलसाईड होटल, कीर्तिपुर, अप्रिल १३, २०१०
१०. बहिष्करणमा पारिएका समुदायहरूको संबैधाकि सवाल विषयक जिल्ला स्तरीय कार्यशाला गोष्ठी, केसी होटल, पोखरा, अप्रिल १२, २०१०
११. बहिष्करणमा पारिएका समुदायहरूको संबैधाकि सवाल विषयक जिल्ला स्तरीय कार्यशाला गोष्ठी, हिलसाईड होटल, कीर्तिपुर, अप्रिल ११, २०१०
१२. बहिष्करणमा पारिएका समुदायहरूको संबैधाकि सवाल विषयक जिल्ला स्तरीय कार्यशाला गोष्ठी, होटल साँफू, धरान, अप्रिल ५, २०१०
१३. बहिष्करणमा पारिएका समुदायहरूको संबैधाकि सवाल विषयक जिल्ला स्तरीय कार्यशाला गोष्ठी, अन्जुली होटल, धनकुटा, अप्रिल ३, २०१०
१४. बहिष्करणमा पारिएका समुदायहरूको संबैधाकि सवाल विषयक जिल्ला स्तरीय कार्यशाला गोष्ठी, लिबाङ, रोल्पा, मार्च ३१, २०१०
१५. बहिष्करणमा पारिएका समुदायहरूको संबैधाकि सवाल विषयक जिल्ला स्तरीय कार्यशाला गोष्ठी, दमौली, तनहु, मार्च ३०, २०१०
१६. बहिष्करणमा पारिएका समुदायहरूको संबैधाकि सवाल विषयक जिल्ला स्तरीय कार्यशाला गोष्ठी, नेपालगञ्ज, बाँके, मार्च २९, २०१०
१७. बहिष्करणमा पारिएका समुदायहरूको संबैधाकि सवाल विषयक जिल्ला स्तरीय

- कार्यशाला गोष्ठी, सन्धिखर्क, अर्घाखाँची, मार्च २९, २०१०
१८. बहिष्करणमा पारिएका समुदायहरूको संबैधाकि सवाल विषयक जिल्ला स्तरीय कार्यशाला गोष्ठी, साउराहा चौक, चितवन, मार्च २९, २०१०
 १९. बहिष्करणमा पारिएका समुदायहरूको संबैधाकि सवाल विषयक जिल्ला स्तरीय कार्यशाला गोष्ठी, तानसेन, पाल्पा, मार्च २९, २०१०
 २०. बहिष्करणमा पारिएका समुदायहरूको संबैधाकि सवाल विषयक जिल्ला स्तरीय कार्यशाला गोष्ठी, गौर, रौतहट, मार्च २९, २०१०
 २१. बहिष्करणमा पारिएका समुदायहरूको संबैधाकि सवाल विषयक जिल्ला स्तरीय कार्यशाला गोष्ठी, गैसस महासंघ, हेटाउड, मार्च २८, २०१०
 २२. बहिष्करणमा पारिएका समुदायहरूको संबैधाकि सवाल विषयक जिल्ला स्तरीय कार्यशाला गोष्ठी, पुतलीवजार स्याङ्जा, मार्च २७, २०१०
 २३. बहिष्करणमा पारिएका समुदायहरूको संबैधाकि सवाल विषयक जिल्ला स्तरीय कार्यशाला गोष्ठी, कलैया बजार, मार्च २६, २०१०
 २४. बहिष्करणमा पारिएका समुदायहरूको संबैधाकि सवाल विषयक जिल्ला स्तरीय कार्यशाला गोष्ठी, विर्तामोड, भ्वापा, मार्च २६, २०१०
 २५. समाजिक परिचालक पहिलो पुर्नताजगी कार्यक्रम, साप फल्वा, मार्च २२ र २३, २०१०
 २६. बहिष्करणमा पारिएका समुदायहरूको संबैधाकि सवाल विषयक जिल्ला स्तरीय कार्यशाला गोष्ठी, मानवअधिकार हल, इलाम, मार्च २०, २०१०
 २७. बहिष्करणमा पारिएका समुदायहरूको संबैधाकि सवाल विषयक जिल्ला स्तरीय कार्यशाला गोष्ठी, जनकपुर, धनुसा, मार्च १७, २०१०
 २८. बहिष्करणमा पारिएका समुदायहरूको संबैधाकि सवाल विषयक जिल्ला स्तरीय कार्यशाला गोष्ठी, होटल स्वीतहोम, भक्तपुर, मार्च १७, २०१०
 २९. बहिष्करणमा पारिएका समुदायहरूको संबैधाकि सवाल विषयक जिल्ला स्तरीय कार्यशाला गोष्ठी, तुलसीपुर, दाङ, मार्च १६, २०१०
 ३०. बहिष्करणमा पारिएका समुदायहरूको संबैधाकि सवाल विषयक जिल्ला स्तरीय कार्यशाला गोष्ठी, साप फल्वा, मार्च १५, २०१०
 ३१. बहिष्करणमा पारिएका समुदायहरूको संबैधाकि सवाल विषयक जिल्ला स्तरीय कार्यशाला गोष्ठी, लाहान सिराहा, मार्च १५, २०१०
 ३२. बहिष्करणमा पारिएका समुदायहरूको संबैधाकि सवाल विषयक जिल्ला स्तरीय कार्यशाला गोष्ठी, खोटाङ, मार्च १०, २०१०
 ३३. बहिष्करणमा पारिएका समुदायहरूको संबैधाकि सवाल विषयक जिल्ला स्तरीय कार्यशाला गोष्ठी, महेन्द्रनगर, कञ्चनपुर, मार्च ५, २०१०
 ३४. बहिष्करणमा पारिएका समुदायहरूको संबैधाकि सवाल विषयक जिल्ला स्तरीय कार्यशाला गोष्ठी, कैलाली, मार्च ५, २०१०
 ३५. दलित समुदायहरूको संबैधाकि सवाल विषयक क्षेत्रीय कार्यशाला गोष्ठी, पोखरा, मार्च ४ र ५, २०१०

५५. दलित समुदायहरूको संबैधानिक सवाल विषयक क्षेत्रीय कार्यशाला गोष्ठी, धनगडी, फेब्रुवरी ६ र ७, २०१०
५६. बहिष्करणमा पारिएका समुदायहरूको संबैधानिक सवाल विषयक क्षेत्रीय कार्यशाला गोष्ठी, धनगडी, फेब्रुवरी ४ र ६, २०१०
५७. दलित समुदायहरूको संबैधानिक सवाल विषयक राष्ट्रिय कार्यशाला गोष्ठी, सातोअकी भवन, काठमाडौं, जनवरी ३१, २०१०
५८. बहिष्करणमा पारिएका समुदायहरूको संबैधानिक सवाल विषयक राष्ट्रिय कार्यशाला गोष्ठी, सीसीडी हल, काठमाडौं, जनवरी २२, २०१०

परिशिष्ट ८
जातीय भेदभाव विरुद्ध राष्ट्रीय मञ्च (एनकार्ड),
सञ्चालक समिति

अध्यक्ष :	डा. सुमित्रा मानन्धर गुरुड
उपाध्यक्ष :	गंगाप्रसाद महारा
महासचिव :	मल्ल के सुन्दर
सचिव :	गणेश विके
कोशाध्यक्ष :	रोमनाथ विश्वकर्मा
सदस्य :	महेन्द्रलाल राई
सदस्य :	मनकुमारी गुरुड
सदस्य :	तकवहादुर तामाङ्
सदस्य :	नेत्र थापा मगर
सदस्य :	पुष्पा लामा
सदस्य :	सञ्जम प्रविन
सल्लाहकार :	पद्मरत्न तुलाधर
सल्लाहकार :	डा. कृष्णवहादुर भट्टचन
सल्लाहकार :	बालकृष्ण माबुहाङ्
सल्लाहकार :	बमकुमारी बुढामगर

परियोजना संयोजन समिति

डा. सुमित्रा मानन्धर गुरुड
मल्ल के सुन्दर
गणेश विके
रोमनाथ विश्वकर्मा

परियोजना सहयोगी

परियोजना प्रक्रिया सहजकर्ता :	नेत्र तुम्बाहाङ्फे
परियोजना संयोजक :	नीरु श्रेष्ठ
परियोजना अधिकृत :	प्रेम लिम्बु
परियोजना अनुगमन अधिकृत :	तिलक विश्वकर्मा
वित्तीय प्रशासन अधिकृत :	सरिता श्रेष्ठ
परियोजना सहायक :	रविन्द्र पाछै
परियोजना अनुगमन सहायक :	मधुप कार्की
प्रशासन सहायक :	पर्वता राई
वित्तीय सहायक :	शलमा बानु
कार्यालय सहायक :	प्रमिला डंगोल

विषय- सूची

	पेज नं.
भूमिका - डा. सुमित्रा मानन्धर गुरुङ्ग, अध्यक्ष, एनकार्ड	३
प्रस्तावना	६
भाग १	
प्रारम्भिक	७
भाग २	
नागरिकता	८
भाग ३	
मौलिक हक	९
भाग ४	
राज्यको दायित्व, निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरू	२०
भाग ५	
संघीय कार्यपालिका	२६
भाग ६	
संघीय व्यवस्थापिका	३०
भाग ७	
संघीय व्यवस्थापन कार्यविधि	४०
भाग ८	
संघीय आर्थिक कार्य प्रणाली	४३
भाग ९	
संघीय न्यायपालिका	४६
भाग १०	
प्रान्तीय कार्यपालिका	५४
भाग ११	
प्रान्तीय व्यवस्थापिका	५७
भाग १२	
प्रान्तीय व्यवस्थापन कार्यविधि	६६

भाग १३	
प्रान्तीय आर्थिक कार्य प्रणाली	६९
भाग १४	
प्रान्तीय न्यायपालिका	७२
भाग १५	
स्थानीय सरकार	७९
भाग १६	
विशेष संरचनासम्बन्धी व्यवस्था	८२
भाग १७	
राज्यको पुनर्संरचना तथा अधिकारको बाँडफाँड	८४
भाग १८	
भाषासम्बन्धी व्यवस्था	८७
भाग १९	
अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग	८९
भाग २०	
महालेखापरीक्षक	९१
भाग २१	
लोकसेवा आयोग	९४
भाग २२	
निर्वाचन आयोग	९७
भाग २३	
मानव अधिकार आयोग	९८
भाग २४	
महान्यायाधिवक्ता	१०२
भाग २५	
अन्य आयोगहरु	१०४
भाग २६	
राजनीतिक दल	११३
भाग २७	
संकटकालीन अधिकार	११४
भाग २८	
सेनासम्बन्धी व्यवस्था	११६

भाग २९	
संविधान संशोधन	११७
भाग ३०	
विविध	११७
भाग ३१	
संक्रमणकालीन व्यवस्था	१२१
भाग ३२	
परिभाषा	१२३
भाग ३३	
संक्षिप्त नाम प्रारम्भ र खारेजी	१२३
अनुसूची १	
संघको अधिकारको सूची	१२४
अनुसूची २	
प्रान्तको अधिकारको सूची	१२५
अनुसूची ३	
साभा अधिकारको सूची	१२६
अनुसूची ४	
स्थानीय सरकारको अधिकारको सूची	१२७
अनुसूची ५	
विशेष संरचना अन्तर्गत स्थापना हुने स्वायत्त क्षेत्रको अधिकारको सूची	१२७
अनुसूचि ६	
प्रान्त, विशेष संरचना, तथा स्वायत्त क्षेत्रहरू	१२८
अनुसूची ७	
अनुसूचित आदिवासी/जनजातिहरू	१३०
अनुसूची ८	
अनुसूचित दलित जातिहरू	१३२
अनुसूची ९	
मुस्लिम समुदायका सूची	१३२
अनुसूची १०	
राष्ट्रिय गान	१३३
अनुसूची ११	
राष्ट्रिय भण्डा	१३४

परिशिष्ट १	
संविधान निर्माण र यीनका प्रक्रिया - मल्ल के. सुन्दर, महासचिव एनकार्ड	१३५
परिशिष्ट २	
परिमार्जन कार्यशाला गोष्ठी	१३८
परिशिष्ट ३	
राष्ट्रिय परामर्ष गोष्ठी	१३९
परिशिष्ट ४	
सिमान्तकृत संयोजन समिति, पदाधिकारीहरू	१४२
परिशिष्ट ५	
दलित संयोजन समिति, पदाधिकारी	१४६
परिशिष्ट ६	
सिमान्तकृत संयोजन समिति, पदाधिकारी	१४९
परिशिष्ट ७	
नेपालभर सम्पन्न गरिएका कार्यक्रम विवरण	१५६
परिशिष्ट ८	
जातिय भेदभाव विरुद्ध राष्ट्रिय मञ्च (एनकार्ड), सञ्चालक समिति	१६०

जातीय भेदभाव विरुद्ध राष्ट्रिय मञ्चका सदस्य सस्थाहरू

अथार मगरात मगर प्रतिष्ठान, काठमाडौं
आदिवासी जनजाति उत्थान केन्द्र, काठमाडौं
कर्णाली विकासका साभ्ता अभियान, जुम्ला
गोर्खा भूतपूर्व सैनिक संघ, ललितपुर
जनजाति तथा वैकल्पिक विकास अध्ययन केन्द्र, ललितपुर
तमु इयुल छोर्ज धी गुरुङ राष्ट्रिय परिषद, काठमाडौं
नेवा: देय् दव्, काठमाडौं
दलित सेवा समाज, धनुषा
फातिमा फाउण्डेशन-नेपाल, बाँके
मधेशी गैरसरकारी संस्था महासंघ, काठमाडौं
मानव अधिकार संरक्षण मञ्च, काठमाडौं
राष्ट्रिय दलित नेटवर्क, कैलाली
लुमन्ती, काठमाडौं
सामाजिक विभेद विरुद्ध ऐक्यबद्धता मञ्च नेपाल, रुपन्देही
समावेशी सामाजिक जनबकाल मञ्च, कैलाली
सामाजिक सरोकार तथा विकास मञ्च नेपाल, काठमाडौं
हिमालयन सर्वाङ्गीण विकास तथा समाज कल्याण केन्द्र, काठमाडौं

जातीय भेदभाव विरुद्ध राष्ट्रिय मञ्च
National Coalition Against Racial Discrimination (NCARD)
सहयोग मार्ग ६२/६३, अनामनगर, काठमाडौं, नेपाल
फोन: ४१०२४७५, फ्याक्स: ९७७-१-४१०२५०४
इमेल: ncard@mos.com.np
वेबसाइट : www.ncard.org.np

बहिष्करणमा पारिएका समुदायको दृष्टिमा
संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र
नेपालको संविधान
२०६७

आदिवासी जनजाति, दलित, मुस्लिम समुदायको तर्फबाट

जातीय भेदभाव विरुद्ध राष्ट्रिय मञ्च
(NCARD)